
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ अथ टीकापञ्चकोपेता वेदस्तुतिः प्रारभ्यते ॥

(श्रीधरी–वंशीधरी, श्रीधरानुयायिनी, विश्वनाथी, तोषिणी, नीलकण्ठी ।)

विज्ञापना ।

समग्रं श्रीमद्भागवतं महापुराणम्–वंशीधरीय 'भावार्थदीपिकाप्रकाश' टीकासमलंकृतश्रीधरीय 'भावार्थदीपिका' टीकासमेतम् ।

(इतः परमन्यटीकासंग्रहापेक्षा न कर्तव्या !)

अथ सानन्दं विज्ञाप्यन्ते सज्जना विद्वांसोऽप्युत्तमाभिनववृत्तान्तनिवेदनपुरःसरम् । विदितमेव खलु समस्तभूमण्डले श्रीमद्भागवतं नाम महापुराणं भक्तिज्ञानवैराग्यविहाराङ्गणं भगवत्स्वरूपावबोधकतादशानेकमहापुराणमुकुटायितमित्यसकृद्गीयमानमहावैभवं विद्वज्जनपरिशीलनपरीक्षानिकषायमाणं सर्वत आगोपालपण्डितैः सर्वथा समाद्रियमाणं वरीवर्तीति । यदुद्देशेन भगवता व्यासमहर्षिणा माहात्म्यमुपगीयते–"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् । पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥" इति । यत्र च भागवते सकलसांसारिकजीवानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापनिरसनपूर्वकवास्तविकवेद्यपरब्रह्मसाक्षादनुभवोऽनायासतः श्रवणमननिदिध्यासनतः सम्यक्तया परिचीयते, परमहंसाभिसंमतः शुद्धधर्मश्चात्र प्रतिपाद्यते । तथा चोक्तमत्रैवादौ प्रास्ताविकपद्ये–"धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् । श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ॥" इति । तदेतद्भागवतं नाम महापुराणं नानाविधाभिर्नानापण्डितविरचिताभिष्टीकाभिर्विभूषितं सर्वतः प्रसिद्धमेवास्तीति किं तद्विषये विशेषोल्लेखनेन । परंत्वद्य महतानन्देनाभिनवं वृत्तं तावदिदं सकलसज्जनानामग्रे निवेदयितुं प्रस्तूयते—

श्रीमद्भागवतं महापुराणं निष्पक्षपातश्रीमहर्षिव्यासगूढाशयप्रकटनाद्वितीयविश्वजनीनश्रीधरीयव्याख्यानसमेतं सुप्रसिद्धमेवास्ति । परंत्विदानीं भारतवासिसमस्तविद्वज्जनानां महता भागधेयेन श्रीमद्भागवतमहापुराणटीकायाः श्रीधरस्वामिविरचिताया भागवतभावार्थदीपिकाख्यायाः सुस्पष्टबोधजनिकाऽपि च सकलवेद–शास्त्र–पुराणेतिहासोपनिषत्तन्त्रादिविविधप्रामाणिकग्रन्थस्थितप्रमाणोपबृंहिता वैश्वनाथी–सन्दर्भ–दीपिका–तोषण्यादिनानाविधटीकासमुद्रनिर्मन्थनसमुद्भूतसारतत्त्वसंग्रहणपूर्वकनिःसारीकृतान्यान्यबहुटीका केवलं स्वमात्रसंग्रहचरितार्थीकृतानेकटीकाग्रंथसंभारा सांप्रतिकसमयविद्यमानापरव्यासावतारश्रीमत्पण्डितमण्डलाखण्डलश्री १०८ श्रीवंशीधरपण्डितवरैर्विरचिता "श्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाश" भिख्या व्याख्या सर्वव्याख्याशिरोमणिः प्रसरीसर्तु समुन्नद्धास्ति । तस्याः प्रागल्भ्यप्रत्ययार्थं तया टीकया श्रीनीलकण्ठाचार्यविरचितया च परिष्कृतेयं श्रीवेदस्तुतिः श्रीमतां निकटे समुल्लसत्येव । न हि हस्तस्थितकङ्कण आदर्शापेक्षास्ति नाम ।

एतच्च श्रीवंशीधरविरचितश्रीभागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशाख्यव्याख्यासमलंकृतश्रीश्रीधरस्वामिविरचितभावार्थदीपिकाव्याख्यासमेतं श्रीमद्भागवतं महापुराणं मया महता परिश्रमेण भूयस्तरां द्रव्यव्ययेन च सकलशास्त्रप्रवीणशास्त्रिभ्यः सकाशात्सम्यक्परिशोध्य मुंबय्यां स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशयितुमुपचक्रम्यते । इद च पुस्तकं विदुषां प्रमोदजनकं, समस्तविद्यार्थिनां च सम्यग्व्युत्पादकं, पुराणवाचकानां चानेकवेदशास्त्रोपनिषत्तत्त्वप्रवचने पटुतरसहायकम्, श्रोतृजनानां चापूर्वज्ञानोपदेशश्रवणमात्रेण परमानन्ददायकं संपनीपद्यते । अतो वयं सहर्षं सविनयं समस्तसज्जनान्विज्ञापयामः–अवश्यमेतत्–श्रीवंशीधरीयव्याख्यासमलंकृतश्रीधरीयव्याख्यासमेतं श्रीमद्भागवतं नाम महापुराणं सर्वथा प्रयत्नेन संग्रहीतव्यमेव । एतस्य परमार्थतोऽमूल्यस्यापि ग्रन्थस्य सकलसज्जनसौलभ्यार्थं मूल्यं केवलं विंशतिः (२०) रूप्यका एव स्थापितमस्ति । नाधिकमेतन्मूल्यं ग्रंथगौरवापेक्षया । त्वरैव क्रियतामिति सत्यं विज्ञाप्यते ।

खेमराज श्रीकृष्णदास " श्रीवेङ्कटेश्वर " स्टीम्–मुद्रणालयाध्यक्षः–मुंबई.

परीक्षिदुवाच ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ॥ कथं चरंति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥ १ ॥

सप्ताशीतितमे नारायणनारदवादतः ॥ वेदैः स्तुतिर्गुणालंबा निर्गुणावधि वर्ण्यते ॥ १ ॥ वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ॥ यस्यास्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे ॥ २ ॥ संप्रदायविशुद्ध्यर्थं स्वीयनिर्बंधयंत्रितः ॥ श्रुतिस्तुतिमितव्याख्यां करिष्यामि यथामति ॥ ३ ॥ श्रीमद्भागवतं पूर्वैः सारतः सन्निषेवितम् ॥ मया तु तदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपचीयते ॥ ४ ॥ पूर्वाध्यायांते, "एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् । उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात्" इत्यत्र सन्मार्गं सतां स्वतःप्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमघटमानं मन्वानः पृच्छति । ब्रह्मन्निति । तत्र तावन्मुख्या लक्षणा गुणभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तिः । मुख्या

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–नारायणनारदयोर्वादतः संवादेन । गुणान्कल्याणगुणानालंबते विषयीकरोति या सा गुणालंबा । निर्गुणोऽवधिर्यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा वर्ण्यते (१) । स्वेष्टदेवं स्मरति–वागीशेति । वागीशा सरस्वती । संवित्सम्यग्ज्ञानम् (२) । संप्रदायो भक्तिरसाविघातः । स्वीयनिर्बंधोऽहं सर्वं भागवतं व्याख्यास्य इति हठस्तेन यंत्रितो बद्धः (३) । पूर्वैर्हनुमच्छंकरचित्सुखादिभिः । सारतः सारेण याथातथ्येन । संनिषेवितं व्याख्यातम् । तदुपस्पृष्टं तैरुपस्पृष्टम् । त्यक्तं सुगमत्वान्न व्याख्यातम् । उच्छिष्टमवशिष्टमुपचीयत एकत्र संपाद्यते (४) । अप्रामाण्ये कारणरहितानामिति–पुरुषवाक्यानामप्रामाण्यं भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणापाटवरूपदोषचतुष्टयेन पुरुषबुद्धेर्दूषितत्वात् । भ्रमः संशयः, प्रमादोऽनवधानता, विप्रलिप्सा लोभाधिक्यम्, करणापाटवं रोगादिनेंद्रियाणां स्वविषयग्रहणे सामर्थ्याभावः । वेदस्य त्वपौरुषेयं वाक्यं वेद इति लक्षितत्वेन पौरुषेयत्वाभावादप्रामाण्ये कारणाभाव इत्यर्थः । वेदः प्रमाणमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह–स्वतः प्रमाणभूतानामिति । वेदे वेद एव प्रमाणमन्यथाऽनवस्था स्यादिति भावः । तत्र भगवदुपदेशवाक्ये "वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया इमे" इति श्रीमुखोक्तिरूपे ब्रह्मपरत्वं केवलं ब्रह्मैव प्रतिपादयति । वेदो नान्यदित्येवंभूतत्वमघटमानमसंभवम् । किञ्चात्रान्यदपि प्रश्नबीजं ध्येयम्–पूर्वाध्याये "सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम्" इति स्वस्य स्वयमेव भगवता वेदप्रमेयत्वमुक्तम् । ब्रह्मरातेनापि तस्मिँच्छ्रीकृष्णाख्ये भगवति परब्रह्मत्वं तत्रतत्रावधारितम् । तद्यथा–'गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगम्' इति । 'परं ब्रह्म नराकृति' इति । 'तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते' इति । 'तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयम्' इति । "यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्" इत्यादिषु । अतस्तत्रैव वेदप्रमेयत्वं संदिह्य पृच्छति–ब्रह्मन्निति । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव' इति श्रुतेस्त्वमपि साक्षाद्ब्रह्मैव, वेदरूप एवेत्युत्तरकथने सामर्थ्यद्योतनं संबुद्ध्यभिप्रायः । तत्र तावत्सकलवेदादिशास्त्रे मुख्याद्यष्टशब्दवृत्तयः सन्ति । संज्ञा शब्दः, संज्ञी चार्थसंकेतः शक्तिः । सा च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छातो भवति ।

१ तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः, स चाष्टनिग्रहस्थानानामधिकरणम् । तानि च न्यूनाधिकापसिद्धान्तहेत्वाभासपञ्चकश्चेत्यष्टौ । यथा–स्वसिद्धान्तसिद्धान्तितानामवयवानां मध्ये यत्किञ्चिदेकस्यावचनं तन्न्यूनम्, यथा–हेत्ववयवाश्चत्वारो द्वौ वेति । हेतूदाहरणाधिक्यमधिकम्, यथा–नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्वाद्वेति । एकसिद्धान्तमाश्रित्य कथाप्रवृत्तौ तद्विरुद्धसिद्धान्तमालंब्योत्तरदानमपसिद्धान्तः, यथा–इदं द्रव्यं जगदेकप्रकृतिविकारत्वात्, एकमृत्पिण्डप्रकृतिकशरावविदिति । सांख्यमतमालम्ब्य प्रयुंक्ते का प्रकृतिः को विकार इति प्रतिवादिना पृष्टे यस्मिन्नवस्थिते धर्मिणि एकधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरमुत्पद्यते सा प्रकृतिः । यो धर्मो निवर्तते उत्पद्यते च स विकार इत्युत्तरमपसिद्धान्तः । तन्मतेऽसत उत्पत्तिर्नास्ति, किन्त्वाविर्भावतिरोभावमात्रं कार्यकारणयोरभेदः । कारणरूपेण सूक्ष्मतयाऽवस्थानं तिरोभावः, कार्यरूपेण स्थूलतयाऽवस्थानमाविर्भाव इति । सत्कार्यवादिमते, प्रकृतिविकारयोर्भेदाभावादनुमानमिद न सिद्ध्यति । असतः कार्यतावादे त्वपसिद्धान्त इति । हेत्वाभासेषु बहुवक्तव्यत्वात्तेऽत्र नोक्तास्तज्ज्ञैस्तेऽनुसंधेयाः । तिष्ठत्वेतत् । वादत इति तृतीयार्थे तसिः । तथा च वादेन संवादेनेत्युक्तम् । वादशब्दस्य संवादवाचकत्वं तूपसर्गस्य त्रिधा गतित्वाद्वाद एव संवाद इति । इह समुपसर्गो धातुस्थमेव संवादार्थं द्योतयते । "धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते । विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥" इति वाक्यात् वादसंवादपदयोरेकार्थतैव । अत एव तत्त्वस्य याथात्म्यस्य बुभुत्सोर्बोद्धुमिच्छोः कथाऽन्योऽन्यप्रश्नोत्तरादिकथनं वादः संवाद इत्यर्थः ।

ऽपि रूढियोगभेदेन द्विधा । रूढिश्च स्वरूपेण जात्या गुणेन वा निर्देशार्हे वस्तुनि संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्तते । यथा डित्थो गौः शुक्ल इति । लक्षणा च तेनैव संकेतेनाभिहितार्थसंबंधिनि । यथा गंगायां घोष इति । गौणी चाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्ते तत्सदृशे । यथा सिंहो देवदत्त इति । यथाऽऽहुः । "अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षण्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता" इति । योगवृत्तिस्तु एतत्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वा योगेन । यथा पंकजमौपगवः पाचक इत्यादि । तत्र तावद्ब्रह्मणि रूढिवृत्तिर्न संभवतीत्याह । साक्षात्कथं चरंतीति । तत्र हेतुः । अनिर्देश्ये । अनिर्देश्यत्वेऽपि हेतुं वदन्गुणवृत्तिं निराकरोति । निर्गुणे गुणवृत्तय इति । गुणैर्वर्तमानाअपि निर्गुणे कथं चरंतीत्यर्थः । निर्गुणत्वे च हेतुं वदन् लक्षणां योगं च निराकरोति । सदसतः पर इति । कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्नसंगे केनचिदपि संबंधाभावान्न लक्षणायोगवृत्ती संभवत इत्यर्थः । एवं पदार्थत्वायोगादपदार्थस्य च वा वाक्यार्थत्वायोगान्न श्रुतिगोचरत्वं ब्रह्मण इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

शक्तेस्तु शब्दशब्दार्थोभयनिष्ठत्वात् संज्ञासंज्ञिसंकेतत्वम् । ततश्च स्वरूपेणारूढस्योदाहरणम्—डित्थ इति । छिन्नवृक्षस्य मूलभागो डित्थ इत्युच्यते । डित्थशब्दः संज्ञा, तद्वाच्यं छिन्नवृक्षस्य मूलपिण्डः संज्ञी, संकेतेनायमेव डित्थ इति रूढया प्रतीयते । समुदायशक्तिः रूढिः । न त्वत्रावयवकल्पनयार्थप्रतीतिरिति । एवं डवित्थोऽपि ज्ञेयः । वल्मीककीटसमुद्भूतबृहन्मृत्पिण्डो डवित्थः । सुपद्मव्याकरणे तु—"डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः" इत्युक्तम्, कलापटीकायां तु—"श्यामरूपो युवा विद्वान्सुस्वरः प्रियदर्शनः । सर्वशास्त्रार्थवेत्ता च डित्थ इत्यभिधीयते ॥" इत्युक्तम्, तन्मते त्विमौ शब्दौ जातिरूढयुदाहरणत्वेन ज्ञेयौ । जातिरूढस्योदाहरणं गौरिति । जातेर्लक्षणञ्च—नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यम् । तच्च परापरपरापरभेदेन त्रिधा । सकलसामान्यव्यापकं परं सत्ता, सामान्यांतरव्यापकमपरं, परिमाणभेदेन भिन्नेषु बाल्यकौमारादियुक्तशरीरेषु देवदत्तत्वादि । कस्याचित्सामान्यस्य व्यापकं कस्यचित्सामान्यस्य व्याप्यं चांत्यं द्रव्यत्वादि । यथा—पृथिवीत्वादि घटत्वादेर्व्यापकं सत्ताव्याप्यञ्च तदिति । तथा च—गोशब्दो हि गोत्वजातिविशिष्टपिण्डस्य वाचकः । सास्नावत्त्वं गोत्वम्, एवं महिषादिरपि । गुणरूढस्योदाहरणम्—शुक्ल इति । शुक्लशब्दस्तु शुक्लगुणवाचकः, तथा रक्तपीतादिः । रूढिवृत्तिमुक्त्वा लक्षणावृत्तिमाह—लक्षणा चेति । तेनैव संज्ञासंज्ञिसंकेतेनाभिहितो यो गंगादिरूढोऽर्थः प्रवाहस्तत्संबंधिनि तीरादौ । मुख्यार्थबाधे गौणार्थकल्पनं लक्षणा । तथा च—गंगायां घोषो वसतीत्युक्ते गंगाशब्देन लक्षणया तीरमुच्यते, गंगातीरे घोषो वसतीत्यर्थः । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः । तथा वटेषु गावो दुह्यन्त इत्यादि ज्ञेयम् । गुणवृत्तिमाह—गौणी चेति । अभिहितो वाच्योऽर्थः । सिंहादिशब्दस्य सिंहादिरूपः पिण्डः । तत्र लक्षिता ये विक्रमप्रसह्यकारित्वक्रूरत्वादिरूपा गुणास्तद्युक्ते देवदत्ते तत्सदृशे सिंहसदृशे तद्गुणयोगात् । अयं देवदत्तः सिंहः सिंहगुणयोगादिति । एवमयं देवोऽयं राक्षस इत्यादि ज्ञेयम् । लक्षणागौणीवृत्त्योर्लक्षणं वृत्तिकारभट्टवाक्येनाह—यथाहुरिति । अभिधेयेनाविनाभूतमभिधेयाविनाभूतं तेन प्रवृत्तिरभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते । अभिधेयेन मुख्यावृत्त्या गंगादिशब्दवाच्येनार्थेन गंगादिस्वरूपेणाविनाभूतेन सार्धं शक्यसंबंधिनि तीरादौ गंगादिपदस्य या प्रवृत्तिर्व्यापारः सा लक्षणेत्यर्थः । यद्वा—अभिधेयस्य वाच्यार्थस्य योऽविनाभूततीरादौ संबंधस्तस्य प्रवृत्तिर्लक्षणेति पूर्वार्द्धार्थः । परार्धार्थमाह—लक्ष्यमाणगुणैः अभिधेये सिंहादिरूपे ये गुणा विक्रमप्रसह्यकारित्वादयो लक्ष्यमाणास्तैर्योगात्संबंधात्सादृश्याद्देवदत्तादौ या सिंहादिशब्दस्य प्रवृत्तिस्तस्या गौणतेष्टेति । रूढिवृत्तिमुक्त्वा योगरूढिमाह—योगवृत्तिस्त्विति । रूढिर्लक्षणा गौणी चेति वृत्तित्रयम् । एतत्त्रिविधया वृत्त्या प्रतिपादितयोः पदपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्यययोगेन योगवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । उदाहरणं पंकजादि योगरूढेरुदाहरणम् । पंकजमिति । पंकशब्दोपपदजनधातुः प्रकृतिः, प्रत्ययः जनेर्डः पंकाज्जायत इति पंकज इति योगरूढिवृत्तिः प्रतिपादितपदार्थत्वम् । अवयवसमुदायोभयशक्तिकमेकजातीयार्थप्रतिपादकं योगरूढम् । यथा—पंकजपदमवयवशक्त्या पंकजत्वेन रूपेण कमलमेव बोधयति समुदायशक्त्या च कमलत्वेन रूपेणात एव समुदायशक्तिरावश्यकी । पंकजमानयेत्युक्तौ शैवालादेरप्रतीतेः । किन्तु पद्म एव रूढित्वम् । तथा मंडप इत्युक्ते बहिर्मंदिरे रूढिः न तु मंडं पिबतीति यः स मंडपः । मण्ड ओदनाद्यप्रनिःसृतो रसः 'सर्वरसाग्रे मंडमस्त्रियाम्' इत्यमरः 'मंडपोऽस्त्री जनाश्रयः' इति च । औपगवः उप समीपे

गावो यस्य स उपगुस्तस्यापत्यमौपगवः । उपगुशब्दस्तावल्लक्षणया प्रवृत्तो बहुव्रीहेस्तथैव प्रतीतेः । बहुव्रीहौ तार्किकैर्लक्षणैव स्वीकृता । यथा—चित्रगुरित्यत्र गोपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम्, तथात्राप्युपगुरिह गोपदं समीपगोस्वामिलक्षकमुपपदं तात्पर्यग्राहकमिति ध्येयम् । उपगोः प्रकृतेः तद्धितप्रत्ययोऽण् स च गोत्रापत्ये । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति भाष्योक्तजातिलक्षणस्य तत्र सत्त्वाज्जातिरूढिवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वम् । यद्वा—उपगुपदं जातौ लाक्षणिकम् । पाचक इत्यत्र प्रकृतिः पचधातुः कृत्प्रत्ययो ण्वुल् पचतीति पाचकः स च पचनादन्यत्रापि पाचक इत्युच्यते पाचकत्वगुणयोगात् । गुणवृत्तिप्रतिपादितपदार्थत्वम् आदिपदादन्यदपि यथायथमूह्यम् । एवञ्चाष्टधा शब्दप्रवृत्तिरुक्ता । सा यथा—मुख्याया रूढेरुदाहरणं स्वरूपेण डित्थः जात्या गौर्गुणेन शुक्ल इति । लक्षणाया उदाहरणं गंगायां घोष इति । गौण्या उदाहरणं सिंहो देवदत्त इति । मुख्याया योगवृत्तेरुदाहरणं रूढया पंकजम्, जातिलक्षणया औपगवः । गुणेन पाचक इति । अथैतासां वृत्तीनां ब्रह्मण्यभावमाह—तत्रेति । तत्र तासां मध्ये तावदधुना चरन्ति गतार्था भवन्तीत्यर्थः । तत्र रूढ्यभावे गुणैर्मायामयैर्वर्तमानास्तत्प्रतिपादनपराः । इत्यर्थ इति—शब्दप्रवृत्तिर्मायामये भवति न तु मायाऽतीत इति भावः । इत्यर्थ इति—लक्षणायोगवृत्त्योरुभयोरपि शक्यसंबंधरूपप्रकृतिप्रत्ययसंबंधरूपसंगापरपर्याययोगसंबंधशब्दघटितत्वादसंगे तयोः प्रवृत्तिर्न संपद्यत इति भावः । तथैवाह—केनचिदिति । लक्षणायाः शक्यसंबंधविषयत्वात् । योगवृत्तेरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगविषयत्वान्न ते वृत्ती असंगे ब्रह्मणि प्रवर्तेते इति भावः । एवमुक्तविधया पदार्थत्वायोगाद्ब्रह्म न कस्यापि पदस्यार्थोऽतोऽपदार्थं ब्रह्म तस्यापदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं सुतरां न भवति । पदार्थज्ञाने पदज्ञानमिव वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्यैव कारणत्वात् । श्रुतिगोचरत्वं श्रुतिप्रतिपाद्यत्वम् । इत्यभिप्राय इति—श्रुतिर्हि पदकदंबवाक्यरूपास्ति ब्रह्मणश्च तदर्थत्वायोगान्न तद्विषयतेति तात्पर्यम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी** । पूर्वाध्यायान्ते वेदानां ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य भगवानगादित्युक्तं, तच्चाघटमानं मत्वा राजा पृच्छति—हे ब्रह्मन्ब्रह्मणि श्रुतयः कथं चरन्तीति । ब्रह्मणो रूपादिरहितत्वेन तत्र प्रमाणान्तराप्रसक्त्या श्रुत्यैव तत्सिद्धिं मन्यसे इति ब्रह्मविदर्थकेन ब्रह्मन्निति संबोधनेन द्योत्यते तत्र संगच्छते । तथाहि—शक्तिर्लक्षणा गौणी चेति त्रिधा शब्दवृत्तिः । शक्तिरपि रूढियोगभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमं रूढिं निराकरोति—साक्षादिति । ब्रह्मणि साक्षात्कथं चरन्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—अनिर्देश्य इति । निर्देष्टुमनर्ह इत्यर्थः । रूढिर्हि स्वरूपेण, जात्या, गुणेन वा निर्देशार्ह एव । वस्तुनि संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्तते, यथा—डित्थो गौः शुक्ल इति । अत्र क्रमेण छिन्नवृक्षमूलभागात्मकस्वरूपेण, गोत्वजात्या, श्वेतरूपेण च डित्थादिशब्दप्रवृत्तिः । ब्रह्मणि चाकारजातिगुणाभावान्न रूढया वेदानां प्रवृत्तिः । अनिर्देश्येऽपि हेतुं वदन् गौणीं निराकरोति—निर्गुण इति । निर्धर्मक इत्यर्थः । यथाश्रुतार्थे तु निर्गुणानामपि गुणकर्मादीनां जात्यादिना निर्देशप्रसिद्ध्या निर्गुणत्वस्यानिर्देश्यत्वसाधकत्वानुपपत्तिः स्यात् । वाच्यार्थवृत्तिगुणसदृशगुणात्मकधर्माधार एव गौणी वृत्तिः । यथा—सिंहो देवदत्त इत्यत्र वाच्यार्थे सिंहे ये क्रौर्यादयो गुणास्तत्सदृशक्रौर्याधारो देवदत्तः । ब्रह्मणि च कस्यापि धर्मस्यासत्त्वान्न गौणीत्याशयः । निर्गुणत्वेऽपि हेतुं वदन् लक्षणां योगञ्च निराकरोति—सदसतः पर इति । कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्नसंग इत्यर्थः । शक्यसंबंधो लक्षणा, यथा—गंगायां घोष इति । अत्र गंगापदशक्यस्य प्रवाहस्य संबंधिनि तीरे गंगापदस्य लक्षणा । ब्रह्मणश्च केनापि संबंधाभावान्न लक्षणा । अत एव न योगेऽपि रूढिलक्षणागौणीनां मध्ये कयाप्येकया वृत्त्या प्रतिपादितयोः पदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वा योगेन योगवृत्तिः । यथा—पंकजमित्यत्र पदार्थयोर्योगेन योगः रूढया पंकेति जेतिपदाभ्यां प्रतिपादितयोः कर्दमजनिपदार्थयोः कर्दमापादानकजनिकर्तृत्वरूपेण योगात् पंकजपदं कमले यौगिकम् । यथा वा—औपगवः पाचक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेन योगः । औपगवे उप समीपे गावो यस्य तस्योपगोरपत्यमित्यपत्यार्थेऽण् प्रत्ययस्तद्धितः । एवं चात्रोपगुसंबंध्यपत्यत्वरूपेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेन यौगिकत्वम् । एवं पाचके पचिधातोः कृत्प्रत्ययो ण्वुल् । तथा चात्र पाककर्तृकत्वरूपेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेन यौगिकत्वम्, तच्चासंगत्वादेव ब्रह्मणि न सङ्गच्छते । ननु वैदिकशब्दत्वाद्धर्मादिसंबंधरहितेऽपि शक्त्यतिशयेन श्रुतीनां प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह—गुणवृत्तय इति । गुणेषु धर्मेषु निमित्तभूतेषु सत्स्वेव वृत्तिः शक्तिलक्षणाद्या यासां ता गुणवृत्तय इत्यर्थः । लोके वेदे च शब्दार्थयोरैक्येन लौकिकशब्दवदेव वैदिकशब्दस्यापि धर्मसंबंधिन्येव वस्तुनि प्रवृत्तिरुचिता । लोके वेदे च शब्दार्थयोर्भेदे तु शक्तिग्रहासंभवेन वेदो मूकएव स्यादित्युभयथाऽपि श्रुतिभिर्निर्धर्मकब्रह्मणः प्रतिपादनमशक्यमेव । तथा च केन प्रमाणेन ब्रह्मणः सिद्धिरिति राज्ञः प्रश्नः ॥ * ॥ **तोषिणी**—ॐ सन्मार्गमादिश्येत्युक्तम् आदेशे च 'तत्तु समन्वयात्' इति न्यायेन वेदसमन्वयापेक्षा लभ्यते समन्वयपराकाष्ठा च । "वदन्ति तत्तत्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमव्ययम् । ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥" इत्युक्तलक्षणे परतत्त्व एव । तत्र कैश्चिद्वस्तुतो निर्विशेषमेव । कैश्चित्तु सृष्ट्यादिशक्ति

मदेव मन्यमानैर्ब्रह्मेति शब्द्यते । स्वाभाविकशक्त्यानंदविशेषमेव मन्यमानैः श्रीभागवतैः परमात्मेति, भगवानिति च । तत्रान्तर्यामित्वमात्रस्वशक्त्या भगवानेव परमात्मेति । शुद्धपरिपूर्णैश्वर्याद्यात्मिकया परमधामादौ स्वयं विल सन्त्या वशीकृतमायाशक्तकया परमशक्त्या तु भगवानिति । अद्वयत्वं च शक्तिमात्रं विना शक्तेरभावात्, तां च विना तत्कार्याभावात्, वस्त्वन्तरात्यन्ताभावाच्चेति । एवमेव खलु “ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ” “ नेह नानास्ति किञ्चन ” इत्यनयोर्निषेध्यांस्तदवधिभूतांश्चार्थानन्वयमाह मंत्रवर्णः–“ न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ” इति । तदेवं सति मध्यमं मतं नात्याक्षिपन्सर्वशक्तिविशिष्टे परब्रह्मणि श्रीभगवति वेदस्य प्रवृत्तिं संमतां निर्विशेषे ब्रह्मण्यसंमतां मन्यमानः श्रीविष्णुरातत्वेन तद्गुणाद्यपलापनिंदामसहिष्णुः श्रीमन्मुनीन्द्राभ्युपगमेन स्वमतं पुपुक्षुः केवलतन्मात्रवेदार्थिन आक्षिपति–ब्रह्मन्निति । अथवा पूर्वोक्तं “ सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ” इत्येवाक्षेपबीजं मंतव्यम् । यतस्तत्र व्याख्यातम् वेदानां भगवत्येव तात्पर्यमंगीकृत्य पूर्वरीत्या । परमतमाक्षिपति–ब्रह्मन्निति । तैर्व्याख्यातम् । तत्र गुणेनैतावद्वृढिवृत्तिर्न संभवतीति निर्गुणे गुणवृत्तय इत्युक्तम् । गुणाः सत्त्वादयस्तत्कार्यभूताः शुक्लपीतादयश्च तदतीत इत्यर्थः । निर्गुणत्वादेव जातिनिर्देश्यत्वमपि निरस्तं गुणभेदत्वा ज्जातेः, तथा स्वरूपानिर्देश्यत्वं निर्गुणत्वेनैव दृष्टश्रुतविलक्षणस्वरूपत्वात् । अत आनंदादिपदैश्च न तन्निर्दिश्यते प्रसिद्धचित्तवृत्तिविशेषादावेव तेषां संकेतितत्वादिति तेषां मतम् । अतोऽर्थापत्तिसहितानि वृत्त्यंतराणि च निर्गुणत्वादिभिर्निरस्तान्येव । स्वरूपभूतगुणास्तु तेषां मते न सन्तीति निर्विशेषब्रह्मणि तेषां संमतिर्न संभवत्येव । श्रीभागवतानां तु श्रीभगवतो विलक्षणस्वरूपत्वेऽपि विलक्षणस्वरूपपरापौरुषेयतच्छब्दवाच्यतया मायिकगुणासंबद्धत्वेऽपि मायातीतानंतगुणतया सदसद्भ्यां परत्वेऽपि तेन तयोरनुस्यूततया सर्वा अपि वृत्तयः श्रीभगवति “मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् ” इति ‘ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ’ इति श्रीभगव त्संमत्या यथायथं संभवत्येव । “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादिकं त्वानंत्यादिपरमेव । केवलानाप्तौ यत इत्यवधित्वनिर्देशो न घटेत कर्मणा ज्ञानेन वाप्तमेवावधिः क्रियते न त्वनाप्तमिति । अन्यथा यच्छब्देनापि निर्देष्टुं न शक्येत । अप्राप्येति तु प्रकर्षेणैवाप्तिं निषेधयति न त्वंशेनापि । आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति मंत्रशेषे तु दर्शयिष्यत एव ज्ञानेन प्राप्तिः । एतेन यद्वाचानभ्युदितमित्याद्यपि व्याख्यातम् । अत्राप्यभिशब्दोऽस्तीति अवचनेनैव प्रोवाचेत्यपि यतो वाच इत्यभिप्रायमेव अनंततया वक्तुमशक्यत्वेनैव तस्याप्रवचनमिति । ततश्च “ शास्त्रयोनित्वात् ” इति श्रुतेश्च शब्दमूलत्वादिति ‘ तर्काप्रतिष्ठानात्’ इति च न्यायात् “तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” इति “ नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रष्ठ ” इत्यादिश्रुतेश्च शास्त्रैकप्रमाणत्वादस्त्येव सर्ववेदसंगतिः । न च–प्रमाणान्तरप्रयुक्तदोषगंधोऽपीति विवेचनीयम् । तस्मात्तैः संमते निर्विशेषे ब्रह्मणि कथं चरन्ति नैव चरन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–पूर्वाध्यायान्ते सन्मार्गमादिश्य भगवानगादित्युक्तम्, तत्र सतां भक्तानां मार्गो हि भक्तियोगो भगवद्विषयकोऽवगम्यत एव । एवं सतां ज्ञानिनां ज्ञानयोगोऽपि ब्रह्मविषयक एव ज्ञातव्यः । किंतु– ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिपादितत्वमेव तावन्न बुद्ध्यते, इत्यतः पृच्छति–ब्रह्मन्निति । ब्रह्मणि श्रुतयः कथं साक्षादव्यवधानेनाभिधया वृत्त्या चरन्ति । यतोऽ निर्देश्ये निर्देष्टुमशक्ये जातिद्रव्यगुणक्रियासु मध्ये ब्रह्म किमपि न संभवतीति तस्यानिर्देश्यत्वम् । तथाहि–निर्गुणे गुणेभ्यः परे, सदसतः परे सत्पृथिव्यादि द्रव्यमसदनिष्पन्नस्वभावं वस्तु क्रिया ताभ्यां परस्मिन् तथा । तत्तदाश्रितत्वाज्जातेरपि परस्मिन् । यद्वा–सद्द्रव्यमसद्द्रव्यं जातिः क्रिया च ततः परस्मिन् । गुणवृत्तयः गुणैः प्रवृत्तिनिमित्तैर्जात्यादिभिर्वर्तमानाः श्रुतयो निर्जात्यादिके ब्रह्मणि कथं चरन्ति ॥ १ ॥

नीलकंठी–ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥ ॥ श्रीमद्गोपालमानम्य श्रीधरोदितया दिशा । वेदस्तुतिं विवृणुते नीलकंठो यथामति ॥ १ ॥ सर्वस्मिन्वाङ्मये सारं श्रीमद्भागवतं मतम् । तत्राप्येकादशस्कन्धस्तस्य सूत्रं श्रुतिस्तुतिः ॥ २ ॥ पञ्चमान्ते यथा गीताषष्ठाध्यायार्थसूत्रणम् । स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यानित्यादिश्लोकयुग्मतः ॥ ३ ॥ दशमान्ते तथैवैकादश स्कंधार्थसूत्रणम् । श्रीमद्भागवते चक्रे वेदस्तुत्या महामुनिः ॥ ४ ॥ अत्र नर्कुटकैरष्टाविंशत्या यदुदीरितम् । तदेवान्यत्र विज्ञेयं यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ५ ॥ तत्र तु प्रथमे श्लोके कृत्स्नशास्त्रार्थसूत्रणम् । अध्यारो पापवादाभ्यां द्वितीये ब्रह्मलक्षणम् ॥ ६ ॥ कर्मन्यासो विविदिषोर्विदुषश्च तृतीयके । चतुर्थे बंधमूलञ्च सनाशोपायमीर्यते ॥ ७ ॥ समष्ट्युपास्तेर्ब्रह्मातिशेषत्वं पञ्चमे स्थितम् । मूर्तिध्यानपथेनैव षष्ठे ब्रह्माप्तिरीर्यते ॥ ८ ॥ स्वकर्मणार्चयेद्विष्णुं मुमुक्षुरिति सप्तमे । अवतारकथां विष्णोः श्रृणुयादिति चाष्टमे ॥ ९ ॥ अभक्तनिन्दा नवमे दशमे तु विमुक्तये । कामाद्द्वेषाद्भयाद्वापि ध्याता मूर्तिर्हरेर्भवेत् ॥ १० ॥ अतर्क्यमांध्यजं चित्तमात्र

श्रीशुक उवाच ॥ बुद्धींद्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः ॥ मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥ २ ॥

उत्तरमाह । बुद्धींद्रियेति । बुद्ध्यादीनुपाधीन् जनानामनुशायिनां जीवानां मात्राद्यर्थं प्रभुरीश्वरोऽसृजत् । मीयंत इति मात्रा विषयास्तदर्थम् । भवार्थं भवो जन्मलक्षणं कर्म । तत्प्रभृति कर्मकरणार्थमित्यर्थः । आत्मने लोकांतरगामिने।आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः।अकल्पनाय कल्पनानिवृत्तये मुक्तय इत्यर्थः । अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पद चतुष्टयस्यार्थः । जनानामिति वदन् जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति । प्रभुरितीश्वरस्योपाधिवश्यताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति । अयमभिप्रायः । सगु णमेव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियंतारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानंदं भगवंतं श्रुतयः प्रतिपादयंति । “यः सर्वज्ञः

जगदिति त्रिभिः । ज्ञानेनाधिकृतः शुद्धब्रह्मोपास्त्यापि मुक्तये॥ ११॥इंद्रियैस्तर्प्यते यः स सर्वशक्तिभृदित्यपि । उक्तं पञ्चदशे सोऽयं सर्वस्रष्टेति षोडशे॥ १२॥यं बहुत्वं प्रधानस्य हेतुत्वञ्च द्वयोर्हतम् । ततो द्वयोर्मुमुक्षूणां शरणं शिवसद्गुरू ॥ १३ ॥ वैराग्यमेकविंशे च द्वाविंशेऽभ्यास ईर्यते । श्रुतार्थमननं द्वाभ्यां ततः परमुदीरितम् ॥ १४ ॥ बंधमोक्षव्यवस्था च पञ्चविंशे समीरिता । निःशेषकामविलयः षाड्विंशे मोक्षलक्षणम् ॥ १५ ॥ जीव न्मुक्तिः सप्तविंशेऽष्टाविंशे तु गिरां गतिः । अतान्निरसनेनैव निर्गुणात्मनि वर्णिता ॥ १६ ॥ वेदान्तक्षीरधेः सारं श्रुतिगीतिसुधां बुधाः । पायंपायं प्रतृप्यन्तु श्रीमद्व्यासप्रसादतः ॥ १७ ॥ श्रुतिशिरोम्बुनिधिर्गहनः क्व वा जडतरा मम बुद्धिरियं क्व वा । तदपि तं गुरुलक्ष्मणपादुकातरणिसंश्रयणेन तितीर्षति ॥ १८ ॥ पूर्वाध्यायान्ते आदिश्य सन्मार्गमिति ब्रह्मप्राप्तिमार्गमुपदिश्येत्युक्तम्, तदेतद्वाचामगोचरस्य ब्रह्मण उपदेश्यत्व माक्षिपन्परीक्षिदुवाच–ब्रह्मन्नित्यादि । अनिर्देश्यत्वे निर्गुणत्वं हेतुः । निर्गुणत्वे सदसतः परत्वं हेतुः । सदसती हि कार्यकारणे त्रिगुणमयमायारूपे । तत्रैव खलु शब्दानां वृत्तिः संभवति, न तु मायातीते ब्रह्मणि ॥ १ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–अतन्निरसनेन ब्रह्मणि श्रुतयश्चरन्ति । तन्निषेधार्थं बुद्ध्यादीनुपाधीन् जनानामसृजदित्यध्यारोपापवादाभ्यां ‘ निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ” इत्युक्तेर्विनाध्यारोपमपवादो न संपनीपद्यत इत्यु त्तरमाह–बुद्ध्यादीन् । इहादिनेन्द्रियादिग्रहः । उपाधीयते विषयतया स्वीक्रियते इत्युपाधिः । अनुशायिनां ब्रह्मणा सह प्रलये ईशं प्रविश्य शयित्वा जातानां मीयन्ते प्रमितिविषयीक्रियन्ते इति मात्राः । इत्यर्थ इति– जन्मना कर्म लक्ष्यते, इन्द्रियैर्विना कर्मानिष्पत्तेरिति भावः । इत्यर्थ इति–मनो विना “ यतोयतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ” इत्याद्युक्तेर्लोकांतरभोगो न संभवतीति भावः । कल्पना माया । इत्यर्थ इति–प्राणं विना मोक्षोऽपि न संभवति । वक्ष्यति च “ आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणम् । तत्त्वं विमृश्यते येन यत एतद्विमुच्यते ॥” इति श्रीकृष्णः । प्रभुरिति–कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थत्वादेव नित्यमुक्तः । अत्र लक्षणापरैक्यपरनिषेधपरोपासनापरसृष्टिपराणां पञ्चविधानां श्रुतीनां सगुणालंबनं निर्गुणे पर्यवसानमिति दर्शयितुमाह–अयमभिप्राय इति । यद्यप्यष्टविधानां वृत्तीनां मध्ये उक्तरीत्या कापि वृत्तिर्ब्रह्मणि न संभवति, तथापि सर्वश्रुतीनां परंपरादिना ब्रह्मपरत्वं घटत एवेत्याह–सगुणमेवेति । सगुणं समस्तगुणाश्रयं तैर्गुणैरनभिभूतमवशीकृतं पूर्वोक्तमर्थं क्रमेणाह–यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिभिः । “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं

सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं तपः । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः । यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या आंतरः । सोऽकामयत बहु स्याम् । स ऐक्षत तत्तेजोऽसृजत । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इत्याद्याः । तथाभूतेश्वरतां तावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयंति । तत्र च तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते । तच्च प्रकारांतरेणाघटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति । तथाहि । न तावद्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यम् । यथोक्तम् । "आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष

तपः " सर्वज्ञतोदाहरणम् । सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः, विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकार एव, सर्वज्ञतालक्षणं तपः, अनायासलक्षणमित्यर्थः । सर्वस्य वशीति—सर्वस्य ब्रह्मेंद्रादेर्वशी सर्वो ह्यस्य वशे वर्तते "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इति श्रुतेः । भारते च—"ससुरासुरगन्धर्वसयक्षोरगराक्षसम् । जगद्वशे वर्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरम् ॥ " इत्यनेन सर्वशक्तिता दर्शिता । न केवलं वशी, सर्वस्येशान ईशिता च । अनेन सर्वेश्वरता " यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरः पृथिवी यस्य शरीरं पृथिवी यं न वेद यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः " इति । अस्यार्थः—यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीतोंतरो भवति, अन्तरोऽभ्यंतरो भूत्वा पृथिवीं यमयति नियमयति, एष ते तवांतर्यामी अमृतः सदैरकसः, इत्यनेन सर्वनियंतृत्वं सर्वोपास्यत्वं सर्वकर्मफलदातृत्वञ्चोक्तम् । श्रीभगवद्गीतासु च—" योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ॥ " इति । अनेनांतर्यामिणः श्रीकृष्णस्यैव तत्तद्देवतारूपेणोपास्यत्वं सर्वकर्मफलदातृत्वञ्चोक्तम् । सकलकल्याणगुणनिलयस्योदाहरणमाह—" सोऽकामयत बहु स्यां स ऐक्षत तत्तेजोऽसृजत " इति । अर्थश्च—यत आकाशः संभूतः सोऽकामयत कामितवान् कथं बहु स्यां बहुतरं यथा भवति तथा स्यां भवेयम्, स आत्मा सर्वज्ञस्वभावत्वात् एक ऐक्षत अद्राक्षीत् । ईक्षतेति पाठेऽडागमाभावश्छांदसः । स तत्प्रत्यक्षसिद्धं तेजोऽसृजत सृष्टवान् । ईश्वरस्य कामनादीनां लोकोपकारार्थत्वेन तादृशकल्याणगुणाभिव्यक्तेः । सच्चिदानंदत्वोदाहरणमाह—" सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " आदिना " विज्ञानमानंदं ब्रह्म " इति ग्रहः । अर्थस्तु—यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं यतो न व्यभिचरति तत्सत्यं ब्रह्म । असत्यनिवृत्त्यर्थं विशेषणम् । असत्यतानिवृत्त्या विकारनिवृत्तिः, तन्निवृत्त्या च कारणता प्राप्ता । निर्विकारस्त्वावस्थो मृदादिरेव कारणं भवति न तु विकारो घटादिरिति । कारणस्य च कारकवस्तुत्वात् " कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥ " इत्युक्तषट्कारकान्यतमरूपत्वात् मृदादिवदचिद्रूपता प्राप्ता तन्निवृत्तये ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधस्तद्रूपमित्यर्थः । लौकिकज्ञानस्यान्तवत्त्वादिदर्शनात्प्राप्तं ज्ञानरूपस्यापि ब्रह्मणोन्तवत्त्वं तन्निवृत्त्यर्थमनंतमिति विशेषणम् । एतेन सच्चिदानंदरूपत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । एवं लक्षणापराणां श्रुतीनां सगुणपरत्वं प्रदर्श्य, स्वरूपपराणामपि स्वरूपपरत्वञ्च प्रदर्श्य, ऐक्यपरत्वश्रुतीनामपि सगुणप्रतिपादनमुखेन निर्गुणे पर्यवसानं दर्शयन्ति स्वामिचरणाः—तथाभूतेत्यादिना । निर्गुणे पर्यवसानमित्यन्तेन तथाभूतेश्वरतां पृथिव्यादिनियमनरूपामीश्वरताम् । तावदधुना । तन्निवृत्तये संसारनिवृत्तये । इत्यादिवाक्यानीत्यत्रादिना " प्रज्ञानं ब्रह्म " " अहं ब्रह्मास्मि " "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादीनि गृह्यन्ते । तद्ब्रह्म त्वमसि भवसि नान्यः संसारीत्यर्थः । तत्र च महावाक्ये तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते । अपर्यायपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम् । पर्यायत्वञ्च स्वरूपभिन्नत्वे सत्येकार्थबोधकत्वं घटकलशवत् । तच्च सामानाधिकरण्यम् । तथाहीति । [" आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः " इत्यमरः । केचित्तु " पय एव घनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयते " इत्याहुः । शृते स्थाल्यां कृतपाके उष्णे दुग्धे या विकृतिः सामिक्षेत्यर्थः । विश्वेदेवस्येयमामिक्षा वैश्वदेवी विश्वेदेवस्य संबंधिनी आमिक्षा भवति न तु विश्वेदेवत्वं प्राप्नोति अत आमिक्षाविश्वेदेवपदयोः सामानाधिकरण्यं नानर्थयोरिति । यथोक्तं भट्टैः—' आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येव ' इत्यादि । आमिक्षां देवतायुक्तां विश्वदेवसंबद्धाम् एष ताद्धितोऽण् प्रत्ययो वदति कथम् आमिक्षापदस्य सान्निध्यात्सन्निहितत्वात् तस्यैव तद्धितप्रत्ययान्तस्यैव वैश्वदेवीपदस्यैव विषये आमिक्षापदस्यार्पणं तद्धितप्रत्ययेन क्रियत इति] । यद्वा—ननु वैश्वदेव्यामिक्षापदयोर्नैकार्थाभिधायकत्वं वैश्वदेवीपदेनामिक्षाभिधाने आमिक्षापदप्रयोगो नोचितः, ' उक्तार्थानामप्रयोगः ' इति न्यायात् । किञ्च—विश्वेदेवस्तुतिपराया ऋगादेरपि वैश्वदेवीपदार्थत्वसंभवात्कथमामि

तद्धितः ॥ आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम्" इति । कुतः । भिन्नार्थत्वात् । न चाजहत्स्वार्थया निरूढलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमितिवत् । यथोक्तम् । " स्वबुद्धया रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम्" इत्यादि । कुतः । विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् । न च जहत्स्वार्थत्वेन संबंधिलक्षणया कुसुमितद्रुमा गंगेतिवत् । कुतः । एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतो जहदजहत्स्वार्थलक्षणया सोऽयं देवदत्त इतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्यवसानम् ।

क्षामात्रार्थकत्वमिति चेत्तत्राह—यथोक्तमिति । एष देवतार्थस्तद्धितोऽण्प्रत्ययो विश्वेदेवदेवतायुक्तामामिक्षां वदत्येव न तूक्तदूषणभिया न वदतीति शंकनीयम् । तर्ह्यामिक्षापदसान्निध्यवैयर्थ्यं तत्राह—आमिक्षापदसान्निध्यादिति । वैश्वदेवीपदेन विश्वेदेवताकः कश्चन द्रव्यविशेष इति सामान्येनामिक्षापदोक्तावपि कोऽसौ द्रव्यविशेष इत्यपेक्षायामामिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूप इत्यवगम्यते । वृक्षमात्रं पश्येत्यादौ सामान्यविशेषशब्देषु तथा दर्शनात् । तथा चामिक्षापदसान्निध्येन तस्यैव तद्धितस्यैव सामान्यतो वाचकस्य विशेषतो विषयार्पणं भवतीत्यर्थः । [अनेन प्रकारेणैकार्थत्वाभावं प्रदर्श्य कुत इति हेतुमाशंक्य समाधत्ते—भिन्नार्थत्वादिति । तद्धितप्रत्ययेन पदयोः सामानाधिकरण्यं बोधितं न त्वर्थयोरिति भिन्नार्थतैवोभयोः] । पुनः प्रकारान्तरेण दर्शयति—न चेति । न जहत् अत्यजन् स्वार्थो नीलपीतादिरूपो यया साऽजहत्स्वार्था तया तृतीयांतान्यपदार्थबहुव्रीहिः । निर्गतं रूढं प्राकट्यं प्रादुर्भावो यस्याः सा निरूढा सा चासौ लक्षणा चेति निरूढलक्षणा तया । यद्वा—नितरां रूढा निरूढा पुनः पूर्ववत् । अनादिपरंपरागतया न सांप्रतं रचितयेत्यर्थः । विशेष्यमुत्पलं विशेषणं नीलं नीलमुत्पलमितिवत् । सामानाधिकरण्यं न च कुतः विरुद्धार्थत्वेन तत्त्वंपदार्थयोः परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपविरुद्धार्थत्वेन तस्या निरूढलक्षणाया अयोगात् अभावात् । यथोक्तं भट्टैः—" स्वरूपसत्त्वमात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणम् । स्वबुद्धया रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम् ॥ " अर्थस्तु—स्वाकारेण विशेष्यमनवभास्य किञ्चिदपि वस्तु स्वरूपसत्त्वमात्रेण स्वस्थित्यैव विशेषणं नहि न भवति, किन्तु येन पीतनीलादिना स्वबुद्धया स्वाकारज्ञानेन विशेष्यमुत्पलादि रज्यते भ्रमरादिभ्यो व्यावर्त्यावभास्यते तद्विशेषणमित्यर्थः । अयं भावः—नीलगुणोत्पलद्रव्ययोर्गुणगुणिनोरविरुद्धस्वभावत्वेन विशेषणविशेष्यभावः कल्प्यतेऽनुपपत्तेरभावात् । भवेत्तत्र जहत्स्वार्था निरूढलक्षणा । अत्र तु परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेन विशेषणविशेष्यभावकल्पनानुपपत्तौ न निरूढलक्षणेति । अनेन विशेषणविशेष्यभावप्रकारेण चैकार्थत्वं प्रदर्श्य पुनः प्रकारान्तरेण दर्शयति—न चेति । जहत्त्यजन्स्वार्थो यया सा जहत्स्वार्था, सा चासौ लक्षणा चेति जहत्स्वार्थलक्षणा तया कुसुमिता जातपुष्पा द्रुमा यस्यां सा कुसुमितद्रुमा गंगा इतिवत्सामानाधिकरण्यं न च कुतस्तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् वक्तुमिष्टत्वात् । संबंधिलक्षणायां तु संबंधिनः संबंधस्य च स्फुरणान्नैकार्थत्वमिति भावः । प्रकारान्तरेणाघटमानं प्रदर्श्य येन प्रकारेण ब्रह्मणि पर्यवसानं तद्दर्शयति—अत इति । यतः प्रकारान्तरेण सामानाधिकरण्यं न संभवति अतो हेतोः । जहती त्यजत्यजहती न त्यजती स्वार्थौ ये ते तत्त्वंपदे यस्यां सा जहदजहत्स्वार्था सा चासौ लक्षणा चेति तया । एकार्थत्वेन निर्गुणे पर्यवसानं सोऽयं देवदत्त इति । यथा कश्चित् काश्यां दृष्टं देवदत्तं पुनर्बहुकालेन काश्यामपश्यत् देशकालविप्रकर्षात्प्रत्यभिज्ञातुमसमर्थः पूर्वदृष्टादन्यं पश्चाद्दृष्टं मन्यते तमन्यः प्रत्यभिज्ञाकुशलः प्रतिबोधयति सोऽयं देवदत्त इति यस्त्वया पूर्वं दृष्टः । तत्र तच्छब्देन विप्रकृष्टदेशकालविशिष्टोऽर्थोऽभिधीयते इदंशब्देन च सन्निकृष्टदेशकालविशिष्टोऽर्थोऽभिधीयते । तदुक्तम्—" इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ " इति । विप्रकृष्टं विदूरम्, सन्निकृष्टं सन्निहितम्, न च सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोरेकार्थत्वं संभवति तस्माद्विरोधिविशेषणसंबंधपरित्यागेन भागलक्षणया सोऽयमिति पदद्वयं देवदत्तस्य स्वरूपमखण्डितं प्रतिपादयति । तथा जीवोऽपि परमार्थतो ब्रह्मैव सन्नविद्यादोषवशादसंसारिणो ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्नं संसारिणमात्मानं मन्यते तं श्रुतिर्बोधयति तत्त्वमसीति । तत्र तत्पदेन प्रकृतं परोक्षं वस्तु कथ्यते । प्रकृतमेकमद्वितीयमीक्षितृ जगत्कारणं ब्रह्म त्वंपदेनाप्यविद्याद्युपाधिपरिच्छिन्नो नित्यापरोक्षः प्रत्यगात्माऽभिधीयते । न च परोक्षापरोक्षपरिच्छिन्नापरिच्छिन्नयोरेकत्वं संभवति । तस्मात्तत्पदार्थगतं

अस्थूलादिवाक्यानां तु साक्षादुपाधिनिषेधेन तत्पदार्थशोधन उपयोगान्निर्गुण एव पर्यवसानम्।तथा चात्रैवोपक्रमे स्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिना विशिष्टमालंबनं वक्ष्यति।अंते च "श्रुतयस्त्वयि हि फलंत्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः"इत्युपसंहरिष्यंति। उपासनादिवाक्यानां तु क्रियार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलंबनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमित्येषा दिक् ॥ २॥

परोक्षाऽपरिच्छेदादिकं त्वंपदार्थगतमपरोक्षपरिच्छेदादिकं परित्यज्य जहदजहत्स्वार्थलक्षणया तत्त्वंपदद्वयं सच्चिदेकरसमखण्डमात्मतत्त्वं प्रतिपादयति । असिपदमपि प्रकृत्यर्थस्य सतः प्रत्ययार्थस्य च प्रतीचः संवह्नेनानुवददाभ्यां संबध्यते । इति निषेधपरश्रुतीनां तत्परत्वमाह—अस्थूलेत्यादि । अस्थूलमत एव ह्रस्वमदीर्घमित्यादिवाक्यानामुपाधिनिषेधेन स्थूलत्वाद्युपाधिनिषेधेन साक्षाद्ब्रह्मणि पर्यवसानमित्यर्थः । सगुणगतानामिव स्थूलत्वाद्युपाधीनामनुवादाद्विशिष्टालंबनत्वमस्त्येव । विशिष्टं सगुणम् । उपासनापरसृष्टिपरश्रुतीनां तत्परत्वमाह—उपासनादिवाक्यानामत्रादिना सृष्ट्यादिग्रहः । क्रियार्थो यज्ञार्थस्तत्र प्रवृत्तानां सृष्ट्यादिवाक्यानां "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते " इत्यादिवाक्यानां यज्ञार्थैव प्रवृत्तिः । यतो वा एतानि जातानि तं यजतेति । एवं " स ऐक्षत " इति य ऐक्षत तं यजत इत्यादिष्वपि ध्येयम् । मुख्या प्रवृत्तिस्तु वैराग्यार्थेत्याह—आगमापायिसृष्टिस्थितिप्रलयनिरूपणेन ज्ञानसाधनवैराग्यविधानं तेन तद्द्वारा तत्परत्वं ब्रह्मणि पर्यवसानम् । उपासनावाक्यैस्तूदराद्युपाध्यालंबनसगुणब्रह्मनिरूपणेनांतःकरणशुद्धिलक्षणं यत् ज्ञानसाधनविधानं तेन ब्रह्मणि पर्यवसानम् । कर्मादिपराणां " यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् " इत्यादिकानां श्रुतीनां विविदिषायां विनियोगादनुपादानं तमेतं वेदानुवचनेन यज्ञेनेत्यादिश्रुतेर्ज्ञानेच्छायामुपयोगादत्र न ग्रहणमिति ज्ञेयं सुधीभिरिति । अथान्यः सिद्धान्त उच्यते—निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणाः श्रुतयः कथं चरन्तीतिप्रश्नस्य सिद्धान्तः स्वामिचरणैर्लक्षणापरादिश्रुतीनां यथा ब्रह्मणि तात्पर्यं तथा प्रदर्श्य कृत एव । तथाप्यत्राशंकास्ति सा यथा—" बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥" इति लोकानां प्रभुरसृजादिति कथमुक्तं श्रीशुकदेवेन प्रश्नोत्तराऽनुपयोगित्वादितीति—अत्रोच्यतेऽस्माभिः—बुद्धिर्हि द्विविधा—व्यवसायात्मिकाऽव्यवसायात्मिका चेति, तत्राव्यवसायात्मिका हि त्रिवर्गसाधने सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधा भूत्वाऽनंता बुद्धयः स्युः । "व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन । बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥" इति । " सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् " इत्युक्तेः । अतो बुद्धेः सर्जनं वेदोक्तकर्मप्रतिपादितभोगानंतरं मोक्षार्थमिति । इन्द्रियादिसृष्टेः प्रयोजनं यथा—इन्द्रियं वागिन्द्रियं तस्य मुख्यत्वात् । मुख्यत्वं तु वचनपूर्वकत्वात् सर्वव्यवहारसिद्धेः । ततश्च वाङ्मनःप्राणाः ऋग्यजुःसामवेदा भवन्ति । तथा च श्रुतिः—" ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये " इति । अन्येऽपि लोकादयः सर्वे वागादय एव भवन्तीत्यत्र सम्यक्प्रबोधनार्थमन्याः श्रुतयोऽपि लिख्यंते—"त्रीण्यात्मने कुरुतेति । मनो वाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुत एव एतन्मयोऽयमात्मा वाङ्मयो, मनोमयः, प्राणमयः । त्रयो लोका एत एव—वागेवायं लोको, मनोऽन्तरिक्षलोकः, प्राणोऽसौ लोकः । त्रयो वेदा एत एव—वागेव ऋग्वेदो, मनो यजुर्वेदः, प्राणः सामवेदः । देवाः पितरो मनुष्या एत एव—वागेव देवाः, मनः पितरः, प्राणो मनुष्याः । माता पिता प्रजैत एव—वाङ्माता, मनः पिता, प्राणः प्रजा । विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव "यत्किञ्चिद्विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति, यत्किञ्चिद्विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मन एनं तद्भूत्वावति, यत्किञ्चिदविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति, तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमग्निः यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः, अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः, तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यः, अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः, तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रः । त एते सर्वे समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानंतवत उपास्ते, अंतवंतं लोकं जयति । अथ यो हैताननंतानुपास्ते सोऽनंतलोकं जयति " इति । सुगमत्वान्न व्याख्यायते । इहामुत्रानंतलोकसुखभोगाय त्रीणि मनो वाचं प्राणम् एतान्यात्मने आत्मार्थं यूयं कुरुत यत एतन्मयोऽयमात्मा यतस्त्रयो वेदा एत एव असौ लोकः परलोकः यत्किञ्चिद्विज्ञातं विशेषेण ज्ञातं वस्तु तत्सर्वं वाचो रूपमतो वाक्तद्विज्ञातं वस्तु भूत्वा एनं पुरुषं संकटादावति रक्षति एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा यत्र विजिज्ञासा वर्तते तद्विजिज्ञास्यम् । अंतवतो विनाशवतः । ह स्फुटम् । जयति प्राप्नोति स्पष्टमन्यत् । अकल्पनायेत्यस्यार्थः । एवं धर्मार्थकामान् वेदोक्तमार्गेण संसेव्य विमुक्तये विरज्य परमात्मानं

ज्ञात्वा प्रव्रजेदित्यत्र श्रुतिः—" एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रज्ञानं कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा सा लोकैषणा उभे ह्येषणे एव भवतः तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्ये तिष्ठासेत्, बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथो मुनिरमौनं मौनं च निर्विद्याथो ब्राह्मणः स ब्राह्मणः येन स्याचेनेदृश एवातोऽन्यदार्तम्" इति सुगमम् । तस्मादिति ब्राह्मणः ब्राह्मणजातिगुणविशिष्टः बाल्येन बालस्वभावेन तिष्ठासेत् स्थातुमिच्छेत् । तर्हि सदा बाल्येन तिष्ठेत् नेत्याह—बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्य त्यक्त्वा मुनिर्यतवाग्भवेत् । तर्हि किं सदा मौनेन तिष्ठेत् नेत्याह—मौनं चामौनं च हित्वा ब्राह्मणः ब्रह्मनिष्ठः स्यात् । स ब्राह्मणः केन स्यादित्यस्योत्तरम्—येनेति । येन ब्राह्मणः स्यात्तेनानिर्वचनीयेन ब्रह्मात्मलाभेन ईदृश एवोक्तप्रकारेण ब्राह्मण एव स्यात् तद्वस्तु अतः पांडित्यादेरसतः अन्यत्पृथगेवार्तं सत्यमिति । तस्मादेतेन बुद्धीन्द्रियेत्यादिश्लोकेन जनानां चतुर्वर्गं प्रतिपादयंत्यः श्रुतयो यथा ब्रह्मणि चरन्ति तथा प्रदर्श्य शुकदेवेन राद्धान्तः कृतः । नीलकण्ठस्तु तदेतन्मनो वाचं प्राणं तान्यात्मने कुरुतेत्येतामेव श्रुतिमनुसृत्य परिहरन् श्रीशुक उवाचेत्याह—तत्र श्रुतौ मनसा बुद्धिज्ञानेंद्रियाणि वाचा कर्मेंद्रियाणि च संगृह्य तेषां सप्राणानामात्मप्रकाशार्थत्वमुक्तम् । अत्र तु विषयविभागेनेति विशेषः । तत्र विषयपरिच्छेदो मात्रा तदर्थं प्रभुर्जनानां बुद्धिमसृजत् । परिच्छिद्यन्ते हि बुद्ध्याऽतींद्रिया अप्यपूर्वादयः । ब्रह्मणश्च स्वयं फलात्मनो घटादिवत्फलव्याप्यत्वाभावेऽपि वृत्तिव्याप्यत्वमुपगम्यते "यन्मनसा न मनुते" "मनसैवानुद्रष्टव्यम्" इति श्रुतिद्वयाविरोधाय । एवं वाच्यत्वाऽनुपगमेऽपि लक्ष्यत्वमुपगम्यते । "यद्वाचानभ्युदितं" " तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि " इति श्रुतिद्वयाविरोधाय । तथा च तत्त्वमसीतिवाक्यकरणकधीवृत्तिव्याप्यत्वोपगमान्नात्यन्तमनिर्देश्यत्वं ब्रह्मणोऽस्तीत्यर्थः । न केवलं बुद्धिमयकर्तृगोचरो ब्रह्मापि तु इन्द्रियमनआख्यकरणगोचरोऽपीत्याह—भवार्थमिंद्रियाण्यसृजत्, आत्मार्थं मनोऽसृजत, इति । भवो घटाद्यधिष्ठानभूतप्रकाशः, प्राप्त्यर्थस्य भवतेर्ज्ञानार्थत्वोपपत्तेः । यमपेक्ष्य घटादिज्ञानमनुभव इत्युच्यते तदर्थमिंद्रियाण्यसृजत् । इयमत्र प्रक्रिया—चित्प्रतिबिंबगर्भमन्तःकरणं वृत्त्याकारेण परिणम्य यदा चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयं प्राप्नोति तदा घटाद्यवच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावरके ज्ञानेऽभिभूते स्वतःप्रकाशमाने ब्रह्मणि घटाद्यध्यस्यते । तत्रांतःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाता वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणं घटाद्यवच्छिन्नं प्रमेयम् तत्र कुल्याद्वारा तटाककेदारसलिलयोरिव वृत्तिद्वारा प्रमातृप्रमेयचैतन्ययोरैक्यं प्रमाफलमात्मबोध इति गीयते । एवं सति शुक्तिरजताद्यध्यास इव घटादिदृश्यवाच्याध्यासेऽपि दृग्वागन्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानप्रकाश एवोपक्षयः । तदेतदाह—भवार्थमिन्द्रियाण्यसृजदिति । फलमपि ब्रह्मैव शास्त्रं च तदन्यनिवृत्त्यर्थमेवेत्युक्तं वृद्धैः।परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदांतोक्तिप्रमाणत इति सर्वप्रत्ययवेद्ये वा ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्देन प्रतिपाद्यते। इति च घटरजतादिकं त्वाविद्यकं प्रतिभासमात्रम्। एवं च रज्ज्वां स्रक्सर्पधियोरिव ब्रह्मणि रज्जुसर्पधियोर्जाग्रत्स्वप्नयोर्वा परस्परनिरोधकत्वमेव बाधस्तु तयोर्ब्रह्मज्ञानेनैवेति दृष्टिसमसमयां सृष्टिमुपयन्तो वेदान्तवृद्धाः।तेषां ब्रह्मणि पारमार्थिकी सत्ता दृश्ये प्रातिभासिकी इतरेषां तु सत्ताद्वैविध्यमभिमतं स्वप्नरज्जुभुजंगादौ प्रातिभासिकी सत्ता प्रबोधरज्ज्वादिज्ञानेन सद्यो बाध्या,जाग्रद्रज्ज्वादौ तु-व्यावहारिकी ब्रह्मज्ञानैकबाध्येति।तत्र पूर्वेषां ब्रह्मणि सर्वशब्दवाच्यतास्ति"नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति" इति श्रुतेः । अवाच्यत्वश्रुतिस्तु लौकिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिगुणाद्यभावपरा। परेषां तु 'शरीरं रथमेव तु' इत्यत्र यथाशरीरशब्देन शरीरोपादानमव्यक्तं लक्ष्यते तद्वद्घटाद्युपादानं ब्रह्म घटादिशब्दैरिति मतम् । एवं कर्तृकरणसृष्टेः ब्रह्मप्रकाशार्थमुक्त्वा क्रियाशक्तिमत्प्राणसृष्टेरपि तदुभयानुग्राहकतया तदर्थत्वमाह—कल्पनाय प्राणानसृजत्, कल्पनं बुद्ध्यादेः स्वस्वविषयकप्रकाशनसामर्थ्यसंपादनं तस्मै । यस्माद्ब्रह्मणः सर्वशब्दप्रत्ययगम्यत्वमस्ति तस्माद्भवत्येव सन्मार्गोपदेश इति ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—उत्तरमाह श्रीशुकदेवः—बुद्धीति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभुर्मायोपहितेश्वरः, आकाशादि सृष्ट्वा तत्सात्त्विकाद्यंशेभ्यो जनानां प्रमातॄणामुपाधिभूतान् बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानसृजत्, कारणाज्ञाने लीनान्पुनः प्रादुरभावयत् । तत्र प्रयोजनमाह—मात्रार्थमिति । " मात्रा परिच्छदे माने प्रवृत्तौ कर्णभूषणे " इत्यनुशासनान्मात्रा प्रवृत्तिस्तदर्थं, 'कथं चरन्ति श्रुतयः ' इति प्रश्नाच्छ्रुतीनामिति शेषः । तथा च—श्रुतीनां ब्रह्मण्यपि प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । बुद्ध्यादिकं विना वचनस्याप्रवृत्तेः । "मनसा वा अग्रे संकल्पयत्यथ वाचा व्याहरति " इति

---

१ पंडाऽध्ययनजातब्रह्मबुद्धिः तद्वान्पंडितस्तस्य कृत्यं पांडित्यं श्रवणं तान्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानबलाभावेन मननेन शुद्धान्तःकरणेन वा स्थातुमिच्छेत्। तद्द्वयं लब्ध्वाऽथ श्रवणमननानंतरं मुनिर्मननशीलो निदिध्यासनपरः स्यात्। अमौनं श्रवणमनने मौनं च निदिध्यासनं लब्ध्वा उक्तत्रयस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात्त्रयानंतरं ब्रह्मावगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्मा भवतीत्यर्थः ।

श्रुतेः । अयं भावः—निर्धर्मके शुद्धे ब्रह्मणि श्रुतीनां प्रवृत्त्यसंभवेऽपि "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते" इत्युक्त्वा "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्याद्याः श्रुतयः ईश्वरात्सृष्ट्याद्युक्त्वा ता एव तत्त्वमसीत्याद्या जीवेश्वरयोरभेदं बोधयन्त्यः सोऽयं देवदत्त इत्यादौ विरुद्धयोर्देशकालयोरिवात्रापि विरुद्धयोर्जीवेशोपाध्योस्त्यागं विना तयोरभेदानुपपत्त्या जदजहल्लक्षणया शुद्धे पर्यवस्यन्ति । अत एवान्ते अतन्नि रसनेन भवन्निधनाः' इत्युक्तम् । एवं च मायोपहितस्येश्वरस्य कारणोक्त्या तत्र धार्मिसमसत्ताकधर्मसंबंधसत्त्वेन श्रुतीनां शक्त्यैव प्रवृत्तिः । असंगे शुद्धब्रह्मणि च तादृशधर्माभावेन वास्तवतत्संबंधाभावेऽपि दीपे रज्जुसर्पस्येवाध्यासिकसंबंधोऽस्त्येवेति लक्षणायाः संबंधापेक्षत्वेऽपि तया वेदानां कल्पितधर्माधारे ब्रह्मणि प्रवृत्तिर्निराबाधैव । प्रेमभक्तास्तु—ब्रह्मणः शब्दवाच्यत्वाभावादेवानिर्देश्यत्वमित्याशंकायां यदि परमेश्वरो बुद्धीन्द्रियादीनि नास्रक्ष्यत्तदा रूपशब्दादयोऽप्यनिर्देश्यादृश्यत्वेन ब्रह्मतुल्या एवाभविष्यन् यतोऽद्याप्याजन्मांधमूकस्य रूपशब्दौ ब्रह्मवदृश्यानिर्देश्यावेव भवतः अतोऽस्मदादिभ्यो येनाग्रहेण ग्राहकाणि बुद्धींद्रियादीनि दत्त्वा सर्वे विषयाः सुखेन दर्शननिर्देशादियोग्याः कृतास्तेनैव परमेश्वरेण कृपया कस्मैचित्स्वभक्ताय ब्रह्मणोऽपि ग्राहकं किमप्यलौकिकं सामर्थ्यविशेषं दत्त्वाऽऽकारजातिगुणक्रियातिरिक्तं किमपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं सृष्ट्वाऽसृष्ट्वैव वा ब्रह्मापि शब्दनिर्देश्यं करिष्यत्येव, यतः प्रभुः अनिर्देश्यमपि निर्देश्यं कर्तुं समर्थः । अतः श्रुतयो ब्रह्मणि चरेयुरेवेत्युत्तरमाहुः । अन्यदपि प्रयोजनद्वयमाह—भवायेति । ऐहिकपारलौकिकभोगसुखायेत्यर्थः । बुद्ध्यादीन् विना यज्ञादिकर्मणां सुखभोगस्य चासंभवात् । तथात्मनेकल्पनाय चेति । आत्मानं जीवमुद्दिश्य या जन्ममरणादिकल्पना तदभावाय मोक्षार्थमितियावत् । बुद्ध्यादिकं विना मोक्षसाधनीभूतस्य शमदमादेर्योगज्ञानयोश्चासंभवात् । यद्वा—आत्मने स्वस्मै स्वोपासनार्थं यद्बुद्ध्यादीनां कल्पनं विनियोगस्तस्मै श्रीकृष्णभजनार्थमिति यावत् । बुद्ध्यादीन्विना भक्त्यंगस्य श्रवणकीर्तनादेरप्यसंभवात् । भोगमोक्षयोर्वैलक्षण्यसूचनाय संध्यकरणम् । त्रयाणामपि प्राधान्यद्योतनाय चकारत्रयम् । अन्ये तु स्वप्रकाशस्य ब्रह्मणः सिद्धिः प्रमाणं नापेक्षते इत्याशयेनोत्तरमदत्त्वैव ब्रह्मणो ज्ञानार्थं तटस्थलक्षणमाहुः—बुद्धीत्यादि । तत्सृष्टौ प्रयोजनान्याह—मात्रार्थमैहिकविषयभोगार्थं भवार्थं पारलौकिकविषयभोगार्थम् आत्मने कल्पनाय मोक्षार्थं चेत्याहुरित्यलम् ॥ * ॥ **तोषिणी**—अत्र ऋषिरुवाचेति तस्य सर्वज्ञत्वात्तत्र प्रावीण्यं दर्शितम् । श्रीशुक उवाचेति पाठे ब्रह्मवैवर्तोक्तां कथां सूचयति । यत्र श्रीकृष्णेनैव तस्य तन्नाम कृतं मायाबंधनतश्च मोचित इति । ततः श्रीविष्णुरातवत्कृपाविशेषलाभेन समवासनतया सोऽपि तदनुकूलमेवोवाचेत्यर्थः । तथाहि—बुद्धीन्द्रियेति । एतदुक्तं भवति येन स्वरूपलक्षणेन तटस्थलक्षणेन वा परमकारणं तत्त्वं निरूप्यते, तदुभयमपि श्रीभगवत्तत्त्वमेव पर्यवसाययति न तु निर्विशेषब्रह्मत्वम् । तत्रादौ "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्याद्यनुसारेण प्रभुरित्यन्यनैरपेक्ष्येणोक्तत्वात्स्वरूपेणैवेश्वरत्वम् । स च सर्वव्यापनशीलज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमान् "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इति "विज्ञानमानंदं ब्रह्म" इति "यल्लक्ष्यते तस्यैव खल्वेतस्यानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति "को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यात्" इति "आनंदादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनंदेन जातानि जीवन्ति, आनंदं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते" इत्यादिश्रुतयः स्वाभाविकशक्तिं दर्शयन्ति । वक्ष्यति च 'त्वमकरणः स्वराडखिलशक्तिधरः' इति उपाधिसंबंधेन तत्तच्छक्तित्वे तूपाधेरेवेश्वरतापातात् । वक्ष्यन्ति श्रुतयः 'त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः' इति । अथ द्वितीये 'तत्तेजोऽसृजत' इत्याद्यनुसारेण जनानां बुद्धीन्द्रियादीनसृजादिति सुतरामेव तादृशत्वं परिणामे वा विवर्ते वा योग्यस्यैवोपादानात्तन्निमित्ते च स्वीकारौचित्यादिति योग्यत्वमेव हि शक्तिरिति । अत्र तु कर्तृनिर्देशात्स्वातंत्र्यप्राप्तेः सुतराम् । अत एव सर्वबुद्ध्यादिस्रष्टृत्वेन तदीक्षणात्पूर्वं प्रकृतिक्षोभाभावेन च तस्य हि विलक्षणस्वाभाविकबुद्ध्यादिमत्त्वमवगतम् । "स ऐक्षत" इत्याद्यनुसारेण मात्रार्थञ्चेत्यादिना विचारपूर्वकस्रष्टृत्वनिर्णयात्तु सुतरां तथैव । मात्रार्थमित्यादिना तत्तत्सर्वपुरुषार्थं परमाश्रयत्वञ्च । "सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरस अयमात्मापहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतेः न चारोपितमेव सर्वमिदं तन्मतेऽपि तावदविषये वस्तुन्यारोपासंभवात् । ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि शुद्धत्वे नान्यस्य त्वारोप्यकोटिप्रवेशेनाज्ञानस्य जडत्वेनारोपकासंभवे च तदसंभवात् । तस्मान्न जीवरूपस्य स्वस्य स्वाज्ञानेन तदारोपकत्वं वेदस्यारोपकत्वम्, चेत्तस्य स्वाज्ञानमयत्वेन स्वप्नप्रलापतुल्यतया सकर्तृकारोप एव तात्पर्ये सत्यविशेषात् । वेदस्य स्वातंत्र्येऽप्यारोप्यस्य हेयतया "प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इति न्यायेन स्वयं तद्बाधयितुमयोग्यत्वात् स्वाभाविकीत्यादिश्रुतिविरोधात् श्रुतेश्च शब्दमूलत्वादिति न्यायविरोधाच्च आरोपितत्वे सत्यनीश्वरवादप्रसंगाच्च स्थाणौ पुरुषाभिमानिवद्ब्रह्मणीश्वराभिमानिनः कालत्रयेऽप्यभावापत्तेः स्वाज्ञानकल्पितपुरुषकल्पितत्वज्ञानस्य स्वाज्ञानकल्पितत्व एव पर्यवसानात् मध्ये कल्पकान्तरमननवैयर्थ्याच्च ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु 'त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्' इत्यादिन्यायवृंदासंमतं हि तत् । निंदितञ्च श्रीगीतासु "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥" इति । असत्यं मिथ्याभूतं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वेनाप्रतिष्ठम् निर्देशशून्यं स्वाज्ञानकल्पितत्वादनीश्वरम् । अपरस्परसंभूतमनाद्यज्ञानपरंपराजातम्— "अपरस्पराः क्रियासातत्ये" अतः कामहेतुकं मनःसंकल्पमात्रजातं स्वप्नवदित्यर्थः । अत्र 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च' इत्यादिना पूर्वं तेषां संस्कारदोष उक्तः । 'एतां दृष्टिमवष्टभ्य' इत्यादिना गतिश्च निंदिष्यते इति ज्ञेयम् । तस्मात्सर्ववेदार्थः श्रीभगवानेव "यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च" इति श्रीनृसिंहतापिन्यां "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्" इति श्रीगीतासु "नताः स्म सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती" इति विष्णुपुराणे "मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम्" इति एकादशे च । तथा "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इति यस्य सतः सर्वकारणतया स्थितत्वम्, "आत्मा वा इदमग्र आसीत्" इति परमात्मस्वरूपत्वम्, "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" "विज्ञानमानंदं ब्रह्म" इति स्वरूपलक्षणम्, "निर्गुणं निरंजनम्" इति दोषराहित्यम्, "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते" इत्यादौ "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति तत्तदागंतुकशक्त्यादिराहित्यानुवादेनैव स्वाभाविकविलक्षणशक्त्यादियुक्तत्वम् । एवं निषेधांतरवाक्येनाऽपि तथात्वम् । "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् तमात्मानं ये तु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्" इति तत्तद्विवरणम् । "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं तु दैवतम् । सकारणाकारणयोस्तथा धियो न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इतीदृशमाहात्म्येनैव सर्वकारणत्वम् । "आनंदं ब्रह्मणो रूपं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति विलक्षणस्वरूपमूर्तित्वं दर्शितम् । तस्य तु "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः" इत्यस्माकमेवाभीष्टरूपत्वमिति । तथा "यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरमेष सर्वभूतांतरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति श्रुत्यंतरम् । सर्वशक्तियुक्तत्वेन प्रकाशकत्वात्पृथिव्यादीनामात्मत्वेन तमेवाह, पुराणेतिहासवचनानि च—"ह्लादिनी संधिनी संवित्त्वय्येका सर्वसंश्रये । ह्लादतापकरी मिश्रा त्वयि नो गुणवर्जिते ॥ कलाकाष्ठानिमेषादिकालसूत्रस्य गोचरे । यस्य शक्तिर्न शुद्धस्य प्रसीदतु स मे हरिः ॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः ॥" इति । विष्णुपुराणे—"न शक्यः स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते । यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥" इति । मोक्षधर्मस्थनारायणीयोपाख्याने—"एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते । इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ॥ माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥" इति च । तथैव तत्रैव श्रीश्वेतद्वीपवति वाक्ये, अस्यार्थः—त्वयैतन्न विज्ञेयं रूपवान् इति हेतोः अयं दृश्यते इति । यतो मद्दर्शने मदिच्छैव कारणमित्याह—इच्छन्निति । नश्येयमदर्शनमापद्येयम् तस्मादिन्द्रियागोचरत्वादलौकिकम्, स्वेच्छया स्वतः प्रकाशमानत्वात्स्वप्रकाशमेव मद्रूपमिति भावः । यथोक्तं नारायणाध्यात्म्ये—"नित्याव्यक्तोऽपि भगवानीक्षते निजशक्तितः । तामृते परमात्मानं कः पश्येतामितं प्रभुम् ॥" इति । तदेवमपि मां सर्वभूतगुणैर्युक्तं यत्पश्यसि तद्युक्तत्वेन प्रत्येषि एषा माया मयैव सृष्टा मम माययैव तथा भातमित्यर्थः । तस्मात्त्वमेवं ज्ञातुं नार्हसीति । तथा 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते' 'अक्षरं परमं ब्रह्म' "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥" इति गीतासु, वक्ष्यन्ति च श्रुतयः—'श्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः' इति, 'त्वमसि यदेष्ववशेषमृतम्' इति, 'त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः' इति, "त्वमुत जहासि त्वामहिरिव त्वचमात्तभगो महसि महीयसेष्टगुणितेऽपरिमेयभगः" इति, 'भवत उपासतेंघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः' इति, "न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः" इति, अत एव "स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदंडविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोंघ्रिसरोजसुधाः" इति, व्याख्यास्यते तु तत्रतत्रैव । तदेवं सर्ववेदार्थत्वेन सर्वविलक्षणत्वात्सर्वविलक्षणत्वेनैव सर्ववेदार्थत्वाद्वेदैकवेद्यत्वाद्वेदानां च स्वतःप्रमाणभूतत्वादन्यशब्दवाच्यसाधारण्येन दोषा न प्रसञ्जनीयाः । श्रुतयोऽपि तथा वक्ष्यन्ति—'त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः' इति । तदेवं श्रीभगवत्येव संगतिस्तु संगता, तथापि ते तत्त्वमस्यादिलक्षणमैक्यवाक्यमस्थूलादिलक्षणनिषेधवाक्यं वा महावाक्यत्वेन मत्वा लक्षणयोपासनादिवाक्यानि तदनुगतत्वेन मत्वा स्वमते ब्रह्मणि यथाकथञ्चिदेव संगतिं कुर्वन्ति । तथाहि—तत्र तावत्तेषां मते मुख्या गौणी च शब्दवृत्तिर्ब्रह्मणि न संभ

वत्येव लक्षणा च न संभवतीत्युक्तम्, अत एव तन्निषेधान्यथानुपपत्त्यावगतार्थापत्तिश्च न । यद्धि स्वरूपादिभिः साक्षान्निर्देश्यं स्यात्तत्रैव सा संभवतीति । तथापि तत्र तावज्जहदजहल्लक्षणया मन्यन्ते सा कथं घटेत । सा च खलु शब्दवृत्तिसामान्येन पूर्ववद्दोषावहैव । शुक्त्यादौ रूप्यारोपेण संबंधाभावेऽप्यारोप्येण संबंधो मंतव्य एव तेन विना कल्पनाऽनर्हत्वात् । आरोपस्याप्यारोप्यत्वेऽनवस्थाप्रसंगः । आरोपश्च वाङ्मनसागोचरे न संभवति । कथञ्चित्संभवे वा शब्दविषयत्व इवारोपविषयत्वेऽपि कथमनित्यत्वादिकं नापतेत् रज्जुशुक्त्यादिवदिति । यत्त्वौपाधिक आविद्यक एव वा जीवेश्वरविभाग इति मतं ब्रह्मस्तवव्याख्यायां मया परिहृतं तच्च तथैवात्र द्रष्टव्यम् । श्रीवैष्णवानां भाष्यतदीयटीकयोः शतदूषण्यादिषु च तत्त्ववादिनां विष्णुतत्त्वप्रकाशिकादौ न्यायामृतादौ तथाऽस्माकं तद्दृष्टिलेशावष्टंभिश्रीभागवतसंदर्भे तट्टीकादौ च विशेषो द्रष्टव्यः । किञ्चाज्ञानस्यैव भेदमात्रमूलत्वे सति तत्त्वंपदार्थयोरैक्यज्ञानमात्रेणैक्यं संगच्छते । जीवत्वं तु कस्याज्ञानेन कुत्र कल्पितमिति न बुध्यते ब्रह्मणश्चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वविषयत्वयोरसंभवात् । ईश्वरत्वं तु जीवाज्ञानकल्पितं विद्यामयञ्चेति नाप्यसौ तदाश्रयविषयः जीवाज्ञानेन जीवे जीवत्वं कल्पितमिति तु परस्पराश्रयेण स्वाश्रयाश्रयेण च दुष्टमित्यलमतिप्रसंगेन । तस्माद्यत्किञ्चित्सामानाधिकरण्यमुच्यते तत्राप्येषा गतिः । लक्षणा हि तत्स्वरूपस्यान्यस्वरूपत्वं न बोधयति किं तु तच्छब्देनान्यद्वाचयति, यथा नीलमुत्पलमिति तटमिदं गंगेति । सोऽयं देवदत्त इत्यत्र स इति तत्कालविशिष्टत्वेन स्मर्यमाण इत्यर्थः, अयमिति एतत्कालविशिष्टत्वेन दृश्यमान इत्यर्थः । ततोऽनयोः सामानाधिकरण्ये स्यान्न विरोध इति लक्षणैव न स्यात्, ततस्तद्वदत्र न लक्षणा गौणी चोभयत्र विवक्षितगुणयोगं स्थापयत्येव यथा–पित्तलमिदं सुवर्णमिति । तस्मात् “ यस्यात्मा शरीरम् ” इति श्रुतेः सूर्य्यतन्मण्डलगंगातत्प्रवाहगोजातितद्व्यक्तिवन्नियताधिष्ठानाधिष्ठात्रोः प्रसिद्ध एवाभेदप्रयोगः । यद्वा–“ इमास्तिस्रो देवता अनेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” इति महापुरुषवचनश्रुतौ अनेनेति जीवस्य भेदनिर्देशादंशत्वे प्राप्ते “ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ” इति “ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ” इति गीतासु मायाख्या परप्रकृत्यतीततयैव जीवस्य तादृशत्वे व्यक्ते सत्यभिन्नशुद्धशक्त्या जीवेश्वरभेदे सूर्य तद्रश्मिपरमाणुवृन्दवदविनाभावेन प्रकाशैकरूपेण चाभेद उपदिश्यते । प्रयोजनं तु मुमुक्षूणां परमेश्वरतादात्म्यानुभवात् स्वशुद्धतानुभवेन देहाद्यावेशनिरसनं, भक्तीच्छूनां तन्नित्यसंबंधज्ञानेन तद्भजनम् । वक्ष्यन्त्येव श्रुतयः–“ स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंशकृतम् । इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेंघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ ” इति । येन श्रीभगवति सर्वपुरुषार्थशिरोमणिपरमप्रेमास्पदत्वस्यानुभवश्च स्यात्, तदनुभवं हि दुरवगमेत्यादौ ‘ न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते ’ इति तथैव श्रीब्रह्मस्तवान्ते राजप्रश्नानंतरं श्रीमुनींद्रेणोच्चरितं च । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यानां महावाक्यत्वमात्मैकत्वं प्रयोजनं वा युक्तं लक्षणामयवाक्यस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेन स्वतः प्रामाण्यहानेर्गौणत्वापातात्, तादृशमहावाक्यानुगतानां सर्वासामपि श्रुतीनां तत्प्रसंगात् । अथानेकेषां वाक्यानां महावाक्यत्वायोगात् तेषां प्रादेशिकत्वाच्च निंदितं च तासां सर्वासामेव गौणार्थत्वमात्रस्वीकरणम् । तथाहुः–एकस्यापि च शब्दस्य गौणत्वस्वीकृतौ सत्यां “ महती जायते लज्जा यत्रयत्राखिला वरा ” अत्र मुख्यार्थ इति च देवास्तन्मार्गानुवर्तिनं “कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्द त्वमात्मनः” इति । न च जीवेशयोरैक्यज्ञानं सर्ववेदार्थस्तत्सिद्धनिर्विशेषं वा निराकृतत्वात् भगवत एव तदर्थत्वेन दर्शितत्वाच्च । तथाऽस्थूलमित्यादीनां नेतिनेतीत्यादीनां च निषेधवाक्यानां तन्मते यद्वाङ्मनसातीतनिर्विशेषवस्त्वधिकत्वं तदपि न संभवति । न हि यन्न जायते तदवधिः कर्तुं शक्यते निर्विशेषं वा ज्ञातुं शक्यते तस्मात्प्राकृततत्तन्मात्रधर्मतानिषेधतात्पर्यत्वमेव तेषामप्राकृतयुगपद्विचित्रधर्माश्रयताज्ञापनाय तथा “ नेहनानास्ति किञ्चन ” इत्यस्यापि यदिह किञ्चन नास्ति तन्नाना नास्ति किन्त्वेकात्मैकत्वमेव विवक्षितम् अन्यथा इह किञ्चन नास्ति नाना वा नास्ति इति एकतरेणैवाभिप्रेतासिद्धिः स्यात्किं द्वयोरुपादानेन तस्मादपि तदीयधर्माणां तदेकात्मकत्वात्पूर्ववदेवाप्राकृतत्वादिकमिति न च निर्विशेषत्वं वक्ष्यमाणस्तुतेः संमतं जयजयेत्याद्युपक्रमे स्वरूपशक्तेरहेयत्वावगमात् । द्युपतय इत्याद्युपसंहारे च अतश्चशब्देन पूर्वार्धोक्तस्यार्थः कालदेशपरिच्छेद एव लभ्यते । यदि च तस्यां स्तुतौ निर्विशेषज्ञानमेव विवक्षितं स्यात्, तर्हि तत्फलं ब्रह्मैक्यमेव मध्येमध्ये स्तूयेत प्रत्युत तदतिक्रमात् ‘ न परिलषन्ति ’ इत्यादिभिः श्रीभगवद्भक्तिरेव स्तुता तस्माद्यद्विधीयते तदेव स्तूयते इति वैदिकन्यायेन श्रीभगवानेव प्रकरणार्थः । स्वमतेऽपि तत्त्वमस्यादिवाक्यैः कथञ्चिदेव तत्तदर्थस्यावगमः सिद्धिश्च “ न तु दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः । न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः ॥ ” इतिवत् परमानंदेनैवेति ज्ञेयम् । तदेवं तत्त्वमस्यादीनामप्राधान्यं मत्वा स्वतःप्रमाणभूतानां वेदानां प्रादुर्भावकक्षाद्यबीजस्य तद्बीजत्वादेव वेदः प्रणव एवाग्र इत्युक्तत्वात्सर्ववेदवाक्यार्थसमन्वयविधानत्वेन महत्त्वमकाराद्यक्षरात्मकपरस्परसंबद्धपदसमूहत्वाद्वाक्यत्वम् । ततश्च परमवाक्यस्य साक्षाद्भगवद्वाचकस्य श्रीमत्प्रणवस्यैव प्राधान्यम् । अत एव–“ अमात्रोऽनंतमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ ” इति श्रुत्यन्तरं तदेव निर्धारयति–स्वयममात्र एकरूपः स्ववृत्तिश्रुतिभिरनंतमात्रः द्वैतस्योपशमः भगवन्मात्रवाचकतया वेशांतरनिरासकश्चेत्यर्थः । तदभिधेयस्य श्रीभगवत एव सर्वयोग्यताहेतुत्वेन परमयोग्यत्वं वदन्सर्ववेदाभिधेयत्वमाह–अत्र प्रणवस्य साक्षाद्वाचकत्वादिकम् “ ॐमित्येतद्ब्रह्मणो नेदिष्ठं नाम ” इति श्रुतेः नेदिष्ठमतिशयेन निकटं स्वल्पमपि व्यवधानं विनैव वाचकमित्यर्थः । तथा ‘ ॐविश्वं विष्णुः ’ इति सहस्रनामस्तोत्रात् “ स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वोपनिषद्ब्रह्मवेदबीजं सनातनम् ॥ ” इति । “ ततोऽभूत्त्रिवृदोंकारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् । यत्तल्लिंगं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ” इति च द्वादशात् । श्रीभगवतः सर्वयोग्यताहेतुत्वं च ‘ दृतय इव श्वसंत्यसुभृतो यदि तेऽनुविधाः ’ इत्यादि वक्ष्यमाणात् “ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ” इति श्रुतेः “ या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥ ” इति मोक्षधर्मात् “ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेञ्जसा । स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वांछति ॥ ” इति चैकादशात् । अतो मोक्षान्यथानुपपत्त्या सामानाधिकरण्यं व्यज्यत इति च निरस्तम् । अथ प्रणवार्थानुसारेण बुद्धीन्द्रियेत्यस्यार्थश्च अकाराद्यात्मकपदचयप्रणवार्थो हि ‘ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः ’ इत्यादौ स्थित्यादय इतिवत् स्थितिसृष्टिप्रलयकर्तृत्वोपलक्षितः प्रणवमयसर्ववेदैः सर्वभजनीयः परमपुरुष एव समर्थितः अत्रापि तथेति । तथाहि जनानां प्रलये निजैकाश्रयाणां जीवानां पालनाय मात्रार्थमैहिकविषयभोगार्थं, भवार्थं जन्मांतरतद्भोगार्थम्, आत्मने शुद्धात्मभावाय आत्यन्तिकप्रलयलक्षणमोक्षाय, अकल्पनाय कल्पनासंकल्पानंतरं तद्रहिताय प्रेमैकमयशुद्धस्वभजनायेत्यर्थः । तस्मात् “ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः । द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ॥ यथेंद्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः । एको नानेयते तद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः ॥ ” इति श्रीकापिलदेवदर्शितः सर्वतः पूर्णाविर्भावः श्रीभगवानेव न निर्विशेषं ब्रह्मेति साध्वेवोक्तं भवता । अतः स एव बंदिजनतुल्यवेदस्तुत्यत्वेनोपक्रमोपसंहारादिभिर्दर्शयितव्यः । किंतु–ब्रह्मवादिनो द्विविधाः रजततया शुक्तिवदज्ञानेन ब्रह्मैव द्वैततया विवर्तत इत्येके । तत्र पूर्वे तु श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति श्रीबादरायणमताद्बहिर्भूता अनीश्वरवादिन इति पूर्वपूर्वयुक्त्या खंडिताः । उत्तरे चैते खल्वीश्वरवादिनोऽपि भक्तिविशेषं विना सच्चिदानंदविग्रहत्वादिभगवत्ताविशेषग्रहणासमर्था भगवन्तमेव निर्विग्रहतया मन्यन्ते उपासते च । तच्च तथैव बुद्धीन्द्रियेत्याद्यनुसारेण भगवद्दत्तशक्त्यैवानुभवन्ति । यथोक्तं श्रीमत्स्यदेवेन–“ मदीयं महिमानं च परब्रह्मेति शाब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ” इति । अत्राभेदेऽपि महिमत्वेन निर्देशस्तदपि स्वस्यैकदेशाविर्भावरूपमिति वैभवविशेषतया रूपयता स्वस्य भगवद्रूपतायां पूर्णप्रकाशकत्वं व्यञ्जितम् । यदुक्तं श्रीध्रुवेण–‘ या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानात् ’ इत्यादौ ‘ सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत् ’ इति तादृशब्रह्मोपासनाफलं शुद्धात्मतया तत्तादात्म्यप्राप्तिश्च नादृता सालोक्यसार्ष्टिसारूप्येत्यादिना तदेतद्ब्रह्म च सर्वातितप्रकाशत्वादप्राकृतस्वरूपगुणत्वादनिर्देश्यमेव तदेतच्च यया भगवद्दत्तशक्त्यानुभवन्ति सा चाप्राकृतस्वरूपगुणत्वावलम्बकोपनिषदाख्यश्रुतिसंबंधादुद्भवति । औपनिषदः पुरुष इति–“ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” इति श्रुतेः । ‘ यस्मान्मनोऽपि तस्मिंश्चरति ’ इति वक्ष्यते “ तदेतद्वर्णितं राजन्येन प्रश्नः कृतस्त्वया । यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥ ” इति यथा जयजयेत्याद्यष्टाविंशप्रकारश्रुतिमार्गेणाप्रकाशितानिजगुणेऽपि किमुत प्रकाशितनिजगुण इत्यर्थः । अथवा पूर्वम्–“ सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ” इति स्वस्य स्वयं भगवता सर्ववेदप्रमेयत्वमुक्तम् । श्रीविष्णुरातेन च तस्मिन् श्रीकृष्ण एव भगवति तत्रतत्र ब्रह्मत्वमवधारितम् ‘ गूढं परब्रह्म मनुष्यलिंगम् ’ ‘ तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते ’ “ यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ” इत्यादेः । अतः श्रीगोपालतापन्याम्–‘ कथमस्यावतारस्य ब्रह्मता भवति ’ इति प्रश्नः ब्रह्मत्वं त्वनुपचारितं बृहत्तमत्वं तच्च स्वरूपेण गुणेन च वाच्यम्, अतः वैकल्ये तदंशहीनत्वादुपचारितत्वप्राप्तेः तदेवं ब्रह्मता कथं स्यादिति प्रसिद्धानुवादेनैव श्रुतौ गांधर्व्यायाः प्रश्नः । तत्र च श्रीपरीक्षितः तत्प्रस्तात्र एव चानेनात्र कर्तुं युक्तः तदर्थमेव श्रीदशमस्कंधस्य श्रोतुमारब्धत्वात् । सर्वविद्वत्परंपरादिगुरूणां श्रुतीनामपि तदेकालम्बतावाक्ये श्रीमुनीन्द्रोऽपि तथैवांगीकरिष्यति ।

“ स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदंडविषक्ताधियो वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ” इति । अतः श्रीनारदोऽपि तच्छ्रवणानंतरं तमेवोद्दिश्य तदभेदेन श्रीनारायणं नमस्यति–“ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये । यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ ” इति । अत एव श्रीविष्णुरात उवाचेत्युक्त्वा ‘ ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये ’ इत्याद्यर्थस्य सूचनात्तस्य तादृशाभिप्राय एव दृढीकृतः ततस्तत्रैव वेदप्रमेयत्वं संदिह्य पृच्छति– ‘ ब्रह्मन्निति ’ श्रीकृष्णत्वस्य साक्षाद्व्यञ्जकपदविशेषाप्रयोगस्तु सामान्याकारतयापि प्रश्लेष्य जिज्ञासितं ज्ञास्यते किं विशेषेणेत्यभिप्रायात् । अतो जयजयेत्युपक्रमे वीप्सायुक्तो जिधातोरुत्कर्षाविष्करणरूपोऽर्थः श्रीकृष्णत्वव्यञ्जकासाधारणो गुणपर्यन्त एव ज्ञेयः । अतन्निरसनेनेत्युपसंहारेऽपि– “ अंतर्भवेऽनंत भवंतमेव ह्यतत्त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः ” इति श्रीब्रह्मव्याख्यानुसारेण तत्पर्यन्त एव । ततश्च ब्रह्मणि अनंतस्वरूपगुणे तत्राप्यनिर्देश्ये सर्वप्रत्यग्रूपत्वादेकांशेनापि निर्देष्टुमशक्ये श्रूयन्त इति श्रुतयः परिमिताः पराग्रूपाश्च साक्षान्मुख्यावृत्त्या कथं केन प्रकारेण चरन्ति तं प्रकारं कथयेत्यर्थः । “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” “ विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम् ” “ यद्वाचानभ्युदितम् ” “ येन वागभ्युद्यते ” इति श्रुतेः ‘ भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ’ ‘ अद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ’ इत्युक्तत्वाच्च यतो निर्गुणे निर्गता गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यो गुणा यस्य तस्मिन् मध्यमपदलोपी समासः । तथा सदसतः परे तेषां तत्कार्याणां च संबंधरहिते तत्तद्रूपत्वाद्दृष्टान्तद्वारा गौण्या संबंधिद्वारा लक्षणया निर्देष्टुमनर्हे इत्यर्थः । कथं तत्राह–गुणवृत्तयः सत्त्वादिगुणेषु तत्कार्येषु च वृत्तिर्यासां ताः । यथोक्तं श्रीगीतासु “ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ” इति श्रीभगवतः प्रकृतिगुणातीत गुणत्वं च प्रसिद्धम् । तथैवाग्रे वक्ष्यति–“ हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः । स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ” इति । श्रीविष्णुपुराणे–“ सत्त्वादयो न संतीशे यत्र च प्राकृता गुणाः । स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु ॥ ” इति । एकादशे–“ मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् । सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयो गुणाः ॥ ” इति । अत्र निर्गुणं प्रकृतिगुणैरसंस्पृष्टमेव मां कथंभूतास्ते अगुणाः गुणपरिणामरूपा न स्युरिति टीकासंमतिश्च । प्रथमे “ एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ” इति । अत्र च नित्यत्वादप्राकृतत्वमेव लभ्यते । एतदुक्तम् पूर्वं भगवति श्रुतीनां प्रमाणत्वं व्यञ्जितं तच्च साक्षात्कारणत्व एव संगच्छते, अन्यथा साधकतमं करणमित्यत्र तमबर्थहानेः । तासां तु विशेषतः स्वतःप्रमाणभूतत्वमेवांगीकृतं श्रीभगवतस्तदेकप्रमेयत्वञ्च । ततः साक्षाच्चरणमेवोभयवादिभिर्मंतव्यं विशेषतश्च भगवन्नामादिमहिमविज्ञैर्भवद्विधभागवतैरन्यथाचरणमात्रं मया न पृच्छ्यते मया त्विदं पृष्टं कथं साक्षाच्चरन्तीति । येन प्रकारेण साक्षाच्चरन्ति स प्रकारः कथ्यतामित्यर्थः । अत्र समाधत्ते–बुद्धीन्द्रियेति । जनानां मनुष्यत्वबीजनानाजातिजीवानां महाप्रलये प्रकृत्या सह स्वस्मिँल्लीनानां मात्रार्थं मीयन्ते गुणाः कार्याणि गुणातीतानि चाभिरिति मात्राः श्रुतयस्तदर्थं तद्धारणाद्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजत् तद्द्वारा च भवार्थमभ्युदयार्थं ब्रह्मलोकादिभोगप्राप्त्यर्थम्, आत्मने जीवतत्त्वं ज्ञापयितुम्, अकल्पनाय कल्पना मायावृत्तयस्तद्रहितं भगवत्तत्त्वमकल्पनम् । यदुक्तं वरुणेन–“ नमस्तस्मै भगवते ब्रह्मणे परमात्मने । न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥ ” इति । तदपि ज्ञापयितुं बुद्ध्यादीनसृजत् तत्र विचाराऽसम्यक्त्वेन श्रुतिधारणादिकस्य पूर्वद्वयार्थता तत्सम्यक्त्वेन तु भगवदेकार्थतेत्युत्तरोत्तरापादानप्राप्तपूर्वपूर्वपरितोषप्राप्तेनोत्तरोत्तरोत्कर्षेण लभ्यते । तदुक्तं द्वितीये–“भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत् ॥ ” इति । ‘ यं सर्वे देवा नमन्ति ’ इत्यादिपूर्वोदाहरणेभ्यश्च । अयं भावः–श्रुतिधारणाद्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजदिति ते च बुद्ध्यादयो भवादिसाधनानीति बुद्ध्यादिषु श्रुतौ च तत्तद्योग्यतां न्यस्तवान् अत एव प्रभुपदोपादानं तत्र बुद्ध्यादीनां योग्यता श्रुतिधारणादिषु स्वतः अन्येषु श्रुतिद्वारा बुद्ध्यादिसंस्कर्त्रीणां श्रुतीनां सर्वत्र स्वतः यथा मंत्रादीनां स्वरूपप्रभावमयी, उपनिषदादीनां तदंशमिश्रस्वाभिधादिशक्तिमयी, कर्मकांडादीनां तदंशद्वयमिश्रस्वविधिमात्रबलानुष्ठानमयीति । सासा पुनर्द्विविधा मायातद्गुणावलम्बिनी स्वरूपतद्गुणावलंबिनी च । तत्र स्वरूपतो मायातद्गुणानां निष्कर्षः प्रसिद्ध एव । स्वरूपे त्वात्मपरमात्मब्रह्मभगवद्रूपेणावस्थितेऽपि भगवत्येव परमोत्कर्षो ज्ञेयः । “कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्” “ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ” ‘ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम् ’ ‘ यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् ’ इत्यादिभ्यः । तस्मात्परमोत्कृष्टस्वरूपगुणनिर्देशेन चरन्त्यः श्रुतयः साक्षादेव श्रीभगवति चरन्ति । तदेकवाक्यत्वेनान्या अपि चरन्तीति ‘ त्रैगुण्यविषया वेदाः ’ इति तु कर्मोपासनाविषयमेव । तथैव परममहावाक्यतयांगीकृतं प्रणवमुद्दिश्योक्तं द्वादशे–“ स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमंत्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ ” इति । अतः खण्डवाक्येन क्रमात्तमुपदेष्टुमेव मायादिषु आत्मादिषु अपि

चरन्ति । तथैव वक्ष्यन्ति श्रुतयः–‘ क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ’ इति । तथैव व्याख्यातं ब्रह्मस्तवे–“ अंतर्भवेऽनंत भवन्तमेव ह्यतत्त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः ” इति । रासे च–‘ मनोरथान्तं श्रुतयो ययुः ’ इति । एवमेवोक्तं ‘ श्रुतिभिर्विमृग्यम् ’ इत्यादि । किञ्च–श्रीभगवति श्रुतयः साक्षाच्चरन्तीति किं वक्तव्यम् यत्र भगवन्नाममंत्रादिरूपा विनाप्यर्थज्ञानमुच्चारणमात्रेण तमाकर्षयन्ति । यथोक्तं षष्ठे–“नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः” इति । टीका च नामोच्चारणं पुरुषविषया मतिर्भवतीत्यादिका ‘ सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् ’ इति । तत्स्वरूपभूता एव च ताः प्रभासपुराणे–“ मधुरमधुरमेतन्मंगलं मंगलानां सकलनिगमवल्लीसत्फलं चित्स्वरूपम् । सकृदपि परिगीतं श्रद्धया हेलया वा भृगुवर नरमात्रं तारयेत्कृष्णनाम ॥ ” इति । नारदपञ्चरात्रे, अष्टाक्षरमुद्दिश्य–“ व्यक्तं हि भगवानेव साक्षान्नारायणः स्वयम् । अष्टाक्षरस्वरूपेण मुखेषु परिवर्तते ॥” इति । श्रुतिश्च–“ नामचिद्विविक्तनमहस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ” इति । माण्डूकोपनिषच्च प्रणवमुद्दिश्य–“प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम् ” इत्यादिका । अतो “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादिकाः श्रुतयश्चानंतत्वलोकप्रसिद्धतादि सूचयित्वा तथैव वदन्ति । वक्ष्यंत्येव श्रुतयः–‘द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया’ इत्यादि, ‘इह न वेदवतावरजन्मलयोग्रसरम्’ इत्यादि ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–जनानां जीवानां मात्रार्थं प्रभुरीश्वरो बुद्ध्यादीनसृजत् । मीयन्त इति मात्रा विषयास्तदर्थं कर्मफलभोगार्थमित्यर्थः । भवः पुनःपुनर्जन्म तदर्थं भवबंधहेतुकर्मकरणार्थमित्यर्थः । आत्मने ब्रह्मपरमात्मभगवत्स्वरूपिणे स्वस्मै यत्कल्पनं बुद्ध्यादीनां समर्पणं तदर्थम् । यद्वा–आत्मने स्वमुपासयितुं यत्कल्पनं बुद्ध्यादीनां विनियोगास्तदर्थम् । त्रयाणामेव प्राधान्यबोधकं चकारत्रयम् । बुद्ध्यादीन्विना न कर्मफलस्वर्गादिभोगो, नापि कर्मकरणं, नापि शमदमाद्यंगज्ञानं, नाप्यष्टांगयोगो, नापि श्रवणकीर्तनादिभक्तियोगः सिद्ध्यतीत्यतस्तानसृजत् । ननु त्वं क्व गच्छसीति प्रश्ने, मयाद्य दध्यन्नं भुक्तमित्युत्तरं यथा तथैव श्रुतयः कथं ब्रह्मणि चरन्तीति प्रश्ने प्रभुर्मात्राद्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजदित्युत्तरमभूत् । मैवम् “ परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ” इति भगवदुक्तेरत्राभिधया वृत्त्या प्रश्ने व्यञ्जनावृत्त्येदमुत्तरं संगतमेव । तथाहि–शब्दवाच्यत्वाभावादेव ब्रह्मणः खल्वनिर्देश्यत्वं ब्रूषे यदीन्द्रियाणि परमेश्वरो नास्रक्ष्यत्तदा शब्दस्पर्शादयोऽप्यनिर्देश्या ब्रह्मतुल्या एवाभविष्यन् । अद्यापि जन्मांधबधिरस्य रूपशब्दौ ब्रह्मवदनिरूप्यौ भवत एव, तेनास्मदादिभ्यो येन ग्राहकाणीन्द्रियाणि दत्त्वा शब्दादयो निर्देश्याः सुगमाः कृतास्तेनैव परमेश्वरेण कस्मैचित्कृपया ब्रह्मणोऽपि ग्राहकं किमपि सामर्थ्यं दत्त्वा जातिद्रव्यगुणक्रियातिरिक्तं किमपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्पृष्ट्वाऽस्पृष्ट्वैव वा ब्रह्मापि शब्दनिर्देश्यं कारिष्यते यतः स प्रभुरनिर्वचनीयमपि निर्वचनीयं कर्तुं समर्थः । ततश्च श्रुतयोऽपि तत्र सुखं चरेयुरिति । तदुक्तं भगवता मत्स्यदेवेन–“ मदीयं महिमानं च परंब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ” इति । अस्यार्थः–मम महिमानं महत्त्वरूपं सर्वव्यापकत्वलक्षणं यद्ब्रह्म तत्त्वं वेत्स्यसि कथं वेत्स्यामि संप्रश्नैस्तद्ब्रह्म कीदृशमिति तत्प्रश्नैर्ब्रह्मेदृशमिति मुनिदत्तैरुत्तरैश्च शब्दितं साक्षाच्छब्दनिर्दिष्टीकृतं ब्रह्म वेत्स्यसि । तत्र हेतुः–मे मयाऽनुगृहीतं प्रसादीकृतं मद्दत्तांतःप्रसादं विना ब्रह्मणः साक्षाच्छब्दानिर्दिष्टत्वं न संभवेदित्यर्थः । अत्र मदनुग्रहकल्पितत्वरूपहेत्वन्यथानुपपत्तेर्व्यवधानेन शब्दनिर्दिष्टत्वं न व्याख्येयम् तथा व्याख्यानाभ्युपगमे शब्दितमिति पदस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यभिप्रायः । स्वामिचरणैर्व्याख्यातं यथा मे मयाऽनुगृहीतं प्रसादीकृतं परं ब्रह्म हृदि अपरोक्षं वेत्स्यसीति भगवत्कृपया श्रीमदर्जुनेनापि ब्रह्म साक्षाद्दृष्टम् । यथा श्रीहरिवंशे विप्रकुमाराहरणप्रसंगे तं प्रति भगवद्वाक्यम्–“ब्रह्म तेजोमयं दिव्यं महद्यद्दृष्टवानसि । अहं स भरतश्रेष्ठ मत्तेजस्तत्सनातनम् ॥ प्रकृतिः सा मम परा व्यक्ताव्यक्तसनातनी । तां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता योगविदुत्तमाः ॥ सा साध्यानां गतिः पार्थ योगिनाञ्च तपस्विनाम् । तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ॥ ममैव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत । ” इति । यद्वा–भो राजन् निर्विशेषे ब्रह्मणि श्रुतयो नैव चरन्ति ‘शब्दो न यत्र पुरुकारकवान्क्रियार्थः ’ इति ब्रह्मोक्तेस्तथा सविशेषे सच्चिदानंदाकारे ब्रह्मण्यपि श्रुतयो न चरन्ति तस्य प्राकृतजात्यादिपदार्थातीतत्वात् । किञ्च–“सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ” इति वैष्णवोक्तौ प्राकृता न सन्तीत्युक्तेऽप्राकृताः सन्तीति लभ्यते ‘साक्षी चेता केवलः’ इत्यादिना निर्गुणत्वेऽप्यप्राकृतसाक्षित्वादिगुणोक्तेश्च ’ ‘ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ’ इत्यादिस्मृतेश्चाप्राकृतानंतगुणान्वये तास्मिन् शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानामप्राकृतजात्यादीनां सत्त्वात्साक्षादेव श्रुतयस्तत्र

चरन्तीत्याह–बुद्धीति । बुद्धिपदेन महत्तत्त्वमिन्द्रियपदेन शब्दाद्याकाशादिकार्यज्ञानञ्च बोध्यते । मात्रार्थं शब्दादीनां ब्रह्मण्यपि प्रवृत्त्यर्थं बुद्ध्यादीनसृजत् " मात्राः परिच्छदे देशे प्रवृत्तौ कर्णभूषणे " इत्यनुशासनात् । प्राणादिकं विना वचनस्याप्यसंभवान्मनआदिसृष्टिरपि शब्दप्रवृत्त्यर्था ज्ञेया । सृष्टेः फलान्तरमप्याह–भवार्थं जीवानां कल्याणार्थं 'भवो भद्रे हरे प्राप्तौ' इत्यनुशासनात् । तथात्मने स्वस्मै बुद्ध्यादीनामप्राकृतानां प्राकृतानाञ्च यत्कल्पनं स्वमुपासितुं विनियोगस्तस्मै । यथा गोपालतापनी श्रुतिः " सत्पुंडरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् । द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥ " इति । अत्र सिद्धभक्तानामप्राकृतबुद्धीन्द्रियैरप्राकृतपुंडरीकमेघविद्युतां सुग्राह्यत्वात्ताभिरुपमितेषु भगवन्नयनवपुर्वसनेष्वप्राकृती तापनीश्रुतिर्भगवन्नयनादिवर्णयित्री सुखेनैव चरति । साधकभक्तानां तु बुद्ध्यादिभिरग्राह्यत्वेऽपि तत्र प्राकृतपुण्डरीकादिसादृश्यारोपेणैव ते यथाकथञ्चिदेव बुद्धिं प्रवेशयन्ताश्चैत्तैकाग्र्येणापि वस्तुतोऽस्पृष्टतद्रूपभासा अपि भगवंतं प्रभुं ध्यायाम इत्यभिमानिनो हृष्यन्ति । भगवानप्यपारकृपातरङ्गवशादेवैभिर्भक्तैरहं ध्यात इत्यभिमन्यमानस्तद्भक्तिपरिपाके सति तान्स्वभक्तान्स्वचरणान्तिकं सेवार्थमानयतीति भगवत्स्वरूपस्य श्रुतिगम्यत्वं तत्कृपयैव सिद्धम् ॥ २ ॥

नीलकण्ठी–तदेतन्मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतेति श्रुतिमनुसृत्य परिहरन् श्रीशुक उवाच–बुद्धीन्द्रियेत्यादि । तत्र श्रुतौ मनसा बुद्धिज्ञानेंद्रियाणि वाचा कर्मेन्द्रिणाणि च संगृह्य तेषां सप्राणानामात्मप्रकाशार्थत्वमुक्तम् । अत्र तु विषयविभागेनेति विशेषः । तत्र विषयपरिच्छेदो मात्रा तदर्थं प्रभुर्जनानां बुद्धिमसृजत् । परिच्छिद्यन्ते हि बुद्ध्या अतीन्द्रिया अप्यपूर्वादयः । ब्रह्मणश्च स्वयं फलात्मनो घटादिवत्फलव्याप्यत्वाभावेऽपि वृत्तिव्याप्यत्वमुपगम्यते । ' यन्मनसा न मनुते ' ' मनसैवानुद्रष्टव्यम् ' इति श्रुतिद्वयाविरोधाय । एवं वाच्यत्वानुपगमेऽपि लक्ष्यत्वमुपगम्यते । " यद्वाचानभ्युदितम् " " तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि " इति श्रुतिद्वयाविरोधाय । तथा च तत्त्वमसीति वाक्यकरणकधीवृत्तिव्याप्यत्वोपगमान्नात्यन्तमनिर्देश्यत्वं ब्रह्मणोऽस्तीत्यर्थः । न केवलं बुद्धिमयकर्तृगोचरो ब्रह्मापि तु इन्द्रियमनआख्यकरणगोचरोऽपीत्याह–भवार्थमिन्द्रियाण्यसृजत् आत्मार्थं मनोऽसृजदिति । भवो घटाद्यधिष्ठानभूतप्रकाशः प्राप्त्यर्थस्य भवतेर्ज्ञानार्थत्वोपपत्तेः । यमपेक्ष्य घटादिज्ञानमनुभव इत्युच्यते तदर्थमिन्द्रियाण्यसृजत् । इयमत्र प्रक्रिया–चित्प्रतिबिम्बगर्भमंतःकरणं वृत्त्याकारेण परिणम्य यदा चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयं व्याप्नोति तदा घटाद्यवच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावरकेऽज्ञानेऽभिभूते स्वतः प्रकाशमाने ब्रह्मणि घटाद्यध्यस्येते तत्रान्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाता वृत्त्यवच्छिन्नं प्रमाणं घटाद्यवच्छिन्नं प्रमेयं तत्र कुल्याद्वारा तटाककेदारसलिलयोरिव वृत्तिद्वारा प्रमातृप्रमेयचैतन्ययोरैक्यं प्रमाफलमात्मबोध इति गीयते । एवं सति शुक्तिरजताद्यध्यास इव घटादिदृश्यवाच्याध्यासेऽपि दृग्वागन्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानप्रकाश एवोपक्षयः । तदेतदाह–' भवार्थमिंद्रियाण्यासृजत् ' इति । फलमपि ब्रह्मैव शास्त्रं च तदन्यनिवृत्त्यर्थमेवेत्युक्तं वृद्धैः–" परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता । संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥ " इति । " सर्वप्रत्ययवेद्ये वा ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते । प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ " इति च । घटरजतादिकं त्वाविद्यकं प्रतिभासमात्रम् । एवञ्च रज्ज्वां स्रक्सर्पधियोरिव ब्रह्मणि रज्जुसर्पधियोर्जाग्रत्स्वप्नयोर्वा परस्परनिरोधकत्वमेव । बाधस्तु तयोर्ब्रह्मज्ञानेनैवेति दृष्टिसमसमयां सृष्टिमुपयन्तो वेदान्तवृद्धाः । तेषां ब्रह्मणि पारमार्थिकी सत्ता दृश्ये प्रातिभासिकी । इतरेषां तु दृश्ये सत्ताद्वैविध्यमभिमतं स्वप्नरज्जुभुजंगादौ प्रातिभासिकी सत्ता प्रबोधरज्ज्वादिज्ञानेन सद्यो बाध्या । जाग्रद्रज्ज्वादौ तु व्यावहारिकी ब्रह्मज्ञानैकबाध्येति । तत्र पूर्वेषां ब्रह्मणि सर्वशब्दवाच्यतास्ति "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति" इति श्रुतेः । अवाच्यत्वश्रुतिस्तु लौकिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिगुणाद्यभावपरा । परेषां तु 'शरीरं रथमेव तु ' इत्यत्र यथा शरीरशब्देन शरीरोपादानमव्यक्तं लक्ष्यते तद्वद्घटाद्युपादानं ब्रह्म घटादिशब्दैरिति मतम् । एवं कर्तृकरणसृष्टेः ब्रह्मप्रकाशार्थत्वमुक्त्वा क्रियाशक्तिमत्प्राणसृष्टेरपि तदुभयानुग्राहकतया तदर्थत्वमाह–कल्पनाय प्राणानसृजत् कल्पनं बुद्ध्यादेः स्वस्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यसंपादनं तस्मै । यस्माद्ब्रह्मणः सर्वशब्दप्रत्ययगम्यत्वमस्ति तस्मात्संभवत्येव सन्मार्गोपदेशः ॥ २ ॥

सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ॥ श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ॥ ३ ॥
अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम् ॥ नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥

अत्र चानादिशिष्टपरंपरागतत्वान्न संदेहो युक्त इत्याह । सैषेति । सैषा यथोक्तालंबना ब्राह्मी ब्रह्मपरा । श्रद्धया आदरेण वैतंडिकतर्कानभिनिवेशेन यः श्रवणादिना धारयेत्सः अकिंचनो निरस्तदेहाद्युपाधिः सन् परं पदं प्राप्नुयादिति ॥ ३ ॥ एतदेव सर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेन प्रपंचयितुमितिहासमवतारयति । अत्रेति । नारायणान्वितां नारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितो यस्यां ताम् । गाथामितिहासम् ॥ ४ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–अत्र च वेदानां ब्रह्मपरत्वे च । वितंडा स्वपरपक्षस्थापनहीना कथा तद्युक्ता वैतण्डिकास्तेषां तर्का निष्फलवादास्तत्रानभिनिवेशेन हठाभावेन । आदिना मननादिग्रहः । निरस्तोऽपाकृतो देहाद्युपाधिर्देहाद्यभिनिवेशो येन स तथा सन् परं ब्रह्मावाप्तिरूपम् या त्रिवर्गसाधनपरा सा तूपनिषत् त्रिवर्गनिष्ठैर्मरीच्यादिभिर्धृता एषा तु ब्रह्मपरा ब्रह्मप्रतिपादिकाऽत एव ब्रह्मनिष्ठैः सनकादिभिर्धृतेति भावः । " उपनीयेयमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः । निहंत्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषद्भवेत् ॥ " इत्युपनिषल्लक्षणं भारते । उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म यद्विचारेण सोपनिषदिति निरुक्तेः । कर्मादिप्रतिपादकविद्यासूपनिषत्प्रयोगस्तु परंपरया तासामपि ब्रह्मपरत्वादेवेति ध्येयम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–तत्र तावद्वेदस्तुतेरनादित्वं वदन्नेतच्छ्रवणादेर्मोक्षं फलं चाह–सैषेति । श्रीनारायणादिबुद्धिस्थां तत एव दक्षादीनामपि पूर्वजैः सनकादिभिः श्रवणादिना धारितां ब्रह्मप्रतिपादिकां वेदान्तरहस्यविद्यामिमां यः श्रद्धया श्रवणादिना धारयेत्स निरस्तदेहाद्युपाधिः सन्मोक्षं प्राप्नुयात् ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–पूर्ववाक्यं प्रमाणयति स्तौति च–सा प्रसिद्धा एषा श्लोकद्वयी प्रश्नोत्तरमयी ब्राह्मी उपनिषद्भवति आवाभ्यामाविर्भूतैव न त्वावाभ्यामेव कृता यतः पूर्वेषां श्रीनारदादीनां पूर्वजैः सनकादिभिः स्वान्तःकरणेषु धृता । यद्वा–सैषा जयजयेत्यादिना वक्ष्यमाणा । क्षेमं ' मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् ' इत्याद्यनुसारेण श्रीभगवच्चरणारविन्दरूपम् । ब्रह्मपरा उपाधिनिरसनद्वारा ब्रह्मप्रतिपादनपरा ॥ ३ ॥

नीलकण्ठी–अत्रार्थे आख्यायिकामारचयति–सैषा उपनिषद्रहस्यविद्या । अकिञ्चनो निष्परिग्रहः संन्यासीत्यर्थः ॥ ३ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–एतदेव ब्रह्मपरत्वमेव । अत्र श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे । एतेन क्षीरोदशायिनः श्रीनारायणाच्छ्रुत्वा सनंदादिभिर्यन्निर्णीतं तदेव श्रीनारायणोऽपि नारदायोक्तवानित्यवगम्यते । नियतलिंगत्वाद्गाथामित्यस्य विशेषणं संवादमिति ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–अत्र संदेहाभावार्थमाख्यायिकामवतारयति–अत्रेति । श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे श्रीनारायणेन नारदायोपदिष्टमितिहासं ते वर्णयिष्यामि ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–उक्तमर्थं द्रढयितुमितिहासमवतारयति–अत्र एतत्प्रसंगे, गाथामितिहासम्, वर्तयिष्यामि चिरमतीतामपि वर्णयिष्यामीत्यर्थः । नारायणो महत्स्रष्ट्रादिपुरुषत्रयाश्रयः सर्वजीवाश्रयश्च । स तु नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनामित्याद्यनुसारेण स्वयं भगवाञ्छ्रीकृष्णः स एवान्वित उपक्रमोपसंहारादिष्वनुगतो यस्यां तां नारदस्य परमभागवतत्वाच्छ्रीभगवन्माहात्म्यमेवोद्देश्यमिति सिद्धान्तः सूचितः । अतो भगवत्प्रिय इति । वक्ष्यते च संवादं संवादरूपाम् । ऋषेरिति क्षीरोदशायिपरमव्योमेश्वरयोर्व्यावृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

नीलकण्ठी–॥ ४ ॥

एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः ॥ सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥ यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ॥ धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ॥ परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥ तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम् ॥ यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः **वंशीधरी**–एकदैकस्मिन्काले। नारायणाश्रमं कलापग्रामम्। सनातनं तन्नामानं प्राक्तनं वा नारायणं वा ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–कदाचिद्भगवद्भक्तो नारदो लोकान्पर्यटन्सन् भारतवर्षवासिनामैहिकामुष्मिककल्याणाकल्याणमभिव्याप्य ब्रह्मदिनप्रथमांशमारभ्य धर्मज्ञानशमोपेते तपसि स्थितं सनातनं श्रीनारायणमृषिं द्रष्टुं बदरिकाश्रमे कलापग्रामाख्यं तदाश्रमं ययौ ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–सनातनमाद्यं श्रीभगवंतम् ऋषिं धर्मपुत्रं श्रीनारायणम् । श्रीनारायणाश्रमं तन्नाम्नैव प्रसिद्धं बदरिकाश्रमप्रदेशम् ॥ ५ ॥

नीलकण्ठी– ॥ ५ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः **वंशीधरी**–कोऽसावृषिस्तमाह–य इति । स्वस्तये सुस्थितये । क्षेमाय समृद्धये । आकल्पात्कल्पमभिव्याप्य ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–॥ * ॥ **विश्वनाथी**–ऋषित्वे कारणं वदँस्तदीयकारुण्यमयलीलामाह–य इति । क्षेमाय ऐहिकाय, स्वस्तये आमुष्मिकाय, मंगलाय लोकशिक्षार्थं धर्माद्युपेतं तपोयोगं स्वधर्मं वास्थितः । धर्मो भक्त्युपयोगि ज्ञानं भगवद्विषयं शमो भगवच्चित्ततेति विवेकः । आकल्पाद्ब्रह्मादिनप्रथमांशमारभ्य ॥ ६ ॥

नीलकण्ठी–॥ ६ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः **वंशीधरी**–तत्र कलापग्रामे। स्वाश्रमे स्थितम्। इदं श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वम्। उपविष्टमिति वैयग्र्यराहित्यमाह तेन प्रश्नावसर उक्तः। ऋषिभिः परीतमिति सर्वसंगत्वेन प्रश्नमाहात्म्यं चोक्तम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–हे राजन् सशिष्यं स्वाश्रमे स्थितं नारायणं प्रणम्य नारदस्तमिदमेवापृच्छत् ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–तत्र निजाश्रमे । उपविष्टमिति वैयग्र्यराहित्येन प्रश्नावसर उक्तः । ऋषिभिः परीतमिति सर्वसंमतत्वात्प्रश्नोत्कर्षोऽसूचि । इदमेव ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्य इत्येव । कुरूद्वहेति शुद्धवंशोद्भूतत्वेनैव तवाप्ययं प्रश्न इति भावः ॥ ७ ॥

नीलकण्ठी–॥ ७ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः **वंशीधरी**–तस्मै नारदाय। इदं किं यो ब्रह्मवादस्तदिदम्। उद्देश्यविधेयभावत्वाल्लिंगवैषम्यमदोषः। "यत्रोद्देश्यविधेयत्वं तत्रायं नियमो नहि" इत्युक्तेः। शृण्वतामिति सावधानत्वमुक्तम्। जनशब्दोऽदंतोऽपि भुवनवाची सान्तश्च 'जनस्तपःसत्यनिवासिनो जनाः' इति तृतीयोक्तेः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–शृण्वतामृषीणां मध्ये स्थितो नारायणो जनलोकवासिभिः सनंदनादिभिः प्राक्प्रवर्तितां ब्रह्मविषयगाथां नारदायावोचत् ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–शृण्वतामिति सावधानत्वम् । ब्रह्मणि वेदे वादस्तत्त्वबुभुत्सार्थकथारूपः न तु जल्पवितंडारूपः ॥ ८ ॥

नीलकण्ठी–॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ स्वायंभुवं ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा ॥ तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ॥ ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ॥ तत्र हायमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यमनुपृच्छसि ॥ १० ॥ तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ॥ अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ ११ ॥

ब्रह्मसत्रमिति । यथा यजमाना एव समाना ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वंति तत्कर्मसत्रं प्रसिद्धम् । तथा यत्र समाना एव वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसते तद्ब्रह्मसत्रम् ॥ ॥ ९ ॥ अहो तर्हि मया कथं तन्न ज्ञातमित्यत आह । श्वेतद्वीपमिति । तदीश्वरं तत्रस्थं मामेवानिरुद्धमूर्तिम् ॥ १० ॥ ननु सर्वज्ञास्ते कस्तत्र वक्ता प्रष्टा वा तत्राह । तुल्यश्रुतेति । श्रुतादिभिरविशेषा अरिमित्रोदासीनहीनत्वेन निरुपमकरुणा अतः सर्वे प्रवचनयोग्या अपि केनापि कौतुकेनैकं प्रवक्तारं कृत्वाऽन्ये पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः **वंशीधरी**–स्वायंभुव स्वयंभुवोऽपत्यं स्वायंभुवस्तत्संबुद्धौ । गुणाभावश्चार्षः । पुरा कल्पादौ । तत्रस्थानां जनलोकस्थानाम् । मानसाना ब्रह्मणो मनसो जातानाम् सनकादीनाम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–श्रीभगवानुवाच । हे नारद श्वेतद्वीपपतिमनिरुद्धमूर्तिं मां द्रष्टुं त्वयि श्वेतद्वीपं गतवति सति श्रुतिसमाजवति जनलोके पुरा कल्पादौ सनकादीनां वेदतपःशीलैः सर्वत्र समदृष्ट्या च तुल्यानामपि भगवच्चरित्रास्वादनार्थमेकं सनंदनं वक्तारं परिकल्प्य त्वत्पृष्टप्रश्नपूर्वकमेव ब्रह्मविचारः प्रावर्तत । यत्र समा एव सर्वे ब्रह्म वेदं वा मीमांसते तद्ब्रह्मसत्रम् ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–हे स्वायंभुवेति । ब्रह्मसत्रे तवापि योग्यतास्तीति तत्समानत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

नीलकण्ठी–॥ ९ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः **वंशीधरी**–तद्ब्रह्मसत्रम्। तदीश्वरं श्वेतद्वीपाधीशम्। तत्र जनलोके। अयं कः यं प्रश्नं त्वं मामिति। ततश्चायं प्रश्नस्त्वां विना न केनापि कृत इति श्लाघा सूचिता। श्रुतयः शेरते निवृत्तव्यापाराः वक्तुमशक्ता अभवन्निति यावत् । क्वचित्पुस्तके "ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते" इत्यर्धश्लोको नास्ति ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–॥ * ॥ **विश्वनाथी**–अनु तेभ्यः पश्चात्पृच्छसीति तत्पश्चादयं प्रश्नो न केनापि कृतोऽस्तीति श्लाघा सूचिता । अत्र पद्यार्धमधिकमपि क्वचिदस्तीति तदनुपयुक्तमेव । शेरते समन्विता भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

नीलकण्ठी–॥ १० ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः **वंशीधरी**–अत्र शंकते–नन्विति । तुल्यानि श्रुतानि शास्त्राणि तपांसि शीलानि च येषां ते तथा । यतः सर्वथा समाना अतो हेतोः केनापि कौतुकेन श्रौतविचारकुतूहलेन । इत्यर्थ इति–एवंभूताः सनंदनमेकं वक्तारं विना श्रोतृजनाह्लादो न भवतीति भावः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–॥ * ॥ **विश्वनाथी**–॥ ११ ॥

नीलकण्ठी–प्रवचनं प्रकृष्टं वचनं यस्येति प्रवक्तारम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

सनंदन उवाच ॥ स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ॥ तदंते बोधयांचक्रुस्तल्लिंगैः श्रुतयः परम् ॥ १२ ॥

स्वसृष्टमिति । स्वयं निर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीय संहृत्य शयानं योगेन निद्राणमिव वर्तमानं तदंते प्रलयांते तल्लिंगैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैःपरमीश्वरं सृष्टिसमये प्रथम निश्वासभूताः श्रतयः प्रबोधयामासुः ॥ १२ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—तत्रेतिहासपीठिकां बध्नाति—स्वसृष्टमिति । तत्प्रतिपादकैरीशप्रतिपादकैः । श्रुतय इति । श्रूयन्त एव शिष्याचार्यपरंपरया न तु भारतादिवत्केनचित्प्रणीयन्त इति श्रुतयो वेदाः।अपौरुषेयतया स्वतः प्रमाणभावा इत्यर्थः । यदि“अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः”इति वेदानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं तथापि‘वाचा विरूपनित्यये’ति तन्नित्यत्वबोधकश्रुत्यन्तरादीश्वरोऽपि पूर्वपूर्वकल्पीया मेवानुपूर्वीं रचयति न त्वभिनवामित्यपौरुषेयत्वं ज्ञेयम् । एवमादिमत्तमाख्यायिका देवताविग्रहभुवनकोशानां प्रतिपादिका श्रुतिरादिमतीति प्रत्याख्यातव्यम् “सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति प्रतिकल्पसृष्टेः समान नामरूपश्रवणेन व्रीह्यादिवदेषामपि संसारानादितया जातिशब्दतुल्यत्वादिति ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—तत्र ब्रह्मणि श्रुतीनां समन्वयं श्रुतिमुखेनैव प्रतिपादयन् सनंदन उवाच—यथानुजीविनो बंदिजनाः प्रातरागत्य शयानं चक्रवर्तिनं तद्यशोयुक्तदिग्विजयादिपराक्रमोक्तिभिर्बोधयन्ति तथा स्वसृष्टमिदं विश्वं प्रलयकाले संहृत्य लक्ष्म्यादिशक्तिभिः सह योगेन निद्राणमिव वर्तमानं परमेश्वरं सृष्ट्यादावीश्वरप्रथमश्वासप्रसूताः श्रुतयस्तत्स्व रूपगुणयशःपराक्रमादिसूचकशब्दैः सत्यज्ञानानंतादिजगत्कर्तृत्वादिलक्षणैः प्रबोधयामासुः ॥*॥ **विश्वनाथी**—पूर्वं यथा न निर्विशेषं ब्रह्म सर्ववेदाभिधेयं सविशेषत्वेऽपि तन्न मायाविभूत्यासक्तमिति व्यञ्जितम् । तथैव ‘योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने’ इत्यादिकमुपसंहरिष्यति तथैवोपक्रमते—स्वसृष्टमिति । स्वशब्देन विश्वस्य तदुपादानकत्वं तदधीनत्वं चोक्तम् । महदादिपृथिव्यन्तमिदं विश्वम् आ सम्यक् तत्कारणेन प्रकृत्या तद्वोक्रा जीववृन्देन च संयुक्तं यथा स्यात्तथा पीत्वा सूर्यो रसानिवाविनाश्य शक्तिभिस्तत्तच्छक्तिमयपुरुषाद्यवतारैः सह मिलित्वैकीभूय “अनंतानि तथोक्तानि यान्यंडानि मया पुरा । सर्वाणि तानि संहृत्य समकालं जगत्पतिः ॥ प्रकृतौ तिष्ठति तदा सा रात्रिस्तस्य कीर्तिता॥” इति विष्णुधर्मोत्तरादौ महापुरुषस्य स्वप्रकृतौ श्रीभगवति प्रवेशश्रवणात् शयानं जगत्कार्यं प्रति निद्राणमिव कृतानवधानं सन्तं परम् ‘आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य’ इति द्वितीयोक्तेः स्वयं भगवंतं श्रीकृष्णं स्वलोकवासिनं तदन्ते तादृशशयनान्ते बहिरावरणगताः श्रुतयस्तदधिष्ठातृदेवतास्तल्लिंगैः साक्षात्परंपरया वा स्वयं भगवत्ताबोधकैर्वाक्यैर्बोधयांचक्रुः पुनर्विश्वसृष्ट्यामवधापयाञ्चक्रुः । सर्वज्ञमपि तं स्वीयस्तुत्यर्थैषूत्साहवशादेवाधापयामासुरिति विश्वनाथः । अयं भावः—यद्यपि तस्य बोधनं नाम मायावैभवं प्रत्यवधापनमेव तच्च तदीयस्वरूपवैभवमात्रतत्परेभ्यः स्वेभ्यो न रोचते तथापि बोधनस्य स्वाधिकारप्राप्तत्वेनाव श्यकर्तव्यत्वात् तत्तिरस्कारपूर्वकस्वरूपवैभवपुरस्कारेणैव तच्चक्रुरिति तथैव जयजयेत्यादौ व्यक्तं भावि तादर्थ्यं, प्राकृतप्रलयेऽपि तदधिष्ठानवैकुंठस्यानश्वरत्वमेव तैः संमतम् यत्रासौ शेते । यदुक्तं द्वितीये—“प्रवर्तते यत्र रजस्त मस्तयोः सत्त्वञ्च मिश्रं न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुताऽपरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥” इति ॥ १२ ॥

नीलकण्ठी—तत्र श्रुतीनां जीवबोधनप्रकारमवतारयन्सनंदन उवाच—स्वसृष्टमित्यादि । इदं नामरूपात्मकस्य जगत एकदेशभूतं देहपुत्रादि स्वसृष्टं अनाद्यविद्यावशादात्मत्वेनात्मीयत्वेन च कल्पितम् आपीय अमुष्य पुत्रोऽहं ममेदं पुत्रादीत्यभिनिवेशपूर्वकमवेत्य शयानं विस्मृतात्मयाथात्म्यम् । अत्र हेतुः—सह शक्तिभिरिति । रागद्वेषादिवासनाभिः तद्वता चित्तेन सहाभेदाध्यासादित्यर्थः । उक्तञ्च—“मायामये वासनया शयाने” इति । तदन्ते वासनानां तानवे सति तल्लिङ्गैरात्मस्वरूपावगमकैः श्रुतियुक्त्यादिभिः परंपरमेव संतम् अबुद्धात्मतत्त्वमेनं श्रुतयः श्रूयन्त एव शिष्याचार्यपरंपरया न तु भारतादिवत्केनचिद्रच्यन्त इति श्रुतयो वेदाः अपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावा इत्यर्थः । यद्यपि “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः” इति वेदानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं तथापि ‘वाचा विरूपनित्यया’ इति तन्नित्यत्वबोधकश्रुत्यन्तरादीश्वरोऽपि पूर्वपूर्वकल्पयामेवानुपूर्वीं रचयति न त्वभिनवामित्यपौरुषेयत्वं ज्ञेयम् । एवमादिमतमाख्यायिकादेवताविग्रहभुवनकोशानां प्रतिपादिका श्रुतिरादिमतीति प्रत्याख्यातव्यम् । “सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति प्रतिकल्पसृष्टेः समाननाम रूपश्रवणेन व्रीह्यादिवदेषामपि संसारानादितया जातिशब्दतुल्यत्वात् बोधयाञ्चक्रुः ॥ १२ ॥

यथा शयानं सम्राजं बंदिनस्तत्पराक्रमैः ॥ प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः ॥ १३ ॥
श्रुतय ऊचुः ॥ जयजय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ॥
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १ ॥ १४ ॥

सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयो येषु तैः पराक्रमैः ॥ १३ ॥ जयजयेति । भो अजित जयजय उत्कर्षमाविष्कुरु । आदरे वीप्सा । केन व्यापारेण । अगजगदोकसाम् अगानि स्थावराणि जगंति जंगमानि च ओकांसि शरीराणि येषां जीवानां तेषामजामविद्यां जहि नाशय । किमिति गुणवती हंतव्येत्यत आह ।

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—अत्र दृष्टान्तमाह—सम्राजं चक्रवर्तिनम् । बंदिनः स्तावकाः । तत्पराक्रमैः पराक्रमा दिग्विजयादयो जगत्कर्तृत्वादयश्च क्रमेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्ज्ञेयाः । प्रत्यूषेऽहर्मुखे ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम् ’ इत्यमरः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—॥*॥ **विश्वनाथी**—तच्च प्रबोधनं तासां सर्वपरावरगुरूणां सहजतद्दास्येनैवेति दृष्टान्तेन प्राचीनसिद्धान्तमेव द्रढयति—यथेति । सुश्लोकैः श्रेष्ठपद्यैः । तस्य पराक्रमः प्रभावो यत्र तैः सर्वैश्वर्यं सर्ववैलक्षण्यञ्च सूचयित्वाऽन्येन साम्यमपि नास्मिन्संदर्भे विवक्षितं किं पुनरैक्यमिति पूर्व एव सिद्धान्तः स्थापितः एवं सर्ववेदसंमतार्थत्वेन स्वयं भगवत्येव स्वभावतया लब्धे श्रीकृष्ण एव स इति लभ्यते । ‘ कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ’ इति निर्णीतत्वात्स्तवस्यास्य तल्लीलामहाप्रकरणान्तःपातात् ‘निभृतमरुन्मनोक्ष ’ इत्यादितल्लिंगात् ‘कृष्णञ्च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिता’ इत्यादिसाक्षिकत्वात् ‘ योऽसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति ’ ‘ योऽसौ सर्वैर्वेदैर्गीयते ’ इति गोपालतापनीश्रुतेः ‘नमस्तस्मै’ इत्यादिना एतच्छ्रवणानंतरं नारदेन तस्यैव नमस्कृतत्वाच्च अत एव सर्वत्रैव पद्ये साक्षाच्छ्रीकृष्णताव्यञ्जकमर्थान्तरं ग्रंथांते लिखितमस्ति कौतुकश्चेदं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

नीलकण्ठी—अत्र दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । शोभनाः श्लोकाः यशांसि पद्यानि च पराक्रमा दिग्विजयादयः जगत्कर्तृत्वादयश्च क्रमेण दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्ज्ञेयाः । अयं भावः—यथा शयानः सम्राट् प्रबुद्धमात्र एव दुःस्वप्नदुःखमसदपि सदिवाभातं जहाति सदप्यसद्वदनवभातं साम्राज्यसुखमाप्नोति एवं जीवस्यापि प्रत्यक्तत्त्वज्ञानमात्राद्ध्वदुःखक्षयस्वरूपानंदावाप्ती भवतः “ ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ” इति श्रुतेः । “ सुषुप्तनरवच्छुत्या बोध्यते प्रेर्यते न तु” इति वार्तिकोक्तेश्च विनाप्यनुष्ठानं कृत्स्नपुरुषार्थहेतुज्ञानाय शास्त्रमारंभणीयमिति ॥ १३ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—अथ यद्यपि श्रुतयस्त्रिकाण्डविषयत्वात्त्रिविधा एव तथापि तत्तदवान्तरफलसाधनपरत्वेन बहुधा भवन्ति । तत्राप्यष्टाविंशतिभेदास्ताः सपरिकराः पृथक्पृथक् स्तुवन्तीति तत्तत्प्रसंगे दर्शयिष्यामः । तासां नामानि लक्षणाशरणान्तर्यामिभेदाभेदज्ञानानंदोपदेशोपासनाभक्त्यनुक्रोशदुर्विज्ञेयत्वानिर्वचनीयत्वासद्वादादिखण्डनस्तवैकात्म्यसृष्टिबंधमोक्षातर्क्यशक्तित्वसर्वेश्वरत्वसोपाधिलयनिरुपाधिलयवैराग्यगुरूपसदनब्रह्मानंदातन्निरसन[illegible]त्वप्रतिपादनक्रमेण ज्ञेयाः । अत्र तावत्सर्वाः श्रुतयः सगुणं गुणैरनाभिभूतं श्रीनारायणमवलंब्य निर्गुणं परं ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं स्तुवन्तीति तात्पर्यम् । तथाहि श्रीगोपालतापन्याम्—‘योऽसौ सर्वेषु वेदेषु तिष्ठति ’ योऽसौ सर्वैर्वेदैर्गीयतेऽसौ श्रीकृष्णः पूर्वतोऽनुवर्तते । दशमे—“ कृष्णं च तत्र च्छन्दोभिःस्तूयमानं सुविस्मिताः ” इति । एकादशस्कंधे एकविंशाध्याये—“ किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोक नान्यो मद्वेद कश्चन ॥ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् । एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ॥ मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति । ” इति । व्याख्यातं स्वामिचरणैः । इयं बृहती श्रुतिः कर्मकाण्डे मंत्रवाक्यैः किमाचष्टे किं प्रकाशयति, ज्ञानकांडे किमनूद्य निषेधार्थं विकल्पयेत् इत्यस्याः श्रुतेर्हृदयं तात्पर्यं मत्तोऽन्यः कश्चिदपि न वेद।स्वयमेव कथयति। मां विधत्ते मामेव यज्ञरूपं

दोषगृभीतगुणां दोषायानंदायावरणाय गृहीता गुणा यया ताम्। हृग्रहोर्भश्छंदसीति भकारः। इयं हि स्वैरिणीव परप्रतारणाय गुणान् गृह्णात्यतो हंतव्येति। तर्हि मय्यपि दोषमावहेदिति ममापि तत्र का शक्तिः स्यादत आह। त्वमिति। यद्यस्मात्त्वमात्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः संप्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि। वशीकृत मायत्वादिति भावः। ननु स्वयमेते ज्ञानवैराग्यादिना किं न हन्युरित्यत आह। अखिलशक्त्यवबोधकेति। तेषां त्वमेवांतर्यामी सर्वशक्त्युद्बोधकः। अतो न ते ज्ञानादौ स्वतंत्रा इति भावः। नन्वहमकुंठज्ञानैश्वर्यादिगुणो जीवानां कर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहंतेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेदहमेव प्रमाणमित्याह। निगमो वेदः। नन्वेवंभूते मयि कथं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह। क्वचिदिति। कदाचित्सृष्ट्यादिसमयेऽजया मायया चरतः क्रीडतो नित्यं चालुप्तभगतया सत्यज्ञानानंतानंदैकरसेनात्मना च चरतो वर्तमानस्य निगमोऽनुचरेत्प्रतिपादयेत्। कर्मणि षष्ठ्यौ। "यतो वा इमानि भूतानि जायंते ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥ तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ य आत्मनि तिष्ठन् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिनिगमकदंबस्त्वामेवंभूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ जयजयाजित जह्यगजंगमावृतिमजामुपनीतमृषागुणाम् ॥ नहि भवंतमृते प्रभवंत्यमी निगमगीतगुणार्णवता तव ॥ १ ॥ १४ ॥

विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपेणाभिधत्ते न मत्तः पृथक् यच्चाकाशादिप्रपञ्चजातम्—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्यादिना विकल्प्यापोह्यते निषिध्यते तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति। एतावानिति। शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां भेदं मायामात्रमित्यनूद्य नेह नानास्ति किञ्चन इति प्रतिषिध्य प्रसीदति निर्वृत्तव्यापारो भवतीति एतावान्सर्ववेदार्थः। श्रीगीतासु च—"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्" इति। तस्मात्सर्वाः श्रुतयः श्रीकृष्णमाहात्म्यमुदीर्य तमेव स्तुवन्तीति। ग्रन्थविस्तरभियात्राधिकं न लिखितम्। अथ प्रकृतमनुसरामः। प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयन्त्यः श्रुत्यभिमानिदेवता आहुः। नर्कुटकं नाम छंदः 'हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम्' इति तल्लक्षणात्। सप्तभिर्दशभिश्च यतिरत्रेत्यर्थः। हृग्रहोरिति—हृग्रहोर्धात्वोर्हस्य भादेशो वेद इत्यर्थः। यतो दोषाय गुणान्गृह्णात्यतो हेतोः। तत्र तद्धननादौ। इति भाव इति—मायापरतंत्रत्वाज्जीवेष्वेव तत्सामर्थ्यं न त्वयीति 'विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया' इत्युक्तेः। "नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च" इत्युक्तेश्चेत्याशयः। ते जीवाः। अतस्त्वदधीनप्रवृत्तित्वात्! इति भाव इति—"केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि" इत्युक्तेः। एवंभूतेऽकुण्ठज्ञानैश्वर्ये क्रीडतः पुरुषरूपेण नित्यं चात्मना ज्ञानानंदैकरसेन भगवदादिरूपेण स्वयोगमायया चिच्छक्त्यांतर्याम्यवतारादिशुद्धलीलायां चरतः निगमो वेदसमूहः प्रनुचरेत्त्वां प्रतिपादयेत्। अत्र श्रुतयो भृगुणा ब्रह्मणः किं लक्षणमिति पृष्टो वरुणः प्राह—यतो वा इति। वै प्रसिद्धौ यतो यस्मात् इमानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानि जायन्ते जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्ते च नाशकाले यत्प्रति प्रयन्ति गच्छन्त्यभिविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते तत्त्वं ब्रह्मेति विशेषेण ज्ञातुमिच्छेति उत्पत्तिस्थितिनाशकाले यदात्मतां न जहति भूतानि तद्ब्रह्मणो लक्षणमित्यर्थः। तटस्थलक्षणपरेयं श्रुतिः। यः परमेश्वरः। पूर्वं सर्गादौ। विदधाति ससर्ज। तस्मै ब्रह्मणे। प्रहिणोति प्रददौ। तं देवं द्योतमानमात्मबुद्धिप्रकाशं स्वविषयां बुद्धिं प्रकाशयन्तं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये मोक्षसिद्ध्यर्थमाश्रयं प्राप्नोमि। शरणपरेयं श्रुतिः। इत्युभे श्रुती, 'अजया चरतः' इत्यस्योदाहरणम्। 'अगजगदोकसाम्' इत्यस्योदाहरणं दर्शयति—य आत्मनीति। "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोंतरोयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरमात्मानमंतरोयमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः" इति। अंतर्यामिणं ब्रूहीत्युद्दालकेन मुनिना पृष्टः प्राह याज्ञवल्क्यः—आत्मपदेन जीवात्मा गृह्यते य आत्मनि जीवात्मनि तिष्ठन्नात्मनः सकाशादंतरः दूरस्थः आत्मा यं न वेद न जानाति कुतः यस्य शरीरमात्मा भवति य आत्मानमंतरोऽभ्यंतरः सन् यमयति नियमयति एष ते तवांतर्याम्यात्माऽमृत इत्यर्थः।

तथा "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योंतरः यं सर्वाणि भूतानि न विदुः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति। नियमनलीलापरेयं श्रुतिरपि ज्ञेया। 'आत्मना चरतः' इत्यस्योदाहरणमाह—सत्यमिति। व्याख्यातचरम्। स्वरूपलक्षणपरेयं श्रुतिः। निगमकदंबः श्रुतिसमूहः। स्वामिश्लोकार्थः। अगजंगमानामावृतिमावरकाम्। निगमैर्गीतो गुणानामर्णवो यस्य स तथा तान् जीवान अव रक्ष ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—ॐनमो विघ्नहर्त्रे। हे अजित कारुण्यात्स्वप्रभावमाविष्कुरु। आदरे हर्षे वा वीप्सा। यतस्त्वं वशीकृतमायोऽसि अजितत्वे हेतुः। तथा स्वरूपेणैव संप्राप्तसमस्तैश्वर्यः सर्वेषामंतर्यामी अत एव सर्वशक्त्युद्बोधकोऽसि। नन्वज्ञाननाशेऽपि 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' इत्युक्त्या भक्तिं विना कथं मत्प्राप्तिरित्याशंक्याह—सर्वशक्त्युद्बोधकोऽसीति। यथा बुद्ध्यादीन्सृष्ट्वा जीवानां भोगादिशक्तीरुद्बोधयसि तथा ज्ञानयोगभक्तीरपि त्वमेव कृपयोद्बोधयसीत्यर्थः। यद्वा—अगस्थिरजगदोकसां जगदाश्रयभूतानां ब्रह्मादीनामपि सृष्ट्याद्यखिलशक्त्यवबोधकेति। अतः स्वतोऽस्वतंत्राणां स्थावरजंगमजीवानामानंदाद्यावरणार्थमंगीकृतगुणां वेश्यावद्भोगिजीवजातवंचनचतुराम्। यद्वा—दोषैरज्ञानदुःखादिभिर्गृहीताः संवृता जीवगुणः सत्य ज्ञानानंदा यया तां त्वत्प्राप्तिप्रतिकूलामविद्यां नाशय, अतो गुणवत्या अपि हननमावश्यकमेवेत्याशयः।किञ्च—सृष्ट्यादौ मायया क्रीडन्तमपि वर्णयन् वस्तुतस्तु तात्पर्येण सत्यज्ञानानंदैकरसस्वरूपमेव त्वां जहदजहल्लक्षणया वेद' प्रतिपादयति सेवते वा। यथा—'गामानय' 'घटो भग्नः' इत्यादौ गोघटशब्दयोर्व्यक्ताविव गोत्वघटत्वजात्योरपि शक्तत्वेन गोत्वे आनयनस्य घटत्वे भग्नत्वस्यासंभवाद्व्यक्तावेव तात्पर्यावसानं तथा तत्त्वमस्यादिवाक्येषु श्रूयमाणस्य जीवेशयोरभेदस्यासंभवेनोपाधिभागत्यागेन शुद्धचिदानंद एव पर्यवसानम्। एवं मायोपहित एव प्रवृत्तस्य 'सत्यं ज्ञानमनंतम्' इत्यादेश्चासत्यजडसांतोपाधौ सत्यत्वज्ञानत्वानंतत्वासंभवेनोपाधिमपहाय शुद्ध एव पर्यवसानमिति भावः। यद्वा—क्वचित्सृष्ट्यादावजया प्रकृत्या आत्मना पुरुषरूपेण जीवेन च चरतो वर्तमानस्य तव वेदः अनुचरेत् त्वच्चित्तानुवर्तित्वेन विधिनिषेधरूपेण प्रवर्तेत प्रलयकाले तु स्तुतिरूपेणेत्यर्थः। तदा विधिनिषेधप्रयोजनाभावात्। तथा च, यस्माद्विधिनिषेधविषयो जीवस्तस्मात्सृष्टिं विधाय वेदैर्जीवान्बोधयित्वा तदुक्तानुष्ठानं संपाद्य स्वज्ञानमुत्पाद्य त्वं प्रसन्नः सन् जीवेषु पिशाचीवदाविष्टामजां जहीति प्रार्थना। अत्राचार्याः—"सर्वश्रुत्यर्थसंपन्नाञ्छ्लोकान्सत्यवतीसुतः। एकैकशाखाश्रुत्यर्थाज्ञगौ सर्वोपलक्षणान् ॥ बबंध तान्भागवते प्रतिश्लोकं प्रतिश्रुति।" इति ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—पूर्वं बुद्धीन्द्रियेत्यादिना प्रणवस्य साक्षाद्भगवद्वाचित्वं दर्शयित्वा तद्विवृतिरूपाः श्रुतयश्चाष्टाविंशतिधा तत्र च याः सर्वाध्यक्षा महोपनिषदः सर्वश्रुतिसमन्वयार्थं श्रुत्यंतरानुदितातन्निरसनपूर्वकस्वरूपगुणनिर्देशेन तत्र चरन्ति प्रथमं ता एव बंदिजनोचितपरिहासपूर्वकं प्रथमं स्वमनोरथं निवेदयन्ति—जयजयेति। हे अजित मायाद्यनभिभूत। जयजय निजोत्कर्षमवश्यमाविष्कुरु। कथं वा न करोषीति वीप्सार्थः। केन प्रकारेण तमाहुः—अजां मायां जहि नाशय यथा पुनरेषा सृष्ट्यादौ प्रवृत्ता जीवान्न दुनुयादिति भावः। ननु—"विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्। बंधमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥" इत्येकादशस्थमदुक्त्यनुसारेण विद्यालक्षणगुणांशेन कृपाविषयापि भवत्येषा तत्राहुः—दोष एव विषये गृहीतो गुणो यया ताम्। स्ववृत्तिरूपयैवाविद्यया जीवान्बद्ध्वा तद्रूपयैव विद्यया मोचयतीति गुणोप्यस्या दोष एव पर्यवस्यतीति। ननु मम जगद्वैभवहेतुभूताया अस्या हनने ममैव हानिः स्यात्तत्राहुः—त्वमसीति। आत्मना स्वरूपभूतेन परमानंदेनैव तदभिन्नयैव शक्त्येत्यर्थः। सम्यग्निरवशेषं प्राप्तपूर्वैश्वर्यादिरसि किं तुच्छया तयेति भावः। तथा च वक्ष्यते स्वामिभिः—नहि निरन्तराल्हादिसंवित्कामधेनुवृन्दपतेरजया कृत्यमस्तीति। भगवता देवर्षिणा चोक्तम्—'विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थम्' इत्यादि। ननु—मम तादृशस्वरूपशक्तेरस्तित्वे किं प्रमाणं तत्राहुः—अगेति। अगानि सर्वदा स्थिराणि वैकुण्ठादीनि जगन्ति चास्थिराणि ब्रह्माण्डानि ओकांसि येषां तेषां जीवानां या अखिला अप्राकृत्यः प्राकृत्यो वा शक्तयः सन्ति हे तदवबोधक तच्छक्तीनामपि शक्तित्वदायक तत्र प्रकृतेर्जडत्वात्तद्वृत्तीनां तत्तच्छक्तीनामपि तादृशत्वादुद्बोधे तव स्वरूपशक्तिश्चिद्रूपैव कारणं लभ्येतेति स्पष्टमेव। अप्राकृतीनां चिच्छक्तिवृत्तीनामप्युद्बोधस्तस्या एव स्यात्सर्वाश्रयत्वादिति च गम्यत एव चेति भावः। ननु—युक्तिमात्रज्ञातार्थाः साक्षिणो न भवन्ति किन्तु साक्षाद्द्रष्टार एव किञ्च—मन्निकटस्था अपि मत्तत्त्वं न जानन्ति किन्तु मत्सेवका एवेति नैतावता युष्मद्वचसि प्रामाण्यं तत्राहुः—ते क्वचिदिति।

सृष्टिलीलायां पूर्वोक्तयाऽजया मायया पुरुषरूपेण चरन्तं क्वचिद्विशुद्धानंदलीलायामात्मना पूर्वोक्तया स्वरूपानंदशक्त्या स्वयं भगवदादिरूपेण चरन्तं त्वां निगमोऽस्मल्लक्षणो वेदकदम्बः अनुचरेत्सेवेत इति तस्मादेनां जहि । तदेवं वस्तुतो श्रुतयो गुणवृत्तय एव न भवन्ति किन्तु तन्निषेधार्थं तदनुवादिन्यः स्वरूपैश्वर्यादिमति भगवति तत्तदालम्बनेनैव साक्षाच्चरेयुः । तत्रापि अजितसंबोधनेन चरेयुरित्येव किं वक्तव्यं यासां श्रुतीनामत्यन्तान्तरंगभूतेन तत्तन्नामरूपेण शब्दविशेषेण सोऽप्यभिमुखीक्रियत इति । अत्रानुचरेदिति । तत्रतत्र मूलं कारणं भक्तिरेवेति सिद्धान्तोपक्रमः । श्रुतयस्तु—"सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" "विज्ञानमानंदं ब्रह्म" "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते" इत्यादि "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" इत्यादिकाः । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "यस्य देवे परा भक्तिः" इत्यादिकाश्च ज्ञेयाः (१) ॥ १४ ॥

नीलकण्ठी—तत्र तावत्प्रथमे श्लोके कृत्स्नशास्त्रार्थप्रदर्शनेन श्रुतयः शिष्यं संमुखयंतीत्याह—जयजयेत्यादि । जयत्यविद्यां शास्त्राचार्योपदेशादिति हे जय हे जीव त्वं जय उत्कर्षमाविष्कुरु । कथम्, अविद्यां जहि अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिरूपामविद्यां नाशय । एतेन स्वाज्ञानाद्बंधः स्वज्ञानान्मोक्ष इत्युक्तम् । अत्र 'सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी' 'श्रुतयो बोधयाञ्चक्रुः' 'आश्रुत्यात्मानुशासनम्' इत्युपक्रमपरामर्शोपसंहारेषु विद्यावतारदर्शनादविद्यावाञ्जीव एव संबोध्यः न तु तद्रहित ईश्वरः स्तव्यः स्तुतिफलस्य प्रार्थितवरदानादेरत्रादर्शनात् । तेन अगजगदोकसामजां जहीति व्यवहितान्वयकल्पनाक्लेशोऽपार्थ इति दिक् । नन्वैहिकामुष्मिकसुखहेतुरजा कुतो निहंतव्येत्याशंक्याह—अजितदोषगृभीतगुणाम् अनिर्जितरागादिदोषैरेव गृभीतो रमणीयतालक्षणो गुणो यस्यां सा तथा । वारवनितावद्रागिजनवञ्चनचतुरैषा हंतव्यैव नीरागैरिति भावः । गृभीतः कल्पितः छान्दसं हस्य भत्वम् । नन्वजयैवाहं जितः कथं तां नाशयेयमत आह—त्वमिति । यद्यस्माद्धेतोस्त्वमात्मना स्वरूपेणैव प्राप्तकृत्स्नैश्वर्यादिषट्कोऽसि, अतस्तव तन्नाशनमीषत्करमित्यर्थः । "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भग इतींगना ॥" इति ऐश्वर्यादिषट्कम् । एवं तत्त्वमसीति शास्त्रान्नेश्वरादन्यस्त्वमित्युक्तं शुक्तेरिव रजतम् । सांख्यास्तु—जीव एव सत्त्वोत्कर्षवशात्समवरुद्धसमस्तभगो भवतीत्याहुस्तन्निरासायात्मनेत्युक्तम् । ऐश्वर्यस्य परायत्तत्वे स्वतःसिद्धैश्वर्यप्रतिपादकं 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिवाक्यं व्याकुप्येतैत्रति भावः।यत्पुनः सांख्यो ब्रवीति 'पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम्' इति 'जडं प्रधानं पुरुषस्य भोगापवर्गौ साधयितुं स्वत एव प्रवर्तते' इति तन्न । चेतनानधिष्ठिते जडे प्रवृत्त्यदर्शनादित्याह—अगजगतां स्थावरजंगमानाम् ओकसां क्षेत्राणाम् 'इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रम्' इत्यादि "महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः । एतत्क्षेत्रम्" इत्युक्तरूपाणाम् अखिलाः प्राणनादिशक्तयः तासामवबोधक एतच्च "येन प्राणः प्राणीयते" "को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यात्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । अत्रापि 'योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां सञ्जीवयति' इत्युक्तम् । यदा तु अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक जयजयेति संबंधः क्रियते,तदा जयजयेति द्विरुक्तिरादरार्था।ननु यद्यहमीश्वरस्तर्हि कथं ब्राह्मणो यजेतेति मम नियोज्यत्वमित्याशंक्य शुद्धाचिदात्मनस्तत्र द्वयमपि तन्मृषेत्याह—त इति । ते चरत इति कर्मणि षष्ठ्यौ । त्वं क्वचित्काले सुप्तिप्रलयादेरन्यत्राजया मायया जीवेशावाभासेन करोषि माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति सिद्धरूपद्वयेन शुद्धाशुद्धसत्त्वप्रधानेन त्वदुपाधितां गत्वा तवेश्वरत्वं जीवत्वं चापादयन्त्या सह चरन्तं शास्तृशास्यत्वादिधर्ममनुसरन्तं निगमः निश्चितं यथाभूतमर्थं गमयन्कर्मोपास्तिपरो वेदोऽनुचरति । मायिकाविद्यके तवैश्वर्यब्राह्मण्यादिके अनुवदत्येव न प्रतिपादयतीत्यर्थः । आत्मना चानुपाधिरूपेणानुचरन्तं कारणप्रपञ्चं ग्रसन्तं रज्जुमिव सर्पे "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" इत्यादिनिगमः अनृतजडपरिच्छिन्नत्वादिव्यावर्तनेनानुचरेत् लक्षणया आवेदयेन्न साक्षात् । "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेः । अत्र क्वचिदिति जीवेशयोः स्वप्नेंद्रजालादिवत्कादाचित्कजीवितव्येशितव्यसापेक्षत्वेन मृषात्वं तदनुवादित्वेदस्य च स्वप्नादिदृष्टार्थानुवादिवाक्यस्येव नाप्रामाण्यमतो न निगमत्वव्याहतिः । एवं जीवेशोपाध्योर्बाधे यच्छिष्टमनुपाधि तज्ज्ञानादजानाशइति च दर्शितम् (१) ॥ १४ ॥

बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतया यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाऽविकृतात् ॥
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं कथमयथा भवंति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ २ ॥ १५ ॥

ननु कथं मामेवं प्रतिपादयंति यतः "इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा" इत्यादिभिः इंद्रो यातो जंगमस्यावसितस्य स्थावरस्य च राजेति प्रतिपाद्यते तथा"अग्निर्मूर्धा दिवः"इत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यंते तत्राह । बृहदुपलब्धमेतदिति । अयमर्थः । एतदुपलब्धं दृष्टमिंद्रादि सर्वं बृहद्ब्रह्म त्वमित्येवावयंति जानंति।कथम् । बृहत एवावशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेन।कुतः।यतो बृहतः सर्वस्योदयास्तमयावुत्पत्तिलयौ सर्वोपादानत्वात् तर्हि किं विकारित्वं बृहतः।न।अविकृतात्।विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः।वाशब्द उपमार्थः। यथा घटादेर्विकृतेर्मृदि उदयास्तमयौ तद्वत् । "वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिभिस्तथा प्रतिपादनादित्यर्थः । अतः कारणादृषयो मंत्रास्तद्द्रष्टारो वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं दधुः मनसा आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितमभिधानं च धृतवंतः । न पृथग्विकारेष्वित्यर्थः । अत्र निदर्शनं कथमयथेति । नृणां भूचराणां यत्र कुत्रापि दत्तानि निक्षिप्तानि पदानि भुवि कथमयथा भवंत्यदत्तानि भवंति । अतो यथा मृत्पाषाणेष्टकादिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभि

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—सर्वश्रुतिप्रतिपाद्यत्वमाक्षिपति—नन्विति । अत्र श्रुतयः यातो जंगमस्य, 'या—प्रापणे' इत्यस्य शतृप्रत्ययान्तं रूपम् । अवसितस्य स्थावरस्य, अवपूर्व 'षिञ्—बन्धने' अस्य निष्ठान्तं रूपम् । तथा—"अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्।अपा रेता सि जिन्वति" इति अयं परावररूपेणावस्थितोऽग्निर्दिवो मूर्धा, अहश्च सूर्यात्मना द्युलोकस्य मूर्धा भवति,ककुभां दिशां पतिः पालकः । भस्य तश्छांदसः । तथा पृथिव्याः पतिः अपां पयसां रेतांसि वीर्याणि जृण्वति उद्रिक्तभावं नयति "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः" इति स्मृतेः । जिन्वतीति पाठस्तु शाखाभेदेन । तथा "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना राजा" इत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनेश्वरत्वेन । भेदप्रतिपादनपरेयं श्रुतिः । अत्राशयमाह—अयमर्थ इति । कथं जानंति । बृहतो । ब्रह्मणः अत्र हेतुमाशङ्कते—कुत इति । तर्हि सर्वोपादानत्वेनेत्याह—इत्यर्थ इति—अतात्त्विकान्यथाभावो विवर्तस्तदधिष्ठानत्वेन यथा रज्जुविवर्तो भुजंगस्तदधिष्ठानभूता रज्जुर्निर्विकारा तथा ब्रह्मविवर्तजगतोऽधिष्ठानं ब्रह्मापि निर्विकारमेव जगत्प्रतीतेस्तत्रातात्त्विकत्वादिति भावः । घटादेरिहादिना शरावादिग्रहः । वाचारंभणं वचनालंबनम् । वस्तुतस्तु सर्वं नामधेयमेव केवलं न विकारो नाम वस्त्वन्तरमस्ति परमार्थतस्तु मृत्तिकेत्येव सत्यं तत्रोत्पत्तिप्रलयत्वात् । तथा कार्यस्य प्रपञ्चस्य परमकारणब्रह्ममात्रत्वं बोधयति—सर्वं खल्विति । इदं सर्वं जगत् नामरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्मैव भवति कथं तज्जलान् तस्माद्ब्रह्मणो जातं तज्जम्, तास्मिन्ब्रह्मणि लीयत इति तल्लम्, तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्राणिति चेष्टत इति तदन् तज्जलानिति जगदित्यस्य विशेषणम् । यस्मात्त्रिष्वपि कालेषु ब्रह्मतयाऽविशिष्टं तद्व्यतिरिक्तं किञ्चिन्नास्ति, तस्मात्सर्वमिदं ब्रह्मातः शान्तः रागद्वेषादिरहितः उपासीत वाचारंभणं नरदेवतिर्यगादिनामधेयं परमकारणं ब्रह्म सत्यमिति ज्ञात्वोपासनां कुर्वीत अभेदोपासनपरेयं श्रुतिरित्यादिना गृहीताः । तथा प्रतिपादनात्सर्वोपादानत्वेन कथनात् । इत्यर्थ इति—परमकारणप्रतिपादन एव वाचारंभणादीनां तात्पर्यं दृष्टान्ततयेति भावः । यतस्त्वमेव सर्वकारणमतो हेतोः । तद्द्रष्टारो मंत्रद्रष्टारः । इत्यर्थ इति—'सर्वे पदा हास्तिपदे निमग्नाः' इति न्यायेन पृथक्पृथग्न ध्यायन्तीति भावः । अत्र सर्वाधिष्ठानत्वे निदर्शनं दृष्टान्तः

चरंति । तथा यत्किमपि विकारजातं वदंतो वेदास्त्वामेव सर्वकारणं परमार्थभूतं प्रतिपादयंतीत्यर्थः द्रुहिणवह्निरवींद्रमुखामरं जगदिदं न भवेत्पृथगुत्थितम् ॥ बहुमुखैरपि मंत्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतो विनिगद्यसे ॥ २ ॥ १५ ॥

यतोऽदत्तानि स्युरतो हेतोः । इत्यर्थ इति–परमकारणाभिन्नत्वात्सर्वस्येति भावः । द्रुहिणो ब्रह्मा द्रुहिणाद्यमरा एवेदं जगत् पृथग्नोत्थितं भवेत् । किन्तु त्वत्त एव उद्देश्यविधेयभावत्वादेकवचनम् । अत एककारणत्वात् बहुमुखैरग्नींद्रादिवर्णनरूपैरजोऽपि बहुमूर्तिः ब्रह्मेन्द्रादिरूपेण प्रतिपाद्यस इत्यर्थः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–इन्द्रादीनामपि वेदप्रतिपाद्यत्वादीश्वरत्वमाशंक्याहुः घटादेर्मृत्तिकायामिवेन्द्रादिरूपप्रपञ्चस्य त्वयि विवर्ताधिष्ठान एवोत्पत्तिप्रलयौ भवतः । "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । " इति श्रीगीतोक्तेः इत्यत ईश्वरत्वेन प्रतीयमाना अपि इंद्रादयो ब्रह्म त्वमेवेति तत्त्वविदो जानन्ति यतोऽधिकृताद्ब्रह्मणः सकाशात्सर्वस्योदयास्तमयौ भवतः । वाकार इवार्थे । मृदि विकृतेर्घटादेरिवेत्यन्वयः । यद्वा–मृद इवेति च्छेदः । आर्षत्वात्पञ्चम्यर्थे प्रथमा । यद्वा–बृहदिति इतइदमधिकमितोऽपीदमधिकमित्यान्विष्य विचार्य सर्वाधिक्येनावशेषतया त्वामेव बृहत्सर्वतोऽधिकं जानन्ति विज्ञा इत्यर्थः । ज्ञानेनेंद्रादिरूपप्रपञ्चे बाधिते ब्रह्मणस्तवैव घटादिनाशे मृत्तिकाया इवावशिष्यमाणत्वात् । यद्वा–यन्मनोवाचामगोचरस्यापि तव वर्णनं सेवनं वा तदेतदतिदुर्लभं बृहत् महत्फलमद्यास्माभिरुपलब्धम्, तत्र हेतुः–अवयन्तीति । अत्र यतस्त्वामित्यादिरर्थस्तुल्य एव यतो वेदवचनानामासमन्ताच्चरितं तात्पर्येण पर्यवसानं त्वय्येव । अतः, ऋषयस्त्वयि मनो धृतवन्तः । अत्र दृष्टान्तमाहुः–कथमिति । नृणां पाषाणेष्टिकादिरूपायां भुवि दत्तानि पदानि कथं भुव्यदत्तानि भवन्ति, पाषाणादीनामपि भूविकारत्वात् । एवं यत्किमपींद्रादिविकारजातमपि वदतां वेदानां तात्पर्यं त्वय्येवेत्यर्थः ॥*॥ **तोषिणी**–तदेवमस्वरूपगुणानिरसनपूर्वकसाक्षात्स्वरूपगुणनिर्देशेनान्यश्रुतिश्रव्यपक्षपातशून्यासु श्रुतिषु स्तुवतीषु तत्तत्पक्षपातिन्यः काश्चिदन्यास्तदविवेकेन तन्निर्देशिकाः श्रुतयः सलज्जा इव स्वेषां स्वापेक्षणीयानाञ्च तत्रैव लक्षणामयमपि चरणं साक्षादेव घटायितुं स्तुवन्ति–बृहदिति । उपलक्षकं दृष्टान्तमिदं यत्किञ्चिदेतज्जगत्सर्वं बृहद्ब्रह्मस्वरूपस्त्वमेवेत्यर्थः । तद्व्यतिरिक्तस्याप्यस्तित्वे बृहत्त्वहानेरिति भावः । ननु बृहज्जगतोर्वैलक्षण्यं महदेव सत्यं तथाप्येवं घटेतेत्याहुः–अवशेषतया प्रलये तस्यैवावशिष्यमाणत्वेन तदनतिरिक्तत्वप्राप्तेः । तत्र दृष्टान्तः । विकृतेर्घटादेः कारणं मृदेवेति । ननु घटादेरुपस्यादिकं मृदो दृश्यते न तु जगतो बृहतः, तत्राहुः–बृहतः सकाशात्, उदयास्तमयौ जगतो वदन्ति श्रुतिविशेषाः । कथम्, तर्हि तस्या इव तस्यापि विकारित्वं नहिनहीत्याहुः–अविकृताद्विकारशून्यादेव तस्मात्तौ वदन्ति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति न्यायेन चिंतामण्यादिदृष्टान्तेन च श्रुतीभिस्तथैवाचिन्त्यशक्तितया तत्प्रतिपादनादिति भावः । विवक्षितमाहुः–अत इति । अस्मादेव हेतोर्ऋषयो वेदाः केचिदस्मदनुवर्तिनस्तज्जगदेकदेशस्तावकइवापि तथास्मद्विधास्तच्छुद्धस्वरूपगुणाविवेकिन इवापि त्वय्येव बृहति मनोवचनाचरितं तात्पर्याभिधारूपं धृतवन्तः । तत्र तात्पर्यं सर्वस्य कार्यस्य कारणपर्यवसायित्वे स्थिते तन्निर्देशस्यापि तत्पर्यवसानात् । अभिधा च परमकारणं त्वां विना तेषामत्यंताभावादिति भावः । तदेव स्पष्टयितुमर्थान्तरन्यासमाहुः–कथमिति । पदानि पदार्था घटादिवस्तूनि तस्मात्त्वामेकमुद्दिश्य प्रवृत्तास्वस्मास्वज्ञानामेवान्यचारित्वं भाति न तु विज्ञानामिति भावः । अत्र मुख्याः श्रुतयः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिकाः । अथ तत्पक्षदृष्ट्या " इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा " इत्यादिकास्तास्वेव दृष्टान्तदार्ष्टीकाः, " वाचारंभणं विकारः " इत्यादिकाः, अत्रेतिशब्देन सर्वमेव वाक्यं परामृश्यते न तु मृत्तिकैव तस्यैव मुख्यत्वात् । विनापीति विवक्षितार्थसिद्धेः । तस्माद्वाचारभ्यते प्राकृतेन्द्रियैर्यत्किंचिद्घटादिकं व्यवहारास्पदीक्रियते तत्सर्वं विकारसंज्ञं मृत्तिका तदनन्यभूतमित्यर्थः । इत्येव सत्यं न तु गौतममतादिवत्ततोभिन्नमित्यर्थः । 'तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः' इति न्यायात् ॥*॥ **विश्वनाथस्तु**–सत्यशब्देन कारणमेव व्याख्यातम् । तदुक्तं भगवता–"यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुते परम् । आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ " इति । ततश्चास्याः श्रुतेरयमर्थः–आरंभणं विकारः कार्यं भवति वाचा यस्य नामधेयं घटादिकं भवति मृत्तिकेत्येव सत्यं कारणं भवतीति (२) ॥ १९ ॥

नीलकण्ठी–यद्ज्ञानादज्ञानाशस्तस्य ब्रह्मणो लक्षणमाह–बृहदिति । ऋषय इत्युत्तरार्धादपकृष्यते । ऋषयो मंत्रद्रष्टारः स्वदृष्टमंत्रेभ्यः " पुरुष एवेदꣳसर्वम् " इत्यादिभ्यः एतदुपलब्धं प्रत्यक्षाद्यवगतम्, नामरूपात्मकं सर्वं बृहद्ब्रह्मैवेत्यवयन्ति जानन्ति । किं प्रपञ्च एव ब्रह्म नेत्याह–अवशेषतयेति । रजतं शुक्तिरितिवदिदं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यमध्यस्तप्रपञ्चबाधावधिभूतं ब्रह्मावशेषयन्ति । यथोक्तम्–" योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव । ब्रह्मास्मीतिधियाशेषा त्वंबुद्धिर्विनिवर्तते ॥ " इति । एवं जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वं ब्रह्मणो लक्षणं दर्शितम् । कुत एतदित्याशंक्योभयविधश्रुतिदर्शनादित्याह–यत इति । " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन

॥ १३ ॥

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथाऽमृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ॥
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजंति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ ३ ॥ १६ ॥

त्वमेव सर्वनिगमगोचर इति सतां प्रवृत्त्या द्रढयति । इति तवेति । त्वमेव सर्वकारणत्वेन परमार्थ इति कृत्वा भोः त्र्यधिपते त्रिगुणमायामृगीनर्तक सूरयो

जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति, यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति, यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि, तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम् " इत्याद्याः श्रुतयस्तूर्णनाभिदृष्टान्तेन ब्रह्मैव स्वप्राधान्येन चोपाधिभूतमायाप्राधान्येन च क्रमाज्जगतो निमित्तमुपादानं चेत्याहुः । तत्रोपादानांशे दृष्टान्तः–मृदिवेति । यथा मृद्विकृताः घटशरावोदंचनाद्याः लोष्टपांसुपिंडाद्याश्च मृदित्येवावयन्ति । एवं जगदपि ब्रह्मेत्यवयन्ति । किं मृद्वद्विक्रियते ब्रह्म नेत्याह–अविकृतादिति । " अजायमानो बहुधा विजायते " इत्यविक्रियमाणस्यैव बहुभवनश्रवणान्नविक्रियत इत्यर्थः । एवं ब्रह्मण उपादानत्वाविक्रियत्वश्रुतिभ्यां सिद्धं जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वम्, अन्यथा श्रुतिद्वयविरोधपरिहारासंभवात् । 'जगतश्च ज्ञाने द्वैतं न विद्यते' इति ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रुत्यर्थापत्त्या सिद्धं मिथ्यात्वम् । नन्वेवं मृदिवेति विषमो दृष्टान्तः, नहि मृद्विकाराणां रज्जुभुजङ्गवद्बाध्यतास्ति । न । "वाचारंभणं विकारो नामधेयम्" इति तेषामप्यनित्यत्वश्रवणात् । अयं भावः–पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरापत्तिः परिणामः, स च नित्यपरिणामिनि प्रधाने पाकजरूपाद्याश्रये पार्थिवपरमाणौ चास्ति, अतस्तावपि विकारत्वादनृतौ तेन परमाण्वादिप्रासादान्तेषु मिथो व्यावर्तमानेषु मृद्विकारेषु यत्कुसुमसूत्रवदनुस्यूतं मृत्सामान्यं तदेव सत्यं "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतेः । तदेव चास्माकमात्मा । यथाहुः शाब्दिकाः–"संबंधिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ।" इति । व्यावहारिकत्वेन बाधाभावेऽपि श्रुतियुक्तिभ्यां मृद्विकाराणामपि मिथ्यात्वं सिद्धमिति न दृष्टान्तवैषम्यमिति । ननु–"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥" इति मंत्रवर्णात्सांख्याः सुखदुःखमोहात्मकस्य जगतस्तादृशीप्रकृतिरुपादानं बंधमोक्षादिव्यवस्थार्थं पुरुषाश्च बहव इत्याहुस्तत्कथं ब्रह्मण उपादानत्वं जगतश्च मिथ्यात्वमित्यत आह–अत इति । यतो वचनाचरितं त्वयि अतः ऋषयस्त्वयि मनो दधुरिति योजना । वचनानां वेदान्तानाम् आसमन्ताच्चारितं तात्पर्येण पर्यवसानं त्वयि, अतो न प्रधानादेरुपादानत्वम् 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इति न्यायादित्यर्थः । तथाहि छान्दोग्येतावत्–"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा श्वेतकेतो" इत्युपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यम् ऐतदात्म्यमित्यादेर्नवकृत्वः–श्रवणमभ्यासः मानान्तरानवगतत्वमपूर्वता उत्तमादेशमप्राक्ष्मः, येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं फलं न्यग्रोधफलमत आहरेति बीजे वटस्येव सूक्ष्मे स्थूलस्य सद्भावः लवणमेतदुदकेवधायेति लवणोदकवत्कारणे कार्यलयश्च न्यग्रोधफलाहरणाद्यर्थवादैर्दर्शितः । यथा–"सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञाने उपपत्तिश्चेति षड्विधतात्पर्यलिंगैरद्वैतं ब्रह्म प्रतिपाद्यते । " तथा आथर्वणे–"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इत्युपक्रम्य ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्युपसंहृतम् । एवमजामंत्रेऽतितेजोबन्नरूपैवाजा प्रतिपत्तव्या । छांदोग्ये यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति श्रूयमाणानामेव रोहितादीनां तत्रापि प्रत्यभिज्ञानात् । न च सुखदुःखमोहात्मत्वं घटादेर्घटते सुखादीनामन्तःकरणधर्मत्वात् । बंधमोक्षव्यवस्थाया अपि वक्ष्यमाणविधया सिद्धेर्न चेतनबहुत्वमभ्युपेतव्यमिति दिक् । ननु ब्रह्मण्यध्यस्तप्रपञ्चस्यान्यत्र सत्त्वं वाच्यम् अत्यंतासतो गगनकुसुमादेरनध्यासादित्याशंक्य दृष्टान्तमुखेनैव परिहरति–कथमिति । भुवीत्यलुक्समासः । नृणां भुवि दत्तानि पदानि कथमयथा भुव्यदत्तानि भवन्ति न कथंचित् । एवं ब्रह्मण्यध्यस्तस्य प्रपञ्चस्य "नेह नानास्ति किञ्चन " इति ब्रह्मण्येव निषिद्धस्यान्यत्र सत्त्वं कथं स्यादित्यर्थः । एवं चानादिभ्रमतत्संस्कारपरंपरयाऽध्यासोपपत्तिरिति भावः (२) ॥ १९ ॥

विवेकिनस्तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिं सकलजनवृंजिननिरसनहेतुं कीर्तिसुधासिंधुमवगाह्य निषेव्य तपांसि तपंतीति तपांसि पापानि दुःखानि वा जहुस्त्यक्तवंतः । त्वदीयकथामात्रेण यदा पापत्यागस्तदा किमु वक्तव्यं ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः । स्वधाम्ना स्वरूपस्फुरणेनैव विधुतास्त्यक्ता आशयगुणा अंतःकरणधर्मा रागादयः कालगुणा जरादयश्च यैस्ते तथा हे परम तवाजस्रसुखानुभवमखंडानंदानुभवं पदं स्वरूपं भजंति सेवंते तथाभूता दुःखानि त्यजंतीति । " तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यंते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ॥ न कर्मणा लिप्यते पापकेन । तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते ॥ एतꣳह वाव न तपति॥ किमहꣳसाधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवम् " इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ सकलवेदगणेरितसद्गुणस्त्वमिति सर्वमनीषिजना रताः ॥ त्वयि सुभद्रगुणश्रवणादिभिस्तव पदस्मरणेन गतक्लमाः ॥ ३ ॥ १६ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—त्वमेव सर्ववेदप्रतिपाद्य इंति । तद्यथा दर्शयति । अत्र श्रुतिः—"श्रृणु तस्य ब्रह्मणो माहात्म्यम्" इत्युपकोशलं प्रति जाबालस्य वचनम्।यथा पुष्करपलाश इति । यथा पुष्करपलाशे पद्म पत्रे आपो जलानि न श्लिष्यन्तिं न लगन्ति एवमेवंविदि यथोक्तब्रह्मविदि पापं कर्म न श्लिष्यते । तन्महिमानमाह—पापेन धर्माधर्मलक्षणेन कर्मणा न लिप्यते संबध्यते संसारहेतुत्वादुभयमेव पापपुण्ययोः परिपाकं ज्ञानेन परित्यजतीत्यर्थः । ह—वाव—शब्दाववधारणे । आसन्नमरणकालेऽविदुषां नरकपातादिभयं भवति तद्भयमेनं यथोक्तमात्मविदं न तपते नोद्वेजयति । किं तद्भयं तदाह—किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म अहं नाकरवं न कृतवानस्मि, किं कस्मात्पापं निषिद्धं कर्माकरवमित्यादिभयम् एनं न तपतीति । भक्तिस्त्रिधा कर्ममयी ज्ञानमयी प्रेममयीति । ज्ञानमयीभक्तिपरेयं श्रुतिः । स्मृतिश्च—"समस्ततत्त्वांतरसंगतोऽपि सच्चिन्मयश्रेष्ठयिता विशुद्धः । षडूर्मिभावैर्गुणजैर्विकारैर्न भिद्यते वार्भिरिवाब्जपत्रम् ॥ " इति स्वामिचरणाः । सकलेति । सकलवेदगणैरीरिता उक्ताः सद्गुणा यस्य स त्वम् इति हेतोर्हे सुभद्र सर्वे च ते मनीषिजना विवेकिनः रता अनुरागयुक्ता भवन्ति तत्रेति गुणश्रवणादिभिः पदस्मरणेनोभयत्र संबध्यते । क्लमो दुःखम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—त्वमेव सर्ववेदगोचर इति सतां प्रवृत्तिं द्रढयति—इतीति । हे त्रिगुणमायामृगीनर्तक सर्वकारणत्वेन परमार्थसत्यस्य तव या सर्वजीवपापनाशिकाऽमृतसमुद्रात्मककीर्तिरूपा कथा तच्छ्रवणमात्रेणैव यदा सामान्यविवेकिनां परोक्षज्ञानवतां संतापकपापदुःखहानिस्तदा त्वदीयस्वरूपस्फुरणेन हेतुना रागद्वेषादिभिरन्तःकरणधर्मैर्जरामरणादिभिः कालधर्मैश्च रहितानां त्वदीयाखंडानन्दानुभववतामपरोक्षज्ञानवतामनन्यभक्तानां सर्वपापदुःखहानिरिति किमाश्चर्यम् । यद्वा—पदं त्वच्चरणारविंदं तद्विशेषणमजस्रसुखस्यानुभवो यस्मादिति ॥ * ॥**विश्वनाथी**—अथ शुद्धलीलातात्पर्यं तेन तत्रैव केवलं चरन्त्यः श्रुतयस्तदेवमासां सर्वासां तत्रैव तात्पर्यं श्रुत्वा लब्धसमयाः स्तुवन्ति—इतीति । हे त्र्यधिपते ऊर्ध्वाधोमध्यवर्तमानानां सर्वेषामधीश्वर यत एवं सर्वासामेव श्रुतीनां त्वामेव प्रतिपादयितुं तत्तद्विचारप्रयास इति हेतोस्तं परित्यज्य सूरयो विवेकिनः अखिलमलस्य वासनापर्यन्तकर्मदोषस्य निरसनीया कथा सैवामृताब्धिः अपारपरमानंदः तव तमवगाह्याविश्य तपांसि सर्वसांसारिकदुःखानि जहुः । तदेवं सति हे परम हे सर्वोत्कृष्ट किमुत वक्तव्यं ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणा आत्मारामतया जीवन्मुक्ता अपि अजस्रसुखानुभवं प्रतिक्षणं सुखानुभवोल्लासरूपपदं त्वच्चरणारविन्दं भजन्ति ते तमवगाह्य तानि जहुरिति । अपि तु तत्सुखेनात्मारामतासुखावेशमपि जहुरित्यर्थः । तदेवं स्वाभाविक एवातिशयित एव च लीलाप्रतिपादितानां श्रुतीनां भगवत्संबंधो विवक्षितः । अन्यथा तत्तन्नस्यादिति । अत्र मुख्याः श्रुतयः " नैवाभ्यसेद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् " " यस्य नाम महद्यशः " " विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाꣳसि " इत्यादिकाः । कमिति क इत्यर्थः । प्रवोचमित्यडागमाभावश्छान्दसः, प्रकर्षेण वदेदित्यर्थः । अथ तत्पक्षस्थाः " यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च " इत्याद्या ज्ञेयाः । नानाश्रुतीनां सर्वोत्तमत्वञ्च " यस्यां न मे पावनमंग कर्म सृष्टिस्थितिप्राणनिरोधमस्य । लीलावतारेप्सितजन्म वा स्याद्वंध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः ॥ " इत्येकादशात् । सृष्ट्याद्यर्थं कर्म, साक्षादीक्षणादिलीलेत्यर्थः (३) ॥ १६ ॥

दृतय इव श्वसंत्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयोऽडमसृजन्यदनुग्रहतः ॥
पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदेत्ष्ववशेषमृतम् ॥ ४ ॥ १७ ॥

" असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जनाः" तथा " न चेदवेदीन्महती विनष्टिः ॥ ये तद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुःखमेवोपयंति " इत्याद्याः श्रुतयः पूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनान्निंदंति । दृतय इवेति । असुभृतो नरा यदि ते अनुविधा अनु विदधतीत्यनुविधा अनुवर्तिनो भक्ता इति यावत । तर्हि श्वसंति जीवंति सफलजीवना भवंति । इतरथा दृतय इव भस्त्रा इव । वृथाश्वासा इत्यर्थः । नन्वभक्तानामपि कामादि

नीलकंठी—ऋषयस्त्वयि मनो दधुरित्युक्तं तत्र मनःप्रणिधानस्याविक्षेपेण सिद्ध्यर्थम् "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" "वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यसेदनृणो द्विजः" इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं विविदिषासंन्यासमाह—इति तव सूरय इति । हे त्र्यधिपते इति । इत्थमुक्तप्रकारेण तव कथा वेदान्तश्रवणं सैवामृतसाधनत्वादुरवगाहत्वाच्चामृताब्धिस्तम् अवगाह्य उपक्रमादितात्पर्यलिंगैः पर्यालोच्य सूरयः पंडिता भूत्वा, तपांसि तपन्तीति तपांसि एषणा जहुस्त्यक्तवन्तः " तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः " वेदानिमं लोकममुञ्च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्यादिवचनेभ्यः हे त्र्यधिपते हे अखिललोकमलक्षपणेति संबोधनद्वयेन त्रयाणामाश्रमाणां कर्मफलप्रदातृत्वेनाधिपतिः अत एवाखिललोकमलक्षपणः । "त्रयो धर्मस्कंधा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः, सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति " इति श्रुतेः । आश्रमत्रयोचितकर्मणा शुद्धसत्त्वः संपन्नात्मविविदिषः संन्यासेऽधिक्रियते इति दर्शितम् । विविदिषवः संन्यस्यन्तीत्युक्त्वा विदुषां संन्यसनं कैमुतिकन्यायसिद्धमित्याह—किमुतेति । स्वधाम्ना स्वरूपप्रकाशेन विधुता रज्जुभुजंगवद्बाधिता आशयो हृदयग्रंथिः, कालो मृत्युः, गुणाः सुखदुःखमोक्षात्मकाः सत्त्वरजस्तमःसंज्ञास्तन्मयी मूलाविद्या च यैस्ते । तथा—" भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥" "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते । " इत्यादिश्रुतिभ्यः कृतकृत्याः पुरुषधौरेयाः याज्ञवल्क्यादयः । हे परम अजस्रसुखानुभवम् अखंडानंदसंविद्रूपं पदं पदनीयं तत्त्वं ये भजन्ति समाधिना ते संन्यस्यन्तीति किमु वक्तव्यम् । सोऽयं विद्वत्संन्यासः " एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति " इत्यादि श्रुतिसिद्धः । तत्र पूर्वार्धे साधनभूतो विविदिषासंन्यास उक्तः उत्तरार्धे फलभूतो विद्वत्संन्यास इति विवेकः (३) ॥ १६ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—उभयविधभजनं सगुणनिर्गुणभजनं तद्धीनान् श्रुतयो निंदन्ति । तथाहि—जनकं याज्ञवल्क्यः । असुर्या इति । भगवद्विमुखाः सर्वे एवासुराः ते हि श्रीमुखेनैवोक्ताः—" अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः । दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥" इति श्रीगीतासु । आग्नेयेऽपि— " द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो दैव आसुरस्तद्विपर्ययः ॥" इति । असुर्या नाम लोकाः कर्मफलानि अंधेन तमसा परमात्माज्ञानेनावृताः ये केच आत्महनो भगवद्विमुखाः प्रेत्य मृत्वा ताँल्लोकानभिगच्छन्ति । अभक्तनिंदापरेयं श्रुतिः । आदिनास्या अन्यासाञ्च ग्रहणम् । " इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं, न चेदवेदीर्महती विनष्टिः, यत्तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यपरे दुःखमेव यन्ति " इति । वयमिहैव सन्तस्तद्विजानीमः त्वं चेद्यदि नावेदीः तत्परमात्मतत्त्वं न विदितवान् तर्हि तव महती विनष्टिर्जन्ममरणादिरूपा महत्यनंता संसृतिः स्यात्कुतः ये तद्विदुस्तेऽमृता जन्ममरणादिदुःखाद्विमुक्ताः परमानंदरूपा भवन्ति । इतरेऽज्ञाः दुःखमेव यन्ति प्राप्नुवन्ति, इति । उपदेशपरेयं श्रुतिः । असून्प्राणेंद्रियादीन्बिभ्रतीत्यसुभृतः। अनुविदधति अनुसरन्ति। इतरथा भक्त्यभावे । इत्यर्थ इति—"धिक्तेषां धिक्तेषां येषां भक्तिर्न केशवे राजन्" इत्यादिपुराणात् ।

फलमस्त्येव न कार्यकारणानुग्राहकत्वेन जीवनहेतोः तवाभजने कृतघ्नानां तदपि न सिध्येदित्याशयेनाह । महदहमादय इति । महानहंकारश्चादिर्येषां ते यदनुग्रहतो यस्यानुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्याः संतोऽडं देहं समष्टिव्यष्टिरूपं सृष्टवंतः । तत्र च पंचापि कोशानन्नमयादीनाविश्य तत्तदाकारः सन्यश्चेतयते स त्वं तदाह । पुरुषविध इति । पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेव विधा आकारो यस्य स तथा । नन चिदेकरसस्य कथं तत्तदाकारताऽत आह । अन्वयोऽत्रेति । अत्र एष्वन्नमयादिष्वन्वेती त्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति । एवं तर्हि सत्यत्वमसंगत्वं च कथं तत्राह । चरमोऽन्नमयादिषु य इति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु यश्चरमो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छत्वेनोक्तः स त्वमिति संबंधः । ननु तथाप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वेऽसंगत्वव्याहतिरेव तत्राह । सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतमिति । सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिभूतम् । अवशेषमवशिष्यतःइत्यवशेषमबाध्यम्।अथात एव ऋतं सत्यम्।तर्हि किमर्थं तेष्वन्वय उक्तः । शाखाचंद्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् । तथाहि । "स वा एष

" श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः । न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥" इति । " सफलं जीवितं तेषां येषां भक्तिर्जनार्दने " इत्युक्तेरितरेषां वृथैवेति मुखत एवोक्तमिति भावः । अत्राक्षिपति–नन्विति । कामादीहादिनाऽर्थावाप्त्यादिग्रहः । नेत्याह्–कार्यं देहादि कारणं महदादि तयोरनुग्राहकत्वेन निजचिच्छक्त्यावेशप्रदानेन जीवनहेतोः स्वस्वसामर्थ्यदातुः " देहेंद्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशबद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु । नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्द्रष्ट्रपदेशमेति ॥" इत्युक्तेः । कृतघ्नानां तत्कृतमुपकारमजानतां तदपि कामादिसुखमपि तत्रांडे तत्तदाकारः अन्नमयाद्याकारः तदन्नमयाद्याकारत्वं विधेव प्रकार इव । अत्र पुनराशंकते–नन्विति । अतोऽन्वयात् । एवं तर्हि तत्तदाकारत्वे । तत्राक्षेपे । पुनराशंकते– नन्विति । तथापि पुच्छत्वेनोक्तेऽपि तत्साक्षिभूतमन्नमयादेः साक्षिभूतम् । अत एवाबाध्यत्वादेव । पुनराक्षिपति–तर्हीति, शाखाचन्द्रेति । यथा–द्वितीयायां चन्द्रनिरीक्षणार्थं बालं बोधयति प्रथमं वृक्षमेव चन्द्रमाह–यदा स वृक्षं पश्यति तदा नायं चन्द्रो वृक्षोऽयमिति पुनर्दर्शयितास्य दक्षिणशाखां चंद्रं वदति तां दृष्ट्वा शाखेयं न चंद्र इत्थं वदति स च पुनराहास्याः शाखायाः शिरसि चंद्रोऽस्ति तं पश्येत्युक्तः स चन्द्रमेव पश्यति शुद्धमेवमत्रापि तथा दर्शयति– स वा इत्यादिना । अथ पञ्चविधा अन्नमयादिषु यथा तैत्तिरीयोपनिषदि तथात्र लिखामः " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " इत्यधिकृत्याम्नायांते प्रथममन्नरसमयपुरुषविधामाह– " स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा" इति । अस्यार्थः–अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते, अन्नाद्वै पुरुषः संभूतः इत्याद्युक्तः अन्नरसविकारः एष पुरुषो देहः स वै अन्नरसमयः अन्नरसविकारः तस्येदं प्रसिद्धं शिरः न तु प्राणमयादिष्विव कल्पनामयम् एवं पक्षादिषु योजना । अयं दक्षिणो बाहुर्दक्षिणः पक्षः, अयं वामो बाहुरुत्तरः पक्षः, अयं मध्यमो देहभाग आत्मा "अंगानां मध्ये ह्येष आत्मा" इति श्रुतेः । इदं नाभेरधस्ताद्यदंगं तत्पुच्छमिव पुच्छमधो लंबनसाम्यात् तदेव प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठाऽऽश्रय इति (१) अथ प्राणमयं पुरुषमाह–"तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योंतर आत्मा प्राणमयस्तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविधस्तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधस्तस्य प्राणमेव शिरः व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान उत्तरः पक्षः आकाश आत्मा पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैष शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इति । अर्थः–तस्मादन्नरसमयात्पुरुषादन्य अंतरस्तदभ्यंतरस्थ आत्मा प्राणमयो वर्तते प्राणो वायुस्तन्मयस्तेन प्राणमयेन एषोऽन्नरसमयः पूर्णः वायुना दृतिरिव (दृतिश्चर्मयंत्रम्) स वै एष प्राणमय आत्मा पुरुषविधः पुरुषाकारः कुतः तस्यान्नरसमयस्यात्मनः पुरुषविधतामनुलक्ष्यीकृत्यायं प्राणमयोऽपि पुरुषविधो भवति तदन्तर्वर्तित्वात् । मूषायंत्रनिषिक्तधातुप्रतिमावत् तस्य प्राणमयस्य वायुविकारस्य मुखनासिकादिनिःसरणशीलो वायुवृत्तिविशेषः प्राणः शिरः, व्यानो वायुवृत्तिविशेषः दक्षिणः पक्षः, अपानोऽधोवायुः उत्तरः पक्षः, आकाश आत्मा आकाशस्थो वायुवृत्तिविशेषः समानाख्यो यः स आत्मा मध्यभागः, पृथिवी तदभिमानिनी देवता तस्य पुच्छं प्रतिष्ठा आध्यात्मिकप्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् । "सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य" इति श्रुतेः । अन्यथोदानवृत्त्योर्ध्वगमनं गुरुत्वात्पतनं वा स्याच्छरीरस्य तस्मात्पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठेति । तस्येति शरीरेऽन्नमये भवः शारीरः यएष प्राणमयः स तस्यान्नमयस्य शारीर आत्मा भवति अन्नमयात्प्राण

पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः"इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मक्रमेण पंचकोशानुपदिश्य "तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध"इति पुनःपुनस्तदन्वितत्वेनालक्ष्य "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा"

मयः श्रेष्ठश्च "प्राणं देवा अनुप्राणन्ति" इति श्रुतेः । प्राणबलेन सेन्द्रियस्य देहस्य बलमिति (२) अथ मनोमयं पुरुषमाह–"तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योन्तर आत्मा मनोमयस्तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविधस्तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः आदेश आत्मा अथर्वांगिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैष शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इति । अर्थः–तस्मात्प्राणमयादेतस्मादन्यः अंतर आत्मा मनोमयः मनः संकल्पविकल्पात्मकमंतःकरणं तन्मयः मनोमयः सोऽयं प्राणमयस्याभ्यंतर आत्मा तेन मनोमयेन प्राणमयः पूर्णः स एष पुरुषविधो भवति तस्य प्राणमयस्य पुरुषविधतामनुलक्ष्यीकृत्यायमपि पुरुषविधः तस्य मनोमयस्य यजुरेव शिरः यजुर्वेदमंत्रविशेषः शिरः तस्य शिरःप्रधानत्वात् यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना । तथा ऋग्वेदमंत्रविशेषः तस्य दक्षिणः पक्षः, सामवेदमंत्रविशेष उत्तरो वामपक्षः, आदेशोऽत्र ब्राह्मणमंत्रविशेषः आत्मा, अथर्वणांगिरसा दृष्टा मंत्रविशेषाः ब्राह्मणं पुच्छं शांतिपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात्प्रतिष्ठा । य एष मनोमयस्तस्य पूर्वस्य प्राणमयस्य शारीर आत्मा भवति प्राणमयादस्य श्रेष्ठत्वं ज्ञानसंबंधात् । "मनसा पश्यति मनसा शृणोति" इत्यादिश्रुतेः (३) अथ विज्ञानमयं पुरुषमाह–"तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयस्तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविधः तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः तस्य श्रद्धैव शिरः ऋतं दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः पक्षः योग आत्मा महः पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैष शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इति । अर्थः–तस्मान्मनोमयादन्योन्तरस्थ आत्मा विज्ञानमयो भवति निश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तन्मयः । 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी' इत्युक्तेः । एष मनोमयस्तेन विज्ञानमयेन पूर्णःस एष विज्ञानमयः पुरुषविधः तस्य मनोमयस्य पुरुषविधतामनुलक्ष्यीकृत्यायमपि पुरुषविधो भवति । तस्य विज्ञानमयस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं सूनृता वाणी दक्षिणः पक्षः, सत्यं यथार्थभाषणमुत्तरःपक्षः, योगो युक्तिसमाधानं तस्यात्मा, महः महत्तत्वं पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वेषां कारणत्वात् कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठेत्युक्तेः । य एष विज्ञानमयः स प्राणमयाच्छ्रेष्ठः सूक्ष्मश्च मनोमयो हि वेदात्मक उक्तः वेदार्थनिश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तन्मय आत्मा विज्ञानमयः प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि यज्ञादिर्वितन्यते "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति श्रुतेः । निश्चयविज्ञानवतो हि पुंसः कर्तव्यार्थेष्वपूर्वश्रद्धोत्पद्यते सा श्रद्धा सर्वकर्तव्यानां प्राथम्यात्तस्य शिर इति (४) आनंदमयं पुरुषमाह–"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मा आनंदमयस्तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविधस्तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा तस्यैष शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इति । अर्थः–तस्माद्विज्ञानमयादन्योंतरोऽभ्यन्तर आत्माऽऽनंदमयः अन्नमयादीनां कार्यात्मनामधिकारात् मयट्प्रत्ययाच्चानंदमयः कार्यात्मा वेदितव्यः आनंदस्य विकारः आनंदमयः शुद्धजीवस्तेनानंदमयेन एष विज्ञानमयः पूर्णः स वै आनंदमयः पुरुषविधः पुरुषाकारः कुतस्तस्य विज्ञानमयस्य पुरुषविधतामनुलक्ष्यीकृत्य पुरुषविधस्तस्यानंदमयस्य प्रियमेव शिरः प्रियमिष्टस्त्रीपुत्रादिसंदर्शनं प्राधान्याच्छिर इव शिरः, मोदः प्रियवस्तुलाभनिमित्तो हर्षः मुखप्रसादरूपः दक्षिणः पक्षः, प्रमोदः स एव प्रकृष्टो हर्षप्रहर्ष्युक्तः उत्तरः पक्षः, आनंदः सुखसामान्यं तस्यात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेषु तस्यानंदस्यानुस्यूतत्वात् आनंद आत्मा एवं चोत्कृष्यमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा आश्रयः यस्य शाखाचन्द्रवदंतरतमत्वज्ञानार्थमन्नमयादिपञ्चकोशा उपन्यस्तास्तद्ब्रह्म सर्वेषामाश्रयः । इति पञ्चकोशाः (५) अत्रान्तर्यामिब्राह्मणं यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्निति प्रागेव लिखितम् " यः प्राणे वै तिष्ठन्प्राणादंतरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः यो मनसि तिष्ठन्मनसोंतरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोंऽतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादंतरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमंतरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोंतरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति । अर्थस्तु प्राग्लिखितप्रायः ।अत्र तु अन्नमयादिषु यश्चरमः स त्वमित्यनेन श्रीकृष्ण एवोक्तः योंतर्यामी स कृष्ण एव । तदुक्तं ब्रह्मस्तुतौ श्रीशुकेन–"कृष्णमेनमवैहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् । जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ सर्वेषामपि भूतानां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥ " इति । रासक्रीडायां च–"गोपीनां तत्पतीनाञ्च सर्वेषामपि देहिनाम् । योंतश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥ " इति । तस्मात्तद्गुणकीर्तनादिभिर्निर्दिग्धपञ्चकोशस्य भक्तस्य सुखेन तत्प्राप्तिः सर्वत्रोक्ता–"पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये । त्वामेव धीराः पुरुषा विशन्ति" इत्याद्युक्तेः । "अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।

इति सर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमित्यनवद्यम्॥नरवपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि श्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः॥नरहरे न भजंति नृणामिदं दृतिवदुच्छ्वसितं विफलं ततः॥४॥१७॥

जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥ " इत्याद्युक्तेश्च । अथ ज्ञानेन तत्प्राप्तिमाह—जीवात्मा द्विविधो विद्यायुक्ताविद्यायुक्तभेदात् । यस्तु विद्यायुक्तः स तु नित्यमुक्त आनंदमयः शुद्धः, यस्त्वविद्यायुक्तः शुद्धस्य प्रतिबिम्बरूपः स तु नित्यबद्धोऽशुद्धश्चेति । अयमेवान्नमयादिपञ्चकोशात्मकः संस्तत्तत्कोशोत्थसुखदुःखरागद्वेषजराक्षुत्पिपासाशोकमोहादिकमनुभवति यच्चानंदमयत्वमस्याविर्भवति तदपि स्वाभीष्टस्त्रीपुत्रार्थदर्शनलाभाद्युपाधिनैव न त्वात्मलाभेन "सर्वेषामानंदानामुपस्थमेकं परमायतनम् " इति श्रुतेः । अत एवात्मज्ञानाभावात्संसरतोऽस्य प्रबोधस्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैः क्रियते यदा दैवादहं ब्रह्मास्मीति प्रबुद्धस्तर्हि शुद्धात्मना सहैकीभूयानंदमयो भूत्वा पञ्चकोशादविद्याकार्यादसंगः सन्विद्योपाधितोऽपि निर्मुक्तः सन्ब्रह्मैव भवतीति एतदर्थं पञ्चकोशोपन्यासोऽत्रेति दिक् । स्वामिचरणाः । नरेति । ततस्तर्हि तेषां नृणामुच्छ्वसितं जीवितं दृतिवद्विफलमित्यर्थः । न भजन्ति नृणामिति पाठो लेखकप्रमादस्तथापि अस्य योजनिकेयम् त्वयि त्वां न भजन्ति किंतु सतम्यां द्वितीयाकल्पनमपौरुषेयत्वादयो वेत्यपपाठ एव नरहरे न रमन्ति नृणामिदमिति यथा विपूर्वस्य रमेः परस्मैपदित्वं तथा नपूर्वादपि ज्ञेयमर्थसाम्यात् अधर्माद्विरमतीत्यधर्मं न करोतीत्यर्थः।तद्वदत्रापीति ॥*॥ **श्रीधराऽनुयायिनी**—उक्तोभयविधभजनहीनान्निन्दन्ति—दृतय इति । हे हरे प्राणिनो यदि ते भक्तास्तदैव सफलजीवनाः अभक्ताश्चेत्तदा ते भस्त्रा इव वृथाश्वासा जीवन्तोऽपि मृता एव । ननु भभक्तानामभक्तानामपि कामादिसुखमस्त्येवेत्याशंक्याहुः—महदिति । महत्तत्त्वाहंकारादयः स्वयमसमर्थाः पुनस्त्वदनुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्यास्ततोऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्य पञ्चकोशसमुदायात्मकं समष्टिव्यष्टिदेहसमूहमुत्पादितवन्तः, ततश्च तत्तत्कोशान्वयेन तत्तत्कोशविधः सन्नानंदमयकोशपुच्छत्वेनोक्तस्त्वमेव साक्षिरूपोऽसि एतेन त्वत्कृतप्रकाशादिरूपानुग्रहं विना जीवानां कामसुखादिकमपि न सिद्ध्यतीत्युक्तम् । तत्तत्कोशान्वयित्वेऽप्यसंगित्वमाह—स्थूलसूक्ष्मस्वरूपान्नमयादेः परं तत्साक्षिरूपमबाध्यं सत्यं त्वमेवासीति ॥*॥ **विश्वनाथी**—तदेवं सामान्याकारेण सर्वश्रुतीनां समन्वयस्तच्छुद्धभक्तिप्रतिपादनपर्यन्तो दर्शितः । अथ तद्विशेषाणामपि दर्श्यते तत्र काश्चित्पूर्वोक्तशुद्धभक्तिप्रतिपादकश्रुत्यनुगामिन्यः श्रुतयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वाक्यं पुष्णन्त्यस्तेनैवं तत्र चरन्त्यः काश्चित्स्वानुगतश्रुतीश्चान्यास्तत्पर्यवसानत्वेन स्तुवन्ति—दृतय इति । ते जना दृतय इव श्वसन्ति त्वद्भक्तिहीनत्वेन मृतकसाधर्म्यान्निष्प्राणत्वेऽपि भस्त्रा इव वृथाश्वासा इत्यर्थः । यदि तु ते तवानुविधा अनुविदधत्यानुकूल्यं कुर्वन्तीत्यनुचरा भक्ता इति यावत् । तदैवासुभृतः प्राणधारिणो जीवन्तो नरा उच्यन्ते । नन्वभजतामपि सूक्ष्मः स्थूलश्च देहो जीवन्नेव दृश्यते न तु म्रियमाणस्तत्राहुः—महदहमादयश्चित्ताहंकारबुद्धिमनःश्रोत्रचक्षुरादयो देहद्वयारंभका यदनुग्रहतो यद्भजनप्राप्तानुग्रहादेव अंडं समष्टिव्यष्टिशरीरमसृजन् "नमाम ते देव पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् " इत्यादितृतीयोक्तेश्चित्ताहंकारादयो भजने प्रवृत्ता एव दृष्टा अतो येषां चित्तश्रोत्रादयो नैव भजने प्रवर्तन्ते ते देहा नैव चित्तश्रोत्रादिमन्तः अतो देहाभासा एव मृता एवेति भावः । नन्वहं कीदृशाकारः यं मां ते भजेरन्नित्यत आहुः—अन्नमयादिषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाः स्थूलदेहप्राणान्तःकरणजीवपरमात्मानः क्रमेण बस्तिपुच्छपृथिवीपुच्छाथर्वाङ्गिरःपुच्छमहःपुच्छब्रह्मपुच्छा एव ये पञ्चपुरुषाः श्रुतावुक्तास्तेषु मध्ये यश्चरम आनंदमयः स त्वमिति संबंधः । ननु तर्ह्यन्नमयाद्याः किमहं न भवामि तत्र विशिंषन्ति—अत्रान्नमयादिषु अन्वेति अनुप्रविशतीत्यन्वयः । स त्वं तव कारणत्वात् । अन्नमयादीनां तत्कार्यत्वादेतेऽपि त्वमेव भवसि किंतु न स्वरूपेण, तु त्वमानंदमय एव सर्वकारणं परमात्मेत्यर्थः । किन्त्वेषु सर्वेष्वपि मध्ये यदवशेषं परमचरमं 'रसो वै सः ' इति श्रुत्या रसत्वेन प्रतिपादितम् 'स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् ' इति भागवतविवृतं सदसतः परमन्नमयादिस्थूलसूक्ष्मसर्वविलक्षणं सर्वश्रेष्ठात्सत आनंदमयादसतस्ततो निकृष्टाद्विज्ञानमयादेश्च परमन्यत् योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपाल इति । श्रीगोपालतापनीश्रुत्युक्तम् 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्' इति गीतास्पष्टीकृतं सर्वोत्कृष्टं श्रीकृष्णस्वरूपं वस्तु तदपि ऋतमस्माभिः श्रुतिभिस्तपःप्राप्तस्वरूपाभिः प्राप्तमनुभूतं वा । अर्तेर्गत्यर्थत्वाद्गत्यर्थानाञ्च प्राप्त्यर्थत्वाज्ज्ञानार्थत्वाच्च । अत्र "असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ " इत्याद्या भक्त्यभावे दोषप्रतिपादिकाः । असुर्याः "द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो दैव आसुरस्तद्विपर्ययः ॥ " इत्याग्नेयविष्णुधर्मोत्तरोक्तेरसुराणां विष्णुभक्तिहीनानां प्राप्य इत्यर्थः । "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कान् तं पीठगं ये तु यजन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् " इत्याद्या भक्तिसत्त्वे गुणप्रतिपादिकाः श्रुतयः । " स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा " इत्येवमन्नमयादिचतुःपुरुषनिरूपणोत्तरं पञ्चम आनंदमयो निरूपितो यथा— " तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानंदमयस्तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनंद आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा " इति तैत्तिरीयकश्रुतिर्जीवात्मपरमात्मब्रह्मप्रतिपादिका । अत्र यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यस्य विज्ञानं शरीरमिति जीवांतर्यामिप्रतिपादकश्रुतेंरात्मनि तिष्ठन् इति श्रुत्यन्तरवाच्यविज्ञानमयो जीवात्मैवोक्तस्तदनंतरोक्त आनंदमयः सर्वान्तर्यामी परमात्मैव परमोपास्य इति वैष्णवमते व्याख्या । अतोऽत्र पुत्रदर्शनजानंदादिकं प्रियादिशब्दैर्न व्याख्येयम् किन्त्वेकस्यैव परमानंदरूपस्य परमात्मन आनंदोदयोत्कर्षतारतम्यादेव प्रियादीनां चतुर्णां तत्तन्नामभेदः । ब्रह्मणस्तु सर्वतोऽपि बृहत्तमानन्दत्वादानंदप्रतिष्ठात्वम् । प्रतिष्ठीयतेऽस्यामिति प्रतिष्ठा आश्रयः ' ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम् ' इत्युक्तेः रसो वै स इति सर्वान्तिमश्रुत्युक्तेश्च तस्यापि प्रतिष्ठा कृष्णः सर्वबृहत्तमानंदस्तदवधिरूपो गोपालतापनीश्रुत्या तुरीयादपि विलक्षणत्वेन प्रतिपादितः प्रेमरसमयत्वपुरुपास्येषु परमावधिरुक्तः " विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् " इत्युक्तेरन्तर्याम्यानंदमयः खलु यस्यैक एवांशः अत एव प्रेक्षावच्छिरोमणीनां श्रुतीनां कृष्णस्यैवोपासना बृहद्वामने दृष्टा । प्राप्तिश्च गोपीत्वेन ' स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदंड ' इति पद्येन वक्ष्यते । अतो भगवत्स्वरूपेष्वपि मध्ये कृष्णमेव सर्वोत्कृष्टतया श्रुतिभिः प्रतिपादितमवधार्य नारदः श्रीनारायणस्यापि पुरःस्थितो "नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलकीर्तये " इत्युच्चारयन्कृष्णमेव नमस्करिष्यते (४) ॥ १७ ॥

नीलकण्ठी—एवं स्वधर्मानुष्ठानाच्चित्तशुद्धिस्ततो वेदान्तश्रवणं ततः संन्यासस्ततो निदिध्यासनं तेनात्मानुभव इत्येवं क्रमानभिज्ञान्निंदति—दृतय इति । हे भगवन्महदहमादयस्ते तवानुग्रहतो यदंडमसृजन् तदनुविधा यदि असुभृतः तर्हि दृतय इव श्वसन्तीति संबंधः । अयमत्राण्डसृष्टिक्रमः—" तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी " इति श्रुतेरविद्याशबलाद्ब्रह्मणः शब्दवानाकाश उत्पन्नः, ततः शब्दस्पर्शवान्वायुः, ततः शब्दस्पर्शरूपवत्तेजः, ततः शब्दस्पर्शरूपरसवत्य आपः, ताभ्यः शब्दस्पर्शरूपरसगंधवती पृथिवी इति पञ्च सूक्ष्मभूतानि स्वकारणमायागुणात्रिकयुक्तानि संभूतानि तेष्वाकाशादिसात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः क्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि जातानि दिग्वातार्कप्रचेतोश्व्यनुगृहीतानि शब्दस्पर्शरूपरसगंधान्गृह्णन्ति तथा तेषामेव राजसांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः क्रमाद्वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि जातानि, वह्नीन्द्रविष्णुमित्रप्रजापतिभिरनुगृहीतानि वचनादानगतिविसर्गानंदान्निर्वर्तयन्ति तेषामेव मिलितेभ्यः सात्त्विकांशेभ्योंतःकरणं जायते तच्च सर्वाणि ज्ञानेन्द्रियाण्यनुगृह्णाति तस्य मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्याश्चतस्रो वृत्तयश्चंद्रबृहस्पतिरुद्रक्षेत्रज्ञाधिष्ठिताः संशयनिश्चयगर्वस्मरणानि विषयीकुर्वन्ति, तथा तेषामेव राजसांशेभ्यो मिलितेभ्यः प्राणो जायते स कर्मेन्द्रियाण्यनुगृह्णाति तस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः तासु प्राणः श्वासप्रश्वासौ करोति, अपानोऽशितपीतादेरधोनयनं, व्यानो बलसाध्यं भारोद्यमनादि, उदानो देहादुत्क्रमणं, समानोऽशितपीतादिसमीकरणं तदेतल्लिङ्गशरीरम् । तदुक्तम्—" पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥" इति । अत्र मनस्यहंकारस्यान्तर्भावः बुद्धौ चित्तस्य । तथा तेषामेवाकाशादीनां तामसांशेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि जायन्ते । पञ्चीकरणञ्च—आकाशादीन्प्रत्येकं द्विधा विभज्य तेष्वेकैकमर्धं चतुर्धा कृत्वा स्वेतरेषु भूतचतुष्टयार्धेषु योजनमिति तेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः इदं ब्रह्माण्डं स्थूलं परमात्मनः शरीरमुत्पन्नं तदेतदस्य समष्टिशरीरं तदन्तर्गतमस्मदादिशरीरं व्यष्टिः वनवृक्षवज्जलाशयतत्तरंगप्रतिबिंबितचंद्रवच्च एवं लिङ्गमपि समष्टिव्यष्टिभेदेन द्विविधमेवं कारणमपि । अत्र स्थूलसूक्ष्मकारणव्यष्टयः क्रमाद्विश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञाः स्थूलसूक्ष्मकारणसमष्टयस्तु वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरापरपर्यायाः विराट्सूत्रान्तर्यामिसंज्ञाः । तत्र हैरण्यगर्भे बुद्धिमनसी महदहंकारौ तत्प्रभृतयो महदहमादयस्ते तवानुग्रहतस्त्वदनुप्रवेशेन लब्धात्मकाः सन्तः तादृशमेव त्वदनुप्रविष्टं कार्यमसृजन्ब्रह्मांडं सृष्टवन्तः वटधानेव भूम्याद्यनुप्रवेशेन महान्तं वटविटपिनम् । तदिति द्वितीयान्तं यच्छब्दाभिसंबंधादध्याहार्यं तत् अंडम् अनुविदधति तदभेदाध्यासेन तद्धर्माननुकुर्वन्ति ते अनुविधाः देहादिधर्मेणासंगमात्मानं विशिंषन्तो यदि स्युः तर्हि दृतिश्चर्मकोशो यथा वृथा श्वसिति तथा ते असुभृतः प्राणिनो व्यष्टिदेहाभिमानिनो व्यर्थं जीवन्तीत्यर्थः । असुभृत इति बहुवचनाद्व्यष्ट्यभिमानिनामेव व्यर्थं जीवनं न समष्ट्यभिमानिनामुपासकानामिति गम्यते । देहाद्यनुविधानञ्चासुभृताममुष्य

पुत्रोऽहं ब्राह्मणोऽहमंधोऽहमित्याद्यनुभवात्स्पष्टम् । अत एवात्मविवादिनां विप्रतिपत्तिः । तथाहि–लोकायतेषु तावत्केचित्स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्याद्यनुभवाद्भूतयोगजचैतन्यवान्स्थूलो देह एवात्मेत्याहुः । देहस्य स्वप्नसुषुप्त्योरभोक्तृत्वादंधोऽहं बधिरोऽहं पश्यामि शृणोमीत्यनुभवादिंद्रियाण्यात्मेत्यन्ये तेषां संहतानामात्मत्वे एकविनाशेऽप्यात्मनाशापत्तेः । प्रत्येकमात्मत्वे विरुद्धदिक्क्रियया शरीरमुन्मथ्येताक्रियं वा स्यादतोऽशितपीतादिभोक्ता प्राण आत्मेत्यन्ये । प्राणेऽपि सुप्तौ भोक्तृत्वादर्शनात्सुख्यहं दुःख्यहमित्यनुभवात्सुखादिधर्मकं मन आत्मेत्यपरे । तथा बौद्धेष्वपि सर्वेन्द्रियानुग्राहकतया मनसः करणत्वानुभवात्कर्तृरूपविज्ञानमात्मा । तच्च क्षणिकं प्रदीपकलिकावदिति योगाचारादयः । विज्ञानस्यापि सुप्तौ लयदर्शनाच्छून्यमात्मेति माध्यमिकाः । “ योऽहं बाल्ये पितराबन्वभूवं सोऽहं स्थविरे प्रणप्तॄननुभवामि ” इति बाल्यस्थाविर्योरात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानान्न क्षणविनाशी नापि शून्यं निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् स्तनपानादिप्रवर्तकजन्मान्तरीयसंस्काराऽनुवृत्तिदर्शनाच्च नित्यः, स च न व्यापकः प्रमाणाभावात् एकस्मिन्देहे सर्वात्मसान्निध्याविशेषेण भोगसाङ्कर्यप्रसंगाच्च । नाप्यणुः गंगाह्रदनिमग्नस्य युगपत्सर्वाङ्गीणशैत्योपलंभाभावप्रसङ्गात् देहपरिमित इत्यार्हताः । एकस्यात्मनः क्रमेण मशकमतङ्गजमनुजशरीरप्राप्तावयवोपचयापचयस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तथात्वे चानित्यत्वप्रसङ्गादणुत्वे चोक्तदोषाद्विभुत्वेऽपि तत्तदात्ममनसामनादिस्वस्वामिभावसंबंधवशेन तत्तदात्मनि तत्तन्मनःसंयोगजसुखादिव्यवस्थोपपत्तेश्च नित्यो विभुः स्वतो जडोऽपि बुद्ध्यादिगुणानामाश्रयः कर्ता भोक्तेति तार्किकवैशेषिकप्राभाकराः । अहमनुभवस्योभयात्मत्वदर्शनाज्जडबोधरूप इति भाट्टाः । मध्यमत्वे उक्तदोषाद्विभुत्वेऽपि भोगवैचित्र्यादात्ममनसां स्वस्वामिभावनियमकल्पना ततश्च भोगवैचित्र्यमित्यन्योन्याश्रयतापत्तेर्भोगसांकर्यानिवारणाच्चंदनबिन्दुवदेकदेशस्थत्वेऽपि सर्वाङ्गीणशैत्योपलंभदर्शनादणुरनागंतुकदुःखादिमानित्येकदेशिनः । सति घटे यावद्रूपनाशादर्शनात्सत्यात्मनि यावद्दुःखनाशलक्षणस्य मोक्षस्यासंभवः मोक्षाभ्युपगमे वा दुःखादेरात्मधर्मत्वासंभवः वह्न्यौष्ण्यवत्स्वाभाविकस्य धर्मस्य धर्मिनाशमन्तरेण निवृत्त्यसंभवादनिर्मोक्षापत्तेः । नाप्यणुः चंदनबिन्दुशैत्यवत्स्वाश्रयांशप्रसर्पणद्वारा निरंश एवात्मोपलब्धेः सर्वाङ्गसंगित्वासंभवेनोक्तदोषतादवस्थ्यात् “ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ ” “ अणोरणीयान्महतो महीयान् ” इत्यादिश्रुतिस्त्वानंत्यादिवाक्यशेषादात्मनो दुर्लक्ष्यत्वमात्रपरा । नापि मध्यमः उक्तदोषात् । नाप्येकः अहमदोऽद्राक्षम् अदोऽश्रौषमितीन्द्रियान्तर इव देहान्तरेऽप्यात्मैक्यप्रत्यभिज्ञापत्तेः । अतो विभुं दुःखाद्यसंस्पृष्टमकर्तारं शुद्धचिन्मात्ररूपम् “अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” इति बंधमोक्षव्यवस्थापकश्रुत्यर्थापत्त्या जन्ममरणादिप्रतिनियमदर्शनाच्च भोगसाङ्कर्यानुमानस्य दुर्बलत्वाच्चानेकमात्मानं सांख्याः पातंजलाश्चाहुः । अस्माकं तूक्तप्रक्रियया स्थूलदेहोऽन्नमयः कोशः कर्मेन्द्रियैः सह प्राणः प्राणमयः ज्ञानेन्द्रियैः सह ते मनोविज्ञाने मनोमयविज्ञानमयौ एते त्रयोऽपि क्रमेण क्रियाकरणकर्तृरूपाः । कारणशरीरमानंदमयः एतैरुपहितं चैतन्यं जीवोऽनुपहितमीश्वर इति । शुद्धचिन्मात्रस्योपाधिभेदमंतरेण भेदस्यासंभवात् । तर्कमते श्रोत्रैक्येऽपि तत्तत्कर्णशष्कुल्युपाधिभेदेन शब्दग्रहव्यवस्थावदात्मैक्येऽप्यन्तःकरणभेदादेव बंधादिव्यवस्थोपपत्तेरेक एवात्मेति । तत्र चार्वाका बौद्धाश्च एकैकं कोशमात्मानमाहुः । तार्किकादीनां त्वानंदमय आत्मा विज्ञानमयस्तद्गुणाः उभयेऽपि क्षेत्रमेवात्मानं वदन्तो मूढा एव । नग्नभट्टवेदान्त्येकदेशिनस्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञवैशिष्ट्यस्यात्मतां वदन्तो मध्यमाः । त एते उपाध्यनुविधाना दृतय इव श्वसन्ति। इदं श्लोकार्धं पाठक्रममनादृत्यार्थक्रमेण व्याख्यातम् । कुतोऽनुविधानमित्यत आह–पुरुषेति । त इत्यनुषज्यते यतस्ते तवात्र अण्डे महदादिसृष्टे द्विविधे शरीरेऽन्वयोऽनुगमोऽस्ति कीदृशोऽनुगमः पुरुषविधः स्थूलशरीरप्रकारानुकारी तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध इत्यन्नमयादिषु पूर्वपूर्वधर्मानुकारित्वमुत्तरोत्तरस्य श्रूयते । कोऽसौ यस्यान्वयोऽत्रास्ति तमाह–चरमोऽन्नमयादिषु य इति । आनंदमय इत्यर्थः । अस्य हि कारणीभूतमायाशबलस्य कार्यशबलता युक्ता । एवं देहाद्यनुविधानादीश्वरस्यापि संसार इत्युक्त्वा तन्नाशोपायमाह–सदिति । सत्कार्यम् असत्कारणम् अतः परं पदेषु कोशेषु रज्जुभुजंगवद्बाध्यमानेष्ववशेषं बाधावधिभूतमत एव ऋतं सत्यं पुच्छं ब्रह्म तदसि त्वमिति शेषः। तज्ज्ञानान्मुक्तिरित्याशयः। पाठान्तरे तु अथशब्दोऽतःशब्दार्थः। शेषं पूर्ववत् । सदसतः परं त्वमथेति पाठो वृत्तभंगादुपेक्षितः (४) ॥ १७ ॥

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥
तत उदगादनंत तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतंति कृतांतमुखे ॥ ५ ॥ १८ ॥

एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वयेन सद्भजनीयत्वमुक्त्वाऽभक्तनिंदया च तदेव दृढीकृत्येदानीमनवगाह्यमहिमनि प्रथमं तावद् “ उपाध्यालंबनमुपासनमुदरं ब्रह्म इति शार्कराक्षा उपासते । हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हैव ता इत ऊर्ध्वं त्ववोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयत ” इत्याद्याः श्रुतयो विदधतीत्याह । उदरमुपासत इति । ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां संप्रदायमार्गेषु ये कूर्पदृशस्ते उदरालंबनं मणिपूरकस्थं ब्रह्मोपासते ध्यायंति । शार्कराक्षा इति श्रुतिपदस्य प्रतिपदं कूर्पदृश इति कूर्पं शर्करारजो विद्यते दृक्ष्वक्षिषु येषां ते तथा रजःपिहितदृष्टयः स्थलदृष्टय इति यावत् । उदरस्य हृदयापेक्षया स्थूलत्वात् । यद्वा कूर्पं सूक्ष्मं सूक्ष्मदृश इत्यर्थः । तदा हृदयस्थं सूक्ष्ममेवालक्ष्य तत्प्रवेशाय प्रथममुदरस्थमुपासत इति भावः । आरुणयस्तु साक्षाद्धृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते । हृदयविशेषणं परिसरपद्धतिमिति । परितः सरंति प्रसर्पंतीति परिसरा नाड्यस्तासां पद्धतिं मार्गं प्रसरणस्थानमित्यर्थः । विशेषणस्य फलमाह । तत इति । ततो हृदयात् । भो अनंत तव धामोपलब्धिस्थानं सुषुम्नाख्यं परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं शिरो मूर्धानं प्रत्युदगादुदसर्पत । मूलधारादारभ्य हृदयमध्याद्ब्रह्मरंध्रं प्रत्युद्गतमित्यर्थः । कथंभूतं धाम । यत्समेत्य प्राप्य पुनरिह कृतांतमुखे मृत्युमुखे संसारे न पतंति । तथा च श्रुतिः । “ शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवंति” इति ॥ उदरादिषु यः पुंसां चिंतितो मुनिवर्त्मभिः ॥ हंति मृत्युभयं देवो हृद्गतं तमुपास्महे ॥ ५ ॥ १८ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–एवमुक्तरीत्या सर्वश्रुतीनां समन्वयेन गतार्थत्वेन सतां शास्त्रनिष्ठानां भजनीयत्वं तदेव सद्भजनीयत्वमेव अवगाह्यो दुर्ज्ञेयो महिमा यस्य तस्मिन् । प्रथममादौ तावदधुना उपाधिरालंबनं यस्य तत् । उदरमिति वैश्वानराग्निरूपेण जाठरानलभूतेन ब्रह्मणाधिष्ठितत्वादुदरं ब्रह्मेति । शर्कराक्षस्यापत्यानि शार्कराक्षा ऋषय उपासते । आरुणेरपत्यानि आरुणय ऋषयः हृदयमुदरादूर्ध्वप्रदेशं दरब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वात् ब्रह्मेत्युपासते । ब्रह्मा हैव ता ह स्फुटं ता ते उदरोरसी ब्रह्मा ब्रह्मणी उपास्ते उदरोरसी ब्रह्मणी एव भवत इत्यर्थः । ब्रह्मा ता इति प्रथमाद्विवचनांते पदे छान्दसत्वादाकारः । तद्ब्रह्म ऊर्ध्वत्वे चोदसर्पत् ऊर्द्ध्वमुत्क्रम्यागच्छत् शिरोऽश्रयत आश्रितवत् शिरसि चक्षुःश्रोत्रादीनि करणानि स्वस्वस्थाने पृथङ्क्षिप्य दर्शनादिव्यापारं कारयित्वा चास्त इत्यर्थः । स्थूलदृष्टीनां तूदरस्थोपासनापि दुर्घटेत्याह–यद्वेति । इत्यर्थ इति–“कूर्पं मृत्कणिकासूक्ष्महिंसाविक्षेपणेषु च” इति निरुक्तिः । तदोदरस्थोपासनकालेऽपि तत्प्रवेशाय हृदयस्थसूक्ष्मप्रवेशाय । इति भाव इति–स्थूलमार्गं विना सूक्ष्ममार्गस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति तात्पर्यम् । इत्यर्थ इति–मार्गादेव प्रसरणमस्तीति भावः । इत्यर्थ इति–सुषुम्ना हि नाडी मूलाऽऽधाराख्यश्चक्रविशेषश्च पायुदेशेऽस्ति ततो निःसृत्य हृदयमध्यात् हृन्मध्यं प्राप्य ब्रह्मरंध्रं दशमद्वारं ब्रह्मलोकं गच्छतस्तद्विवृतं भवति, योगबलेन ‘सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा ’ इत्युक्तेरुद्गतोर्ध्वमितास्तीति भावः । अत्र प्रमाणमाह–तथा चेति । एकोत्तरशतं नाड्यो हृदयस्य संबंधिन्यः सन्ति तासां मध्ये एका नाडी मूर्धानमभि मूर्ध्नो बहिरूर्ध्वमभिनिस्सृता सुषुम्नाख्या तयाऽऽसमन्तादयन् गच्छन्नुपासकोऽमृतत्वं मोक्षमेति । अन्या नाड्यो विष्वङ् नानागतयस्तिर्यक्सार्पिण्यः उत्क्रमणे संसारभ्रमणद्वारे भवन्ति वर्तन्त इति । स्वामिश्लोकस्तु सुगमत्वान्न व्याख्यातः ॥ * ॥ श्रीधराऽन

यायिनी—तव भजनमावश्यकमित्युक्तं तत्र सुंदरसूक्ष्माक्षरलिखनचातुर्येच्छोः प्रथमस्थूलाक्षराभ्यास इव परब्रह्मप्राप्तीच्छोश्चित्तस्थैर्यार्थं तावदुपाध्यालम्बनं स्थूलोपासनं विधेयमित्याहुः—उदरमिति । हे अनंत तवोपासनमार्गेषु ये स्थूलदृष्टयस्ते उदरालंबनं मणिपूरकचक्रे वैश्वानरांतर्यामिणं त्वाम् अन्नरसादिप्रवर्तनया क्रियाशक्तिदायकं ध्यायन्ति । "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ " इति गीतोक्तेः । तथा स्वप्राप्त्या संसारनिवर्तिका भगवदुपलब्धिस्थानरूपा या ज्योतिर्मयी सुषुम्नाख्या नाडी सा मूलाधारादारभ्य हृदयमध्यतः शिरोगतं ब्रह्मरंध्रं प्रत्युद्गतेत्यतः सुषुम्नासंबंधिनि सकलनाडीप्रसरणमार्गे त्वनेक व्यापके हृदये तव सूक्ष्मं रूपं जीवान्तर्यामिणं बुद्ध्यादिप्रवर्तनया ज्ञानशक्तिप्रदायकं "अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः " इति श्रुतेः । सूक्ष्मदृष्टयो ध्यायन्ति, उदरापेक्षया हृदयस्य सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मरूप ध्यानास्पदं हृदयमेव, अनेन दूरदेशगमनाद्यभावेनानायाससेव्यत्वं दर्शितम् । यद्वा—उद्गतोऽरः परिच्छेदो यस्मात्स उदरस्तम् । यद्वा—हे अनंत ततः अनुपदोक्तत्वदुपासनतः तव परमं सर्वोत्कृष्टमत एव धाम शिरः ब्रह्मलोका न्तानां चतुर्दशधाम्नां शिरो मौलिभूतं वैकुण्ठाख्यमुदगात् उदयं प्राप्येत्यर्थः । अग्रे पुनरिहेत्यादि वैकुण्ठविशेषणमेव ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—तदेवं तासु श्रुतिषु तत्र समन्वितासु ताभिः स्पष्टमप्रस्तुताः काश्चिदन्याः श्रुतयोऽपि स्वेषां तदनुगतिमेव दर्शयन्ति । तत्र च प्रथमं क्रमसोपानतया पञ्चात्मवर्णनमयं पूर्वोक्तश्रुतिसाम्याल्लब्धावसराः क्रममुक्तिवर्त्मदर्शकयोगोपदेष्टश्रुतयः स्तुवन्ति—उदरमिति । उदरं तत्स्थितवैश्वानरान्तर्यामिणमन्नरसादिप्रवर्तनया क्रियाशक्तिदायकम् "अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ " इति श्रीगीतोपनिषद्वचः । हृदयं तत्स्थितजीवान्तर्यामिणं बुद्ध्यादिप्रवर्तनया ज्ञानशक्तिदायकं "महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः । अंगुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदि सन्निविष्टः " इति श्रुतेः । क्रमस्तु द्वितीयस्कंधोक्तो ज्ञेयः । एवं व्यष्टिमारभ्य व्याख्यातम् । समष्टिमारभ्य त्वेवं ज्ञेयम् । उदरं नभस्तलं वैराजस्य नाभिविशिष्टोदरं 'नभस्तल नाभिसरो गृणन्ति' इति द्वितीयोक्तेः । हृदयं स्वर्गरूपं वैराजस्य ' उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य' इति तत्रैवोक्तेः । किंभूतं परिसरपद्धतिं त्वन्निकटप्रापकमित्यर्थः । दहरं दुर्गमम् । ततस्तस्मादुपा सनद्वयात्तव धाम सुषुम्नाख्यं कर्तृभूतं 'सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषा' इति द्वितीयोक्तेराधिदैविकी च सुषुम्ना ज्योतिर्मयी वर्तते शिरः परमं कर्मभूतमुदसर्पत् । शिरो ब्रह्मलोकः 'सत्यं च शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः ' इति तत्रैवोक्तेः । ततोऽपि परमं श्रेष्ठं वैकुण्ठपुरं प्रविशतीत्यर्थः । तया सुषुम्नयोपासका वैकुण्ठं व्रजन्तीत्यर्थः । यद्वा—वैकुण्ठपुरं समेत्य "नावर्तन्त उपासकाः" इति श्रुतयस्तु दर्शिता एव (९) ॥ १८ ॥

नीलकंठी—सदसतः परं यद्तं तदसीत्युक्त्वा तत्प्राप्त्युपायमाह—उदरमुपासते य इति । अत्र यथा—भूमौ बीजांकुरद्रुमाः द्रुमे च फलशलाटवस्तथा शुद्धचैतन्ये ईशसूत्रविराजः विराजि च कृष्णादयोऽस्मदादयश्च । यथा—फलान्तर्गते बीजे द्रुमप्रसवसामर्थ्यमस्ति न शलाट्वन्तर्गते; एवं कृष्णादिषु जगत्सृष्टिसामर्थ्यमस्ति नास्मदादिषु । यथा—बीजादयो भूमात्राः सन्तः विशिष्टशक्तियोगाद्भुवाऽऽपूरिता अंकुरादिभावं प्रतिपद्यन्ते एवमीशा दयोऽपि चिन्मात्रा एव सन्तो मायाशक्तियोगाच्चिदाऽऽपूरिताः सूत्रादिभावम् । तत्रास्मदादीनां कृष्णादिभावः कीटभृंगन्यायेन भावनाजन्यः विराडादिभावस्तु लवणोदकन्यायेन मनःप्रणिधानप्राप्यः उपादानोपादेयभावस्याभाव सद्भावाभ्यां तथावगमात् । यथा हि—घटोदरगता दीपप्रभा तन्मात्रं व्याप्नोति घटच्छिद्रद्वारा बहिर्गता सती भवनोदरगतं विषयं सर्वात्मना घटाद्बहिर्गता सती कृत्स्नं भवनोदरं व्याप्नोति प्रबलाभिः सौरीभिर्भाभिरभि हता दीपकलिकामात्रीभवति कलिकोपरमेऽनुपाख्यं भावमेति एवं चित्प्रतिबिम्बगर्भमन्तःकरणसत्त्वं देहेनावच्छिन्नं तन्मात्रं प्रकाशयति । यदा इन्द्रियद्वारा वृत्तिरूपेण बहिर्गतं सत् घटादि सदाचार्यप्रसादलब्धयुक्त्या देहात्समुत्थितं सत्कृत्स्नब्रह्माण्डाकारं भवति, तदा सर्वात्म्यात्सार्वज्ञं सर्वकामावाप्तिश्च योगिनो भवति, पुनश्च ब्रह्माकारचरमान्तःकरणवृत्तिरूपया विषयोपसंहृतं सद्बीजमात्रं भवति । दग्धेंधनानलवद्वृत्त्युपशमे तु केवलाधि ष्ठानप्रकाशादनुपाख्यं भावमेति । सोऽयं प्रत्यक्प्रवणचित्तानामात्मप्राप्त्युपायोऽनेन श्लोकेन विधीयते, अन्येषां तु प्रत्यक्प्रावण्यसंपादनाय कृष्णमूर्तिध्यानं तत्राशक्तानां कृष्णे स्वधर्मार्पणं तत्राप्यशक्तानां कृष्णगुणगानञ्च क्रमादुत्तरैस्त्रिभिर्विधास्यते । तत्र तावदुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्षा उपासते, हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हैव ता इत ऊर्ध्वत्वे चोदसर्पत्तच्छिरोश्रयत इति श्रुत्युक्तमाह तत्र शर्कराभिर्निर्वृत्तं शार्करं ब्रह्माण्डम् अदंहथाः शर्करा भिस्त्रिविष्टपीति मंत्रलिंगात्, अत्रापि छान्दसो द्वितीयालोपः । तत्राक्षिदृष्टिर्येषां ते शार्कराक्षाः अस्य प्रतिपदं कूर्पदृशः ऋषिवर्त्मसु आर्षोपासनामार्गेषु ये कूर्पदृशः समष्टिकार्योपासकास्ते उदरमल्पमुपासते कारणापरि ज्ञानात् उदरशब्दस्याल्पवाचित्वम् उदरमंतरं कुरुत इत्यत्र दृष्टम् । आरुणयः अरुणवदकृत्स्नप्रकाशस्य मुनेः पुत्रास्ततोऽपि सूक्ष्मदृश इत्यर्थः, ते दहरं सूक्ष्मं हृदयं हृदयायतने ब्रह्मोपासत इत्यनुषंगः । "अथ यदिदम

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्स्यऽनलवत्स्वकृतानुकृतिः ॥
अथ वितथास्वऽमूष्वऽवितथं तव धाम समं विरजधियोऽन्वयंत्यभिविपण्यव एकरसम् ॥ ६ ॥ १९ ॥

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववदुदरादिसंबंधे तदनुप्रविष्टस्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्यत्वमितीमामाशंकां परिहरंत्यः"एको देवःसर्वभूतेषु गूढःसर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।

स्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इत्युपक्रम्य " तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम् " इति श्रुतेः । दहरं विशिनष्टि—परिसरपद्धतिमिति । परितः सर्वतः सरणं गमनं कामचारः सर्वकामावाप्तिः पद्धतिर्मोक्षमार्गस्तयोः प्रापकत्वात्परिसरपद्धतिर्दहरस्तम् । "तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" "शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति दहरोपास्तिफलश्रुतेः । ननु 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः ' इति भगवद्गीतासु योगिनाममृतस्य कालविशेषाधीनत्वोक्तेः पाक्षिकमस्य पद्धतित्वमिति चेन्न अहरादिशब्देनातिवाहि कतत्तत्कालाभिमानिदेवतापरत्वेन कालवाचित्वाभावात् । तत्तल्लोकप्रापकनाडीरश्मिसंबंधस्य नित्यत्वेन कालस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा " कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः " इति श्रुतेर्मरणकालभेदेन फलभेदेऽसत्यप्रामाण्यं प्रसज्येत, तस्मान्नित्यमेव दहरस्य पद्धतित्वम् । तत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । उदरहृदये सोपाधिके ब्रह्मणी प्राप्येत्यर्थः । " तयोर्ब्रह्मा हैव ता " इति श्रुतेर्ब्रह्मावाप्तिद्वारत्वा वगमात् । हे अनंत त्रिविधपरिच्छेदशून्य । तव धाम स्वरूपप्रकाशः । राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि भेदोपचारः । उदगात् उद्गतवत् निरुपाधिकस्य सोपाधिकादधिकत्वादित्यर्थः । अत्र तैत्तिरीयके " सर्वं वैते माप्नुवन्ति" " सर्वमेव ते आयुर्यन्ति" " न बिभेति कदाचन " इति " सर्वान्कामान्समश्नुते " इति " न बिभेति कुतश्चन " इति क्रमेणान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानं दमयाख्यानां पञ्चानां कोशानां पृथगुपास्तिफलान्युक्तानि । माण्डूक्ये तु—" जागरितस्थानो वैश्वानरोकारः स्वप्नस्थानस्तैजस उकारः सुषुप्तिस्थानः प्राज्ञो मकारः " इत्यादिना त्रयाणां पादानामयमेव संन्यासि नामनुष्ठानक्रमश्चतुष्पदो ब्रह्मणः पूर्वपूर्वपादस्योत्तरोत्तरमास्मिन्प्रविलापनरूपः सर्वत्र दृश्यते । तत्र तैत्तिरीयोक्तमध्यमकोशत्रयात्मा माण्डूक्योक्तस्तैजसः । अत्र तु कार्यत्वसामान्याद्विराट्सूत्रयोरैक्यविवक्षया कार्यकारणो पास्तिद्वयमेवोक्तम् । अन्यत्र तु सोपाधिकत्वसामान्यादीशसूत्रविराजामैक्यं विवक्षित्वा तस्यैव पुनर्जीवत्वमीश्वरत्वञ्चोक्तं विवक्षाभेदेन । यथोक्तम्— " सोपाधिकविवक्षायां जीव एव विराड्भवेत् । निरुपाधिविवक्षाय परमात्मैव नेतरः " इति । " हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् " " हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे " इति मंत्रलिंगात्तस्य कार्यत्वं कारणत्वञ्च संगच्छते । श्रुतिश्च— " स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्समभवत् " इति । ऐतरेयके—देहाभिमानाद्युत्थितस्य विदुषः स्वर्गलोकाख्यसोपाधिकब्रह्मभावाप्तिद्वाराऽमृताख्यं निरुपाधिभावमाह— " एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति । छांदोग्येऽप्येतदेवोक्तम्— " अत्रोपसंपद्य स्वेन रूपेण परं ज्योतिरभिनिष्पद्यते " इति । " संबंधः स्वरूपं य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजि घित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः " इति । श्रुतगुणाष्टकयुक्तं परं ज्योतिर्निष्कलं ब्रह्म सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते । " सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥ " इत्यादिना वार्तिक सारेऽपि स्पष्टीकृतम् । कीदृशं धाम शिरः परमं शीर्यते नश्यतीति शिर उपाधिः ततः परममनुपाधीत्यर्थः । शिरसि वेदान्ते तात्पर्येण प्रतिपाद्यं वा इहास्मिन्नेव देहे यद्धाम समेत्य प्राप्य कृतान्तमुखे मृत्युमुखरूप संसारे पुनः न पतन्ति कर्तृत्वादिमदन्तःकरणस्य विविक्तत्वेनात्मनि त्रैकालिककर्तृत्वबाधात् "तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानःप्रदूयन्ते तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते"इति भूतभव्यकर्मणोर्दाहाश्लेषश्रुतेः।प्रारब्धस्य च भोगेनोपक्षयान्न संसारे पतन्ति हेत्वभावादित्यर्थः।प्राञ्चस्तु—उदरहृदयशिरःशब्दैस्तत्स्थानि मणिपूरानाहतसहस्राराणि ब्रह्मोपास्तिस्थानानि लक्ष्यन्त इत्याहुः (९) ॥१८॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—अत्राशंकते—नन्विति । तदनुप्रविष्टस्योदरादिष्वनुप्रविष्टस्य देहानां योनिभेदात्तारतम्ये न्यूनाधिकभावे सति परिहरन्त्यः श्रुतयः स्तुवन्तीत्याह—तथाहि । एको देव इति । एक

कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च''इत्याद्याःश्रुतयःस्तुवंतीत्याह।स्वकृतविचित्रयोनिष्विति।स्वयं कृतासूच्चनीचमध्यमासु योनिष्वभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतयोपादानतया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासंभवाद्विशन्निव वर्तमानस्तरतमतो न्यूनाधिकभावेन चकास्सि अवभाससे।स्वकृता योनीरनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिरनलवत्।अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यहीनोऽपि काष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशते तद्वत्। अथातो वितथासु मिथ्याभूतास्वमूषु योनिष्ववितथं सत्यं यतः सममविशेषमतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयोऽन्वयंति जानंति। नु इति पृथक्पदं वा। अत्र हेतुः। अभिविपण्यव इति। अभितो विगतव्यवहाराः। पण व्यवहार इत्यस्य रूपं पण्युरिति। ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः। अविशेषत्वादेवैकरसं सन्मात्रमतस्तवोपाधिकृततारतम्याभावादप्रच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्वमिति भावः ॥ स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितम् ॥ सर्वानुस्यूतसन्मात्रं भगवंतं भजामहे ॥ ६ ॥ १९ ॥

इति मूर्तिभेदाभावमाह। देव इति ज्ञानघनत्वेनाजड इत्याह। सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु। तर्हि किमिति न प्रतीयते गूढोऽनादिमायया छन्नः। तत्तद्भूतावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वाभावमाह—सर्वव्यापीति। नभोवत्ताटस्थ्यं वारयति—सर्वभूतान्तरात्मेति। सर्वभूतेष्वन्तस्त्वेऽपि तत्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावमाह—कर्माध्यक्षः सर्वकर्मसाक्ष्येव न तु कर्तेति। सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां पृथगुक्तेः। सद्वितीयत्वमाशंक्याह— सर्वभूतानामधिष्ठानं न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः। न केवलं कर्मणामेवाध्यक्षोऽपि तु तत्कर्तॄणामपीत्याह—साक्षीति। साक्षित्वे हेतुः—चेता इति। चित्स्वभाव इत्यर्थः। केवलो दृश्यवर्जितोऽद्वितीयो निर्गुणो ज्ञानादिगुणवर्जित इति तद्वत्त्वमपि स्थूलसूक्ष्मशरीरेषु तथातथा भासीत्यर्थः। अन्वयन्तीति अनुपूर्वादयतेः परस्मैपदाविधानादार्षत्वाश्रयेण तन्निष्पत्तिर्भवेत्तद्वागतिकगतिरूपमित्याह—नु इति पृथक्पदं यन्तीति 'इण्—गतौ' लटो रूपम्। नु निश्चयेन जानन्ति। अत्र ज्ञाने। इत्यर्थ इति। कर्मफलेप्सूनां ज्ञानं दुर्लभमिति भावः। अविशेषत्वाद्विशेषाभाववत्त्वादेव। अत एकरसत्वात्। इति भाव इति—अप्रच्युतैश्वर्यः प्रच्युतैश्वर्येणोपास्यत एवेति तात्पर्यम्। स्वामिश्लोकः—कार्येषु देहेषु तारतम्यं न्यूनाधिकभावः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**— ईश्वरस्यापि जीववद्देहादौ प्रवेशोऽनुपास्यत्वमाशंक्याहुः—स्वकृतेति। स्वतोऽसंगस्य निर्विकारस्यापीश्वरस्य स्वमायारचितेषूत्तममध्यमाधमदेहेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कुण्डलादौ सुवर्णस्येवाग्र एवोपादानतया स्थितस्य पुनः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेस्तत्तद्देहप्रवेशो न्यूनाधिकभावेन तत्तद्देहानुकारिता च प्रतीयमानापि स्वतस्तारतम्यरहितस्य वह्नेः काष्ठानुसारेणेव मिथ्यैव अतस्त्यक्तसर्वविश्वविश्वव्यवहारास्तत्त्वविदो मिथ्याभूततत्तद्देहेष्वविशेषं सत्यं सन्मात्रमेव तव स्वरूपं जानन्ति। तथा चोपाधिकृततारतम्यरहितत्वात्तवोपासना योग्यैवेत्याशयः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**— ननु—परमात्मनः प्रतिदेहगतत्वेन बहुत्वाद्देहतारतम्येन तारतम्याच्च जीवसाम्ये सति कथमुपास्यत्वमत आहुः—स्वकृतासु स्वेनैवाचिन्त्यशक्त्या निष्पादितासु ब्रह्मादिस्थावरान्तासु योनिषु स्वाभिव्यक्तिभूमिषु हेतुतया प्रयोजकतयांतर्यामितया "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इत्यादिश्रुतेः। इवेन मुख्यप्रवेशासंभवो दर्शितः। तरतमतस्तारतम्येन चकास्सि स्वशक्तिं तत्रतत्र प्रकाशयसि। तत्र हेतुः—स्वकृतासु देवादियोनिषु अनुकृतिस्तदनुकरणशक्तिप्रकाशो यस्य सः। यावत्कार्यमुपादत्से तावतीमेव तत्र शक्तिं प्रकाशयसीत्यर्थः। अनलवत् अनलो यथा यावत्स्फुलिंगादिकमुपादत्ते तावतीमेव तत्र शक्तिं प्रकाशयति तद्वत्स्वतस्तु तत्राप्यनंतशक्तितास्त्येवेति भावः। विकारावर्ति च तथाहि दर्शयतीति न्यायात्। श्रुतयस्तु दर्शिता एव (६) ॥ १९ ॥

नीलकंठी—उक्ता संगतिः। स्वकृतविचित्रयोनिष्विति। संकल्पमात्रेण कृता विचित्रा मत्स्यकूर्मादियोनयोऽभिव्यक्तिस्थानानि। योनिशब्दस्य स्थानवाचित्वं "योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि" इति मंत्रे दृष्टम्। तासु योनिषु विशन्निव घटाकाशवद्व्यापकत्वेन मुख्यप्रवेशायोगात् हेतुतया "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥" इति स्वोक्तहेतोरित्यर्थः। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इतिवत् स्वार्थे भावप्रत्ययः। हेतुतया योनिकल्पनाधिष्ठानतया वा तासु योनिषु प्रविष्टश्च त्वं तरतमतश्चकास्सि तारतम्येन दीप्यसे कथम्, अनलवत् यथाऽनलोऽग्निरल्पे उपाधौ अल्पप्रकाशो महति महाप्रकाशस्तद्वत्। अत्र हेतुमाह-स्वकृतानुकृतिः। स्वेन कृता या मर्यादा तामनुकरोतीति स तथा। तथाहि—दाशरथेर्भार्यावियोगजं दुःखं भृगुशापनिमित्तं, बाणासुरसंग्रामे शंकरस्य कृष्णात्पराजय इति परमेश्वरस्यापि स्वकृतमर्यादापरिपालनं दृश्यते। नन्वैश्वर्यतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यत्वाद्घटादितारतम्यवत् इत्यनुमानात् "य एष सर्वोत्तमः स एवोपास्यः" इत्याशंक्य अथ वितथास्विति। अथेत्युपास्यंतरारंभार्थः। अमूषु योनिषु वितथासु मिथ्याभूतासु प्रविष्टम् अवितथं सत्यं तव धाम स्वरूपप्रकाशः समं तुल्यमुपादानत्वात्। तथाहि योनीनां वितथत्वं गम्यते। शिवविष्णुब्रह्मणां मिथः पितृपुत्रादिभावस्मृतिभ्यः श्रुतिष्वपि "विष्णुरित्था परममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभियाति तृतीयम्" इति। "विष्णोः सोमतत्त्वज्ञानादर्चिरादिमार्गेणोपासकप्राप्यब्राह्मलौकिकैश्वर्याद्धूमादिमार्गेण कर्मिप्राप्यचंद्रलोकैश्वर्याच्चान्यस्य तृतीयस्य योगैश्वर्यस्यागस्त्यादेरिव प्राप्तिः "न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परं मतमा उ" इति। विष्णोरनंतमहिमत्वञ्च श्रूयते न चैतयोः श्रुत्योर्भूतार्थत्वं सर्वोत्तमद्वयायोगात्, नाप्यन्यतरश्रैष्ठ्यनिश्चायकत्वं तुल्यबलत्वात्, नापीशे विकल्पार्थत्वं वस्तुनि तदयोगात्, तस्मादुदितानुदितहोमवद्योनीनां निन्दास्तुतिभ्यां हानमुपादानं वा न विवक्षितं किंतु विधित्सितस्तुतिमात्रम्, अन्यथा हाने विधिद्वयवैयर्थ्यम् उपादाने त्वन्यतरवैयर्थ्यम् एकेनैव तत्त्वसाक्षात्कारोपयोगिचित्तैकाग्र्यासिद्धेः। तथा च—पारमर्षं सूत्रम् 'विकल्पो विशिष्टफलत्वात्'इति। उपास्तीनां विकल्पस्तुल्यफलत्वादिति सूत्रार्थः। तस्मान्नटवत्सौभर्यादिवच्च पर्यायेण युगपद्वा रामकृष्णहरिहरमैरालादिमूर्तीरधितिष्ठन्नेक एव शिवविष्ण्वादिशब्दैः प्रतिपाद्यते "सर्वशास्त्रपुराणेषु यो देवानां नामधा एक एव" इति श्रुतेः, परविद्याधिकारेषु शिवविष्ण्वोर्विष्णुशिवयोर्वा निंदास्तुती क्रमात्सगुणनिर्गुणब्रह्मापेक्षे। तत्र निंद्यभजनान्नरकं व्रजन्तीत्यपि कार्यब्रह्मलोकं व्रजन्तीत्येव। परं शास्त्रीयस्य भजनस्य रागतः प्राप्तब्रह्मवधादिवन्नरकहेतुत्वासंभवात्। शौनकीयप्रणवपटलव्याख्याने हेमाद्रिरप्येवमेव व्याचख्यौ नरकं ब्रह्मलोकमिति। तस्माद्भगवन्मूर्तिषूत्कर्षापकर्षचिन्ता पाखण्डापसदयोग्या स्वामिद्रोहहेतुः, अत एव तासु भेददृष्टिर्निंद्यते। स्कांदे—"ब्रह्माणं केशवं रुद्रं भेदभावेन मोहिताः। पश्यन्त्येकं न जानन्ति पाखण्डोपहता जनाः ॥" इति। योनीनां प्रतिपाद्यत्वे तु कृत्स्नं शास्त्रं परस्परविरोधादप्रमाणं स्यादतो युक्तमुक्तं वितथास्वमूष्विति। यद्वा—अथेति हेतौ। यतः स्वकृतानुकृतिःस्वकर्मार्जितदेहप्रतिकृतिः अनल इव दुष्पूरत्वात्। जाठरानलसंबंधादनस्य प्राणस्य लानादादानाद्वाऽनलो जीवदेहः लुप्तोपमा, पक्षे अनलवान्यो जीवदेहः तद्वद्भोगदा भवंति अतो वितथास्विति योज्यम्। अयं भावः—यथा चैत्रः स्वकर्मार्जिते देहे कौलिकप्रसिद्ध्या शत्रुनिर्मितायां वा देहप्रतिकृतौ कंटकेन तुद्यमानायां व्यथते एवमीश्वरोऽपि स्वमायाकल्पिते जीवाविद्याकल्पिते वा कृष्णादिविग्रहे द्रुग्धे पूजिते वा द्रुग्धः पूजितश्च भवति। यथा—चैत्रस्य देहप्रतिकृत्येव देहेनापि संबंधो मिथ्या तादृशेनापि भोगनिर्वाहे तत्सत्यकल्पनाया अयोगात् "असंगो ह्ययं पुरुषः" इत्यादिश्रुत्या बाधाच्च ततश्च सर्वास्ववस्थास्वनुवर्तमाने प्रत्यगात्मनि कदाचिदभेदेन पर्यायेण च प्रतीयमानं देहत्रयं मिथ्या शुक्ताविव रंगरजतादिकं "नेह नानास्ति किञ्चन" इति श्रुत्या बाधितत्वाच्च। एवमीश्वरेऽपि विग्रहादिर्मिथ्येति। तदेवं वितथासु हरिहरादिषु मूर्तिषु यत्समं कारणम् एकरसं शुद्धं तव धाम तद्विरजधियो वीतरागमतयोऽन्वयंति मूर्त्युपास्तिमनुप्राप्नुवन्ति के अभिविपण्यवः सर्वतो विगतव्यवहाराः एकान्ते ध्यातार इत्यर्थः। एतेनैकादशोक्तोऽर्थो दर्शितः यथा—"तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत्। नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत्। तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥" इति। एकत्रांगे अन्यान्यंगानि न चिन्तयेत्। एकत्रेति यदुक्तं तदेवांगं दर्शयन्नि—सुस्मितमिति। व्योम्नि सर्वकारणरूपे तच्च कारणत्वमपि त्यक्त्वा मयि शुद्धे ब्रह्मण्यारूढः सन्न किंचित् ध्यातृध्येयविभागमपि न चिन्तयेदिति श्रीधराचार्यव्याख्या (६) ॥ १९ ॥

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोंशकृतम् ॥
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेंघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ ७ ॥ २० ॥

अपि च कुतो न्वियमाशंका स्याद्भगवतो देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंग इति यतोऽविद्याकामकर्मभिः संसरतो जीवस्यापि भगवद्भावं लक्षणया बोधयंत्यस्तं दोषं निषेधयंति "स यश्चायं पुरुषे ॥ यश्चासावादित्ये ॥ स एकः ॥ तत्त्वमसि" इत्याद्याः श्रुतयः । ननु क्रत्वर्थस्यात्मनः स्तुतिरियमीश्वरत्वेन क्रियते न तु तस्येश्वरत्वं बोध्यते । नैतद्युज्यते यतस्तत्र "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदंतीत्याह । स्वकृतपुरेष्विति । स्वकर्मोपार्जितेषु पुरेषु देहेष्वमीषु नरादिषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्य पूर्णस्य तवांशकृतं वदंति । अंश इवांशः कृत इव कृतः । त्वद्रूपं वदंतीत्यर्थः । ननु कार्यकारणसंवृतस्य कुत एवंभूतत्वं तत्राह । अबहिरंतरसंवरणमिति । बहिः कार्यमंतरं कारणं तत्संवरणं तदावरणम्।वस्तुतस्तदावरणशून्यम् । तयोरसत्त्वादित्यर्थः । इत्येवं नृगतिं नुर्जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्य विशोध्य कवयोऽन्यथेदं न प्राप्यत इति जानंतो निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामावपनमासमंतादुप्यतेऽस्मि

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—अत्र पूर्वोक्तार्थासंभवमाह—अपि चेति । यतो हेतोरविद्याकामकर्मभिः देहादावात्मबुद्धिरविद्या तद्वशेन विषयेच्छा कामस्तन्निष्पत्तये कर्माणि क्रियन्त इति तेन च संसार इति संसरतो जीवस्य लक्षणया भागत्यागरूपया भगवद्भावमीश्वरतां बोधयन्त्यः श्रुतयस्तद्दोषं देहाद्युपाधिकृतसंगदोषं निषेधयन्ति ततो हेतोर्भगवतोर्भगवतोऽप्रच्युतज्ञानैश्वर्यस्येयमांशका देहाद्युपाधिकृततारतम्यादिरूपा शंका नु वितर्के कुतः स्यात्कथं संभवेन्न कथमपीति भावः । श्रुतीराह—"स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः" "अरे अयमात्माऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" इति "तत्त्वमसि" इत्याद्या इहादिनाऽयमात्मा ब्रह्मेत्यादिग्रहः । अर्थः—परमे व्योम्नि आकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टो यः स एवायं पुरुषः । अयं कः यश्चासावादित्ये वर्तते । स एक एव भवति । अयमात्माऽनंतरः अंतरशून्यः अबाह्यो बाह्यशून्यः कृत्स्नः पूर्णः ज्ञानघनो ज्ञानस्वरूप इति । तत्त्वमसीति व्याख्यातचरम् । पुनराक्षिपत्यत्र—नन्विति । क्रतुर्यज्ञोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स तथा यज्ञकर्तेत्यर्थः । आत्मनः पुरुषस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैः स्तुतिरियं न तु तस्य यज्ञकर्तुः । परिहरति—नैतदिति । एतद्यज्ञकर्तुः स्तवनं न युज्यते युक्तं यतो हेतोः भगवद्भक्तियुक्तस्यैव कथितार्थाः श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्था अतस्तत्रात्मज्ञाने यस्येत्याद्याः कृतावतारस्य रामकृष्णादिविग्रहस्य चरणभजनमुपायं तत्प्राप्तिकारणं वदन्तीति योज्यम् । श्रुतीराह—"यस्य देवे" इति । श्वेताश्वतरेण कथिता अर्थाः पदार्थास्तस्यैव महात्मनः प्रकाशन्ते यथावत्स्फुरन्ति नान्यस्येत्यर्थः । कस्येत्याकांक्षायामाह—यस्य पुरुषस्य देवे परमेश्वरे परा फलाभिसंधानशून्या भक्तिरनुरागो भवति, यथा देवे तथैव चेद्गुरौ सदर्थोपदेष्टारि भक्तिर्भवेत्तस्येत्यर्थः । तस्मादेवं ब्रह्मविद्यार्थिभिर्देवतागुरुविषया निरुपाधिर्भक्तिः कार्येति दर्शितम् । इत्यर्थ इति—"निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादिश्रुत्या निरंशत्वबोधनादिति भावः । अत्राशंकते—नन्विति । कार्यं देहादि कारणमज्ञानं ताभ्यां संवृतस्याच्छन्नस्य । एवंभूतत्वं भगवद्रूपत्वम् । इत्यर्थ इति—न ह्यसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां स्वाभाविकी सद्रूपताऽपाकर्तुं शक्येति भावः । तत्त्वं स्वरूपम् । अन्यथा भक्तिं विना इदं ज्ञानं नाप्यते "श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये । तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते"

न्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः । यत्रार्पितानि कर्माणि मुक्तिफलं फलंति तं भवतोंघ्रिमभवं भवनिवर्तकं विश्वसिताः कृतविश्वासा उपासतेऽर्चनवंदनादिभिः सेवंते । भुवीति मर्त्यलोके इदमेवोचितमिति दर्शयंति ॥ त्वदंशस्य ममेशान त्वन्मायाकृतबंधनम् ॥ त्वदंघ्रिसेवामादिश्य परानंद निवर्तय ॥ ७ ॥ २० ॥

इत्याद्युक्तेः । इत्यर्थ इति—सुक्षेत्रार्पितं बीजं शुभफलाय भवतीति भावः । अंशकृतमिति । गोपालतापनीये—"ब्रह्मणोंऽशभूतस्तथेतरो भोक्ता" इति । नारदपञ्चरात्रे—प्राधानिकसर्गमुक्त्वा शुद्धसर्गकथने "यत्तटस्थं तु चिद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतम् । रञ्जितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते ॥" इति । श्रीगीतासु च—"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति । अंघ्र्युपासनमाह श्रुतिः—"चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन शुद्धेन पवित्रेण पूतेनातिपाप्मानमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिष्मद्भ्राजमानं महस्वदमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं लोके सुधितां दधातु" इति । अर्थः—श्रीकृष्णस्य कृतत्रिविक्रमरूपस्य चरणं याचमाना आहुः—येन पातक्यपि पूतः पवित्रः सन्दुष्कृतानि पापानि तरति तच्चरणं पवित्रकरं विततं विस्तीर्णं भूर्भुवःस्वरतिक्रम्य वर्तमानं पुराणं सनातनं तेन चरणेनारातिं वैरिणं पाप्मानं वयमतिशयेन तरेम, किंभूतेन शुद्धेन स्वयंभूदत्तार्घजलधौतेन । पुनश्च पवित्रेण पवित्रकारकेण पूतेन निर्मलेन । तच्चरणं लोके सुधितां सुधाधारां दधातु तारकादित्वादितच् । किंभूतम् लोकस्य वैकुण्ठस्यार्चिष्मद्दीपवत् द्वारं भ्राजमानं दंदीप्यमानं न केवलमेतावदपि तु महस्वत् महः ब्रह्मतेजोमंडलं तद्युक्तम् । अत एव लोके बहुधा बहुप्रकारा अमृतस्य धारा धर्मार्थकाममोक्षभक्तिरूपाः कामधेनुरिव भक्तेभ्यो दोहमानमत एवंभूतं चरणं भजामेत्यर्थः । भक्तिपरेयं श्रुतिः । स्वामिनां त्वदंशस्येति सुगमम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—एवं परमात्मानमुपास्यंनिरूप्य जीवात्मानं तदंशतुल्यत्वेन निरूपयन्कैमुत्यन्यायेन प्रागुक्तमेव द्रढयन्ति—स्वकृतेति । यतः स्वप्रारब्धोपार्जितेषु मनुष्यादिदेहेषु भोक्तृत्वेन वर्तमानमपि जीवं 'जातावेकत्वम्' सर्वशक्तेस्तव स्वरूपम्—"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति श्रीगीतोक्तेर्वस्तुतो देहाद्यनावृतं च विवेकिनो वदन्ति भेदकोपाधेः शरीरादेर्मिथ्यात्वात् । अत एवं जीवतत्त्वं विवेकिनो विशोध्य यत्रार्पितानि वैदिकानि कर्माणि "मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि" इति भगवदुक्तेर्मोक्षदायकानि भवन्ति । तं गर्भवासादिदुःखहरं कल्पपादपं तव पादपद्मं भारतखण्डे "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इत्यादि भगवद्वाक्ये कृतविश्वासा भजन्ति । यद्वाऽखिलशक्तिधृतस्तवांशोऽयमतस्तत्कृतमभक्तदण्डनार्थं स्वरचितेषु पुरेषु रौरवादिनरकेषु पुरुषं देहादिलंपटं जीवमुद्दिश्याबहिरंतरसंवरणम् अबहिर्यथा स्यात्तथा चौरमुद्दिश्य कारागार इवांतरेव संवरणं बंधनं वदन्ति तथा नरकभोगानंतरममीषु ऐहिकेषु स्वप्रारब्धरचितेषु पशुपक्ष्यादिविचित्रशरीरेषु संवरणमित्येवं जीवगतिं विविच्य विचार्य कवयः शास्त्रतात्पर्यज्ञास्त्वत्कृपयैव बंधनान्मुक्तिरिति विश्वसिताः सन्तो भुवि भारतखण्डे निगमानां वेदोक्तकर्मणामावपनं क्षेत्रमत एवाभवं भवनिवर्तकं भवतोंऽघ्रिमुपासत इत्यर्थः॥*॥ **विश्वनाथी**—तदेवमन्तर्यामित्वांशेऽपि भगवतः शुद्धत्ववर्णनेन तत्पराणां श्रुतीनां वचनं श्रुत्वा स्वानुगृहीतानां जीवतत्त्वानुवादिनीनां श्रुतीनामपि तत्रैव तात्पर्यं काश्चिदन्याः श्रुतयो वर्णयन्ति—स्वकृतपुरेषु पूर्वोक्तेष्वेव वर्तमानं पुरुषं जीवसमूहं त्वत्तो भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वा या वदन्ति तास्त्वांशेनैव कृतं सिद्धं वदन्ति, तथाभिप्रायेणैव वर्णयन्ति नान्यथेत्यर्थः । ब्रह्मणोंऽशभूतस्तथेतरो भोक्ता भवतीति श्रीगोपालतापनीश्रुतेः । ननु—कथमपरिच्छेद्यस्यांशत्वं तथा "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति गीतोपनिषदुक्तम् । "द्वासुपर्णा सयुजा सखाया" इत्यादिश्रुत्युक्तञ्च नित्यत्वं स्यात् । अत्राहुः—अखिलशक्तिधृत इति । "विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा । अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥" इति विष्णुपुराणोक्त्यनुसारेण "भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मेपराम् । जवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥" इति श्रीभगवतः प्रकृतिद्वयतत्कार्यसाधकत्वसूचनया दर्शितस्वरूपशक्तिपर्यन्तश्रीगीतोपनिषदनुसारेण च या अखिलास्त्रिविधाः शक्तयः कार्यमात्रगम्याचिन्त्यप्रभावास्ता धरसि यस्त्वं तस्य तावत्तादृश्यः शक्तय एव तत्तद्दोषं विनैव तत्तद्दुर्घटं संपादयन्त्यो नित्यमेव वर्तन्त इति स्थिते तव तादृशशक्त्याद्यात्मकजीववृंदरूपांशो नित्यमेव वर्तत इत्यर्थः । ननु—तर्हि मत्स्यदेवादिवद्वैश्वर्यमेवास्य युज्यते तदभावे महदादिवन्मायिकत्वमेव वा तत्राहुः—अबहिरंतरसंवरणमिति । न विद्यते बहिर्मायिकत्वे अंतस्त्वांतरंगस्वरूपत्वेऽसंवरणं व्याप्तिर्यस्य तथाभूतमित्यर्थः । श्रीविष्णुपुराणादावांतरालपाठान्मार्तण्डमण्डलच्छाययोरन्तरालवर्तिमयूखपरमाणुवृन्दमिवेति भावः । अतो मण्डलस्थानीयस्य भगवत एव स्वल्पशक्तिव्यक्तिमयाविर्भावविशेषत्वात्त्वांशत्वं

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ॥
न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः ॥ ८ ॥ २१ ॥

भक्तिरल्पसाधनामिति वचनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरूकरोति । दुरवगमेति । भो ईश्वर दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्त्वं तस्य निगमाय ज्ञापनाय तवात्ततनो

श्रीमत्स्यदेवादीनां रश्मिस्थानीयत्वाद्विभिन्नांशत्वं जीवानामिति तत्त्ववादिनः । अत्र तदुदाहृतं महावाराहवचनञ्च "स्वांशश्चाथ विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते । अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथास्थितिः ॥ तदेव नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः क्वचित् । विभिन्नांशोऽल्पशक्तिः स्यात्किञ्चित्सामर्थ्यमात्रयुक् ॥" इति । अत इदमेवं व्याचक्षते न विद्यते बहिः क्रियाशक्तिरंतर्ज्ञानशक्तिर्वा असंवरणमसंक्षिप्तत्वसर्वव्यापकत्वं यस्य तमिति अतच्छायया सूर्यमण्डलमिव भगवत्स्वांशश्रीमत्स्यदेवादिर्मायया नाव्रियते रश्मिस्थानीयो विभिन्नांशो जीवस्त्वाव्रियते । यथोक्तं विष्णुपुराणे—शक्तित्रयकथनानंतरमेव "यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा तारतम्येन वर्तते" इति । यया पूर्वोक्ताविद्याकर्मसंज्ञया अविद्याकर्मवृत्तिर्यस्याः साऽविद्याकर्मा तन्नाम्नी मायेत्यर्थः । यथोक्तं नारदपञ्चरात्रे—प्राधानिकसर्गमुक्त्वा शुद्धसर्गकथने "यत्तटस्थं तु चिद्रूपं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतम् । रञ्जितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते ॥" इति । अत एवांशकृतमिति । अंशश्चासौ कृतो मायोपाधितया संपादितश्चेति तमित्ययमेवार्थः । विवक्षितमेवाहुः—इतीति । पूर्वोक्तप्रकारान्तरेण जीवस्य गतिं त्वदंशत्वलक्षणं तत्त्वं विविच्य विश्वसिता जातविश्वासा ये कवयो विवेकिनस्ते भगवतोंऽशिस्वरूपस्यांघ्रिमुपासते, विनांशिभजनमंशस्य तुच्छतापत्तेः । नन्वन्येऽपि सन्ति केषाञ्चित्केऽप्यंशिनस्तेऽप्युपासन्ताम् तत्राहुः निगमाः सर्वे वेदाः आसमन्तादुप्यन्ते समन्विताः क्रियन्ते यस्मिंस्तादृशत्वात्सर्ववेदार्थत्वात्त्वमेव सर्वोत्तमभजनीयः सर्वोत्तमपुरुषार्थश्चेत्यर्थः । ननु—सावयवत्वेनान्यतुल्यत्वात्कथं तादृशत्वं तत्राहुः—निगमावपनत्वादेव न विद्यते भवो जन्म यस्य तं नित्यमित्यर्थः । न विद्यते भवो यस्मादिति विग्रहेऽपि कैमुत्येन तत्सिध्यति । भुवीति—पृथिव्यां तादृशसाधकप्राचुर्यविवक्षयोक्तम् । अत्र मुख्याः श्रुतयः "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । अस्यावयवभूतैश्च व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ यो योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सञ्चरीचार्ति सर्वम् । तमीशानं वरदं देवमीड्यं विचार्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥" इत्याद्याः तदनुगताश्च "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इत्याद्याः "चरणं पवित्रं विततं पुराणम्" इत्याद्याश्च (७) ॥ २० ॥

नीलकण्ठी—संगतिः पूर्वोक्ता । स्वकृतपुरेष्विति । स्वाज्ञानकल्पितेषु सुरनरतिर्यगादिशरीरेषु अमीषु दृश्यमानेषु प्रविष्टं पुरुषं पुरि शयं जीवमखिलशक्तिधृतस्तव "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति श्रुतेः सर्वशक्तिमत स्तवांशकृतमविद्ययांशमिव कृतं घटाकाशवन्निरंशस्य वास्तवांशांशिभावायोगात् वदन्ति श्रुतयः स्मृतयश्च "पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षीभूत्वा पुरः पुरुष आविशत्" इति । "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इत्याद्याः । अस्य जीवस्य पूर्वश्लोकोक्तैकरसब्रह्मभावस्योपपादनाय तात्त्विकं रूपमाह—अबहिरन्तरसंवरणम् । न सन्ति बहिः अन्तरं संवरणञ्च यस्य तम् अस्य बहिर्नास्ति महत्तरत्वात्, नान्तरमणु तरत्वात्, संवृणोति व्याप्नोति संव्रियते व्याप्यते इति कर्तृकर्मव्युत्पत्तिभ्यां संवरणमुपादानमुपादेयञ्च तदुभयमस्य नास्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतयः "अणोरणीयान्महतो महीयान्" "न तदश्नोति कञ्चन" "न तदश्नोति कश्चन" इति शास्त्रानुभवाभ्यां नृणां जीवानां गतिं निःसंगित्वदुःखित्वरूपां विविच्य कवयः शास्त्रज्ञाः भवतो विष्णोरंघ्रिमुपासते । अंघ्रिं विशिंषन्नेवोपासनायाः स्वरूपं फलञ्चाह—निगमावपनम् । अभवं वेदोक्तकर्मणां समर्पणस्थानं "मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि" इति स्मृतेः । तत्त्वजिज्ञासुना भगवत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कर्तव्यानीत्यर्थः । अभवं भवानिवर्तकं मूर्तिध्यानादिक्रमेण विश्वसिताः श्रद्धालवः 'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्' इति स्मृतेः, इदं मुख्यमधिकारिविशेषणम् । "इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीर्महती विनष्टिः" इति श्रुतेर्मर्त्यलोक एव साधनानुष्ठानं घटते नान्यत्रेति दर्शयितुं भुवीत्युक्तम् (७) ॥ २० ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—"तमेतं वेदानुवचनेन यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इत्यादिषु ज्ञानसाधनेषु भक्तेरनुक्तत्वात्साऽल्पेति वचनमनुचितमिति मत्वाह—भक्तिरित्यादिना । इत्यर्थ इति—व्याख्या । अन्यत्स्वर्गादि ।

राविष्कृतमूर्तेश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेव महामृताब्धिस्तस्मिन्परिवर्तो विगाहस्तेन परिश्रमणाः । परिर्वर्जनार्थः । श्रमणं श्रमः । गतश्रमा इत्यर्थः । अपवर्ग मपि केचिन्न परिलषंति नेच्छंति कुतोऽन्यदिंद्रपदादि । केचिदित्येवंभूता भक्तिरसिका विरला इति दर्शयंति । न केवलमन्यन्नेच्छंति किंतु तेनैव सुखेन पूर्णाः संतः पूर्वसिद्धं गृहादिसुखमप्युपेक्षंत इत्याह । तव चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहा इति । तव चरणसरोजे हंसा इव रममाणा ये भक्तास्तेषां कुलं तेन संगस्तेन विसृष्टा गृहा यैस्ते तथा । अनेन श्रवणकीर्तने दर्शिते । श्रुतिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति । यथाऽऽह " यं सर्वे देवा नमंति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च " इति । व्याख्यातं च सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिः । " मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजंते" इति ॥ त्वत्कथामृतपाथोधौ विहरंतो महामुदः ॥ कुर्वंति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥ ८ ॥ २१ ॥

तेनैव भक्तिसुखेन । श्रुत्यर्थस्तु—सर्वे देवा यं परमेश्वरं नमन्ति तथा मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च यं नमन्ति । अत्र देवाः पृथिव्यन्तरिक्षनाकब्रह्मलोकनिवासिनो ये भगवद्भक्तास्ते सर्वे देवाः संसारविजिगीषुत्वान्मोदशालित्वाच्च । तेषां मध्ये द्विविधा उपासकाः मुमुक्षवः संसारान्मुक्तिकामाः ब्रह्मवदनशीला ब्रह्मवादिनो मुक्ता एते सर्वे यं नमन्ति भजन्त इति व्याख्यातं सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिर्भगवत्पूज्यपादैर्नृसिंहतापन्याम् । मुक्ता अपि श्रीशुका दयो लीलया विग्रहं धृत्वा भजन्ति " आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिम् " इत्याद्युक्तेः । स्वामिनां त्वादिति । तव कथैवामृतपाथोधिरमृतसमुद्रस्तत्र ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—सर्वसाधनेभ्यो भक्तेराधिक्यं वदन्ति— दुरवगमेति । भो ईश्वर केचित्त्वदीयानन्यभक्तसमूहसंगलब्धत्वत्कीर्तिश्रवणकीर्तनहेतुकसुखेन परिपूर्णा अत एव प्राक्सिद्धमपि गृहपुत्रद्रव्यादिसुखं परित्यज्य ते दुर्ज्ञेयात्मतत्त्वज्ञाप नाय प्रकटीकृतश्रीमूर्तेस्तव चरित्रामृतसमुद्रावगाहनेन दूरीकृतसंसारश्रमसंतापास्त्वया दीयमानमपि मोक्षमपि नेच्छन्ति कुतोऽन्यदिन्द्रादिपदमिति । विरला एव ते । यद्वा—तव चारितान्येव महामृताब्धयस्तेषु ये परिवर्तास्तरंगभ्रमिपुञ्जास्तेषु निमज्जनोन्मज्जनोत्थं परिश्रमणमतिश्रमो येषां त इत्यर्थः । ननु—मोक्षमपि त्यक्त्वा पुनरीदृशपरिश्रमस्वीकारः किमर्थमिति चेच्छृणु— यथा विषयलंपटाः परमसुकुमाराः परिश्रमासहना अपि भोगसुखाद्युपयोगिनं युद्धव्यवहारादिपरिश्रममेव सर्वसुखाधिकं सुखं मन्यन्ते, तथा त्वद्भक्तास्त्वल्लीलाकथामाधुर्यपानोत्थं नर्तनकीर्तनादिपरिश्रममेव परमानंदसाधनत्वेन परमसुखं मन्यमाना ब्रह्मास्वादसुखं पशूनां तृणचर्वणसुखमिव मन्यन्तेऽत एवोक्तं भाष्यकारैः— मुक्ता अपि लीलया विग्रहं धृत्वा भगवन्तं भजन्ते, इति । त्वत्कथेत्याद्या श्रीधरकारिकाप्येतदभिप्रायिकैव ॥ * ॥ **तोषिणी**— तच्छ्रुत्वा लब्धनिजभावोद्दीप नाश्चरणोपनिषदाद्याः साक्षादेव तन्माधुरीं वर्णयन्ति—दुरवगमेति । हे ईश्वर सर्वोपारि विराजमानवैभव केचिद्विरलप्रचारा अपवर्गमपि पारि सर्वतो भावेन एकांशेनापि न लषन्ति किमुतान्यत् । कथंभूतास्ते तत्राहुः— दुरवगमम् । सर्वागोचरपरमगोलोकादिवैकुण्ठविहारित्वेन दुर्बोधं यदात्मनस्तव तत्त्वं स्वरूपगुणलीलादियाथार्थ्यं तस्य निगमायानुभावनाय आत्ततनोः प्रपञ्चे समानीतनिजविग्रहस्य तव चारितरूपे महामृ ताब्धौ यदि महामृताब्धिः कश्चिद्भवति तदा साधारणजनबोधनाय तेन रूप्ये श्लेषात्स्वतस्त्वमृतानां सालोक्यादिमोक्षानंदानां तदन्तर्भावित्वात् त्वदीयमहासमुद्रतुल्ये यः परिवर्तो मुहुरवगाहाऽनुभवस्तेनानु षंगिकतयैव गतसंसारश्रमाय इत्यर्थः । ननु—बहवोऽपि तच्चारितं शृण्वन्ति तथापि न तादृशत्वमिति केषाञ्चित्तादृशत्वे किं कारणमित्याशंक्य परमरहस्यतया सर्वान्त एव तद्यञ्जयान्ति—चरणेति । हंसाः परम तत्त्वानुभाविनस्तेष्वपि चरणसंबंधिनः 'मुक्तानामपि सिद्धानाम्' इत्यादिशास्त्रे तच्चरणसंबंधेन लोकेऽपि सरोजसंबंधेन हंसानामुत्कर्षो वर्ण्यत इति परमोत्कृष्टा ये तन्माधुरीसमास्वादतिरस्कृतमोक्षानंदास्तेषां कुलं शिष्योपशिष्यादिरूपं तदेकस्यापि प्रसंगेन विसृष्टं त्यक्तमात्रं गृहं यैस्तेऽपि किमुत तत्र चिरं प्रवृत्ताः किमुततरां तादृशहंसानां शिष्यादयः किमुततमां स्वयमेव तादृशहंसा इत्यर्थः । अत्र मुख्याः श्रुतयः—

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ॥
न बत रमंत्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनो यदनुशया भ्रमंत्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ ९ ॥ २२ ॥

"आराममस्य पश्यंति न तं पश्यति कश्चन ॥ न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव ॥ नीहारेण प्रावृता जल्प्याश्चासुतृप उक्थशासश्चरंति" इत्याद्याः

"चरणं पवित्रं विततं पुराणं तेन पूतास्तरन्ति दुष्कृतानि । तेन शुद्धेन पवित्रेण पूतेनाऽतिपाप्मानमरातिं तरेम" "लोकस्य द्वारमर्चिष्मद्भ्राजमानं महस्वदमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं लोके सुधितां दधातु ॐतत्सत्" इत्याद्याः, "अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम्" इति चरितमहामृताब्धिमत्त्वमुक्तम् भक्त्या चरणवर्णनं तदुपलक्षणत्वेन श्रीभगवन्तमेव बोधयन्तीति श्रुत्यैकार्थम् तदनुगताः श्रुतयस्तु "यं सर्वे देवा नमन्ति" इत्याद्याः । अत्र देवा विषयिणः ततश्च मुमुक्षव इत्यत उत्तरपाठाद्ब्रह्मवादिशब्देन क्रमोत्कृष्टदृष्ट्या तदुपदेष्टारो मुक्ता एव लभ्यन्ते ब्रह्माणि वदन्ति प्रकाशन्ते इति । अत्र मध्वाचार्यधृताः श्रुतयः—"मुक्ता ह्येनमुपासते मुक्तानामपि भक्तिर्हि परमानंदरूपिणी" इत्याद्याः । तथा च ब्रह्मसूत्रम्—'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' इति ॥*॥ अत्र **विश्वनाथाः**—भगवद्विषयकभक्तियोगस्य सर्वोत्कर्षं स्वाभिधेयञ्च द्योतयितुं तमेव पुनरप्यभ्यस्यन्ति—दुरवगमेति चतुर्भिः । हे ईश्वर सर्वनियन्तः दुरवगमं जीवैर्ज्ञातुमशक्यं यदात्मतत्त्वं स्वीयलीलारूपगुणरूपैश्वर्यमाधुर्यं तस्य निगमाय ज्ञापनायात्ततनोराविष्कृतश्रीमूर्तेस्तव चरितान्येव महामृताब्धयस्तेषु ये परिवर्तास्तरंगभ्रमिपुञ्जास्तेषु निमज्जनोन्मज्जनोत्थं परिश्रमगमतिश्रमो येषां ते । कतिचिद्विरलप्रचारा भक्ता अपवर्गं मोक्षसुखमपि नेच्छन्ति किमुत त्रिवर्गसुखम् । किन्तु—तदेव त्वच्चरितमहामृताब्धितरंगेषु निमज्जनोन्मज्जनपरिश्रमसुखमेवेति भावः । यथा विषयलंपटपरमसुकुमाराः श्रमलेशासहना अपि सांप्रयोगिकं परिश्रममेव सर्वसुखाधिकं सुखं मन्यन्ते तथैव त्वद्भक्तास्त्वल्लीलाकथामाधुर्यपानोत्थं नर्तनकीर्तनक्रोशनमिथःपादतलप्रपतनमूर्च्छनप्रबोधनहाहाकरणरोदनद्रावणादिपरिश्रममेव परमं सुखं मानयन्तो ब्रह्मास्वादसुखं पशूनां तृणचर्वणसुखमिव मन्यन्ते । तदुक्तं श्रीस्वामिचरणैरपि—"त्वत्कथामृतपाथोब्धौ विहरन्तो महामुदः । कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥" इति । त्वत्सुखप्राप्तिकारणं वदन्तो विशिनष्टि ते तव चरणसरोजमाधुर्यास्वादिनो हंसा ये परमभागवतास्तेषां कुलस्य संगेन विसृष्टं गृहं स्त्रीपुत्रादिसंगसुखं यैस्तेऽन्यत्पूर्ववत् (८) ॥ २१ ॥

नीलकण्ठी—संगतिरुक्ता । दुरवगमात्मतत्त्वेति । दुरवगमं दुर्बोधम् आत्मनस्तत्त्वं याथात्म्यं तस्य निगमायापरोक्षज्ञानाय तत्र ब्रह्मणः आत्ततनोः स्वीकृतमत्स्यादिमूर्तेश्चरितं वेदोद्धारादि तदेव महान्निरतिशयफलहेतुत्वात् अमृतवन्मधुरत्वात् अब्धिवदनंतत्वाच्च महामृताब्धिः तत्र परिवर्तो नित्यं वर्तनं तेन हेतुना 'परिवर्जनार्थः' परित्यक्तं श्रमणं शोकमोहायासो यैस्ते तथाभूताः केचिद्विरलाः ईश्वर ते तव चरणसरोजे रममाणाः हंसा इव हंसाः संन्यासिनः तेषां कुलं समूहस्तेषां संगेन विसृष्टा गृहा यैस्ते तथाभूता यतय इत्यर्थः । ते अपवर्गं मोक्षमपि न परिलषन्ति नेच्छन्ति । पूर्वश्लोकोक्तकर्मयोगापेक्षया भक्तियोगो महीयानित्यर्थः । यत्तु भक्तेर्मोक्षाद्गरीयस्त्वमुक्तं "यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनः" इति श्रुत्या मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा सेवन्त इति तद्भाष्येण च दर्ढाकितं तद्भक्तिस्तुत्यर्थम् कार्यब्रह्मलोकैकदेशभूतवैकुण्ठकैलासादिप्राप्तौ मुक्त्युपचारात् इति ध्येयम् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदिति विद्यायां भेददर्शनाभावश्रुतेः यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्याविषयत्वात् भक्तेस्तद्रतां मुक्तत्वायोगाच्च प्रजापतिशिष्यस्यापि विरोचनस्य मोहवत्वश्रुतेर्जयविजययोर्वैकुण्ठात्पतनस्मृतेश्च न कार्यप्राप्तेः क्रममुक्तिहेतुतापि संभाव्यते अतो भक्तिस्तुत्यर्थमेव । तच्छ्रुतेस्तु जीवन्मुक्तविषयत्वमपि संभवतीति दिक् (८) ॥ २१ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—विषयिणो बहिर्मुखान्प्रत्यनुक्रोशन्त्यो जुगुप्सन्त्य "आराममस्य" इत्याद्याः श्रुतयः ता यथा—आराममिति । अस्यात्मन आराममारमणं ग्रामं नगरं स्त्रियं पुत्रमन्नाद्यामित्यादिवासनारूपमाक्रीडस्थानं सर्वे पश्यन्ति तमात्मानं कश्चन कश्चिदपि न पश्यति अहो भाग्यहीनता लोकस्येति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शितम् । अत्यन्तविविक्तः स्वयञ्ज्योतिरात्मा स्वप्नादौ भवतीत्यर्थः। अनुक्रोशपरेयम् । विश्वकर्मा मनुष्याणां

श्रुतयोऽनुक्रोशंत्यो जगदात्मनीश्वरे रतिमुपदिशंतीत्याह । त्वदनुपथमिति । त्वदनुवर्तित्वात्त्वत्सेवौपयिकमिदं कलायं कौ पृथिव्यां लीयत इति कुलायं शरीरम् । आत्मसुहृत्प्रियवत् आत्मा च सुहृच्च प्रियश्च तद्वच्चरति स्वाधीनतया वर्तत इत्यर्थः । तथाऽपि त्वयि उन्मुखे हिते प्रिये आत्मनि च । अप्यर्थे चकारः । एवंभूते सुसेव्येऽपि त्वयि बताहो कष्टं न रमंति न सख्यादिना भजंति । असदुपासनया देहाद्युपलालनेनात्महनः प्रमादिनः । कुतः । यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायामनुशयो वासना येषां ते कुशरीरभृतः संत उरुभये संसारे भ्रमंति परिवर्तंते । अत आत्महन इति भावः । त्वय्यात्मनि जगन्नाथे मन्मनो रमतामिह ॥ कदा ममेदृशं जन्म मानुषं संभविष्यति ॥ ९ ॥ २२ ॥

हितमुपदिशति—न तमिति । तं यूयं न विदाथ न जानीथ य इमा इमानि भूतानि जजान जनयामास अतो युष्माकं तस्य चान्यन्महदंतरं बभूव स पुरुषो जनको यूयं जन्याः यदि ज्ञात्वात्मतत्त्वं सत्येनोपासिष्यध्वे तदा न संसृतिः स्यादित्यभिप्रायः। उपदेशपरेयं श्रुतिः। एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमभिनयेन दर्शयन्नाह—नीहारेण ये च जल्प्या जल्पप्रवृत्तास्तार्किकाः, ये चासुतृपः असूनेव तर्पयन्तीत्यसुतृपो विषयिणः, ये चोक्थानां कर्मफलानामाशासितारो यज्वानः एते नीहारेणाविद्ययावृताः सन्तश्चरन्ति संसारे भ्रमन्तीति सनिन्दोपदेशपरेयम् । आदिनाऽसुर्यानामेत्यादिग्रहः । त्वामनु पंथा यस्य तत्तथा । उपयिकमुपयोगः । इत्यर्थ इति—यथात्मादयः स्वाधीना भवन्ति तथेदमपीति भावः । यद्वा—पंथानमनुगतमनुपथं स्वाधीनत्वं देहस्याह—आत्मवदहंकारास्पदत्वात् सुहृद्वद्विषयसमर्पकत्वात् प्रियवत्सर्वतः प्रीतिविषयत्वाद्देहस्त्वेवमाचरति तथापि तदापि । उन्मुखे भजनमात्रात्संसारादुद्धर्तुमुद्यते । हिते पितृवद्धितकरे । प्रिये मनोनुकूले सख्यौ । एवंभूते उन्मुखत्वादिरूपे सुखसेव्ये । यतो देहाद्युपासका अतो हेतोः । इति भाव इति—देहादिलालनपरा आत्महन एवानात्मप्रवृत्तत्वान्मोक्षमार्गमुग्धत्वादिति रहस्यं स्वामिनाम् । त्वयीति । ईदृशं त्वद्रमणशीलम् ॥ *॥ **श्रीधरानुयायिनी**—अतः सर्वथा परमेश्वरे रतिमेव व्यतिरेकमुखेनोपदिशन्ति—त्वदन्विति । समर्थमात्मवत् अहंकारास्पदत्वादात्मतुल्यत्वम्, सुहृद्वद्विषयसमर्पणलक्षणहितकारित्वात् सुहृत्तुल्यत्वं प्रियवच्च सर्वतः प्रीतिविषयत्वात्प्रियतुल्यत्वम् स्वाधीनं त्वत्सेवायोग्यं ब्राह्मणादिदेहं लब्ध्वापि तथा सदा प्रसादोन्मुखं परमदयालुमात्मत्वेन प्रियं सुसेव्यञ्च स्वामिनमपि त्वां लब्ध्वा ये मिथ्याभूतदेहाद्युपलालनपरा भोगलंपटा महाप्रमादिनस्त्वां बताहो कष्टं सख्यादिनापि न भजन्ति ते व्यर्थीकृतजन्मानः श्वशृगालादियोनिगता महाभये संसार एव भ्रमन्ति, अत आत्मघातिनस्ते । रमन्तीत्यार्षम् ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—तदेवं पूर्ववत्तदीयशुद्धरतेरेवं सर्वतः प्रकर्षं ताभ्यां श्रुत्वापरास्तदनुगताः श्रुतयो व्यतिरेकेण पुष्यन्त्यः स्तुवन्ति—त्वदिति । पंथानमनुगतमनुपथं जीवरूपत्वदंशसंबंधपरंपरायामनुगतमित्यर्थः । तथाभूतमेव सदिति परमात्मनस्तव संबंधपरंपरयैवं इदं जडं कुलायं नश्वरशरीरमात्मादिवच्चरति भाति तत्तद्रूपतया स्फुरणेन रतिविषयतया प्रतीयत इत्यर्थः । मृतशरीरे तत्तद्भानाभावादिति भावः । अत्रात्मवत्त्वमहंकारास्पदत्वात्, सुहृद्वत्त्वं तस्मिन्विषयसमर्पणलक्षणहितकारित्वात्, प्रियवत्त्वं ततस्ततः प्रीतिविषयत्वात्, किंवात्मवत्त्वादेव तद्युगलवत्त्वमिति ज्ञेयम् । एवं यत्संबंधपरंपरयैव तस्मिंस्तत्तद्भानाद्रतिविषयत्वं तस्मिन्परमात्मत्वात्साक्षात्स्वयमेव तत्तद्रूपे विशेषत उन्मुखे स्वप्रकाशत्वात्स्वत एव तत्तदनुसंधानस्य कर्तरि कारयितरि च न तु जडत्वाद्देहवत्तदभाववति त्वयि तथा तुल्यतया न रमन्ति रतिं न कुर्वन्ति इत्यहो आश्चर्यं बत कष्टञ्चेत्यर्थः । नाप्याश्चर्यमिदमिति स्वयं हेतुञ्च विन्यस्यन्ति । असतस्तस्य कुलायस्य तत्संबंधिनां चासतामुपासनया शुश्रूषयेति तस्मायुक्तमेवैतदित्याह—यदिति । तैर्व्याख्यातं श्रुतयोऽप्यत्र तद्दर्शिता एव ज्ञेयाः । अन्याश्च "असुर्या नाम" इत्याद्याः (९) ॥ २२ ॥

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ॥
स्त्रिय उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियो वयमपि ते समाः समदृशोंऽघ्रिसरोजसुधाः ॥ १० ॥ २३ ॥

इदानीम् " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्याद्याः श्रुतयो ध्यानमंगत्वेनोपदिशंतीत्याह । निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुज इति । मरुत्प्राणो मनश्चाक्षाणींद्रियाणि च निभृतानि संयमितानि यैस्ते च ते दृढं योगं युंजंति ते दृढयोगयुजस्ते तथाभूता मुनयो हृदि यत्तत्त्वमुपासते तदेवारयोऽपि तव स्मरणाद्ययुः प्रापुः । स्त्रियोऽपि कामत उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियः अहींद्रदेहसदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ता धीर्यासां ताः परिच्छिन्नदृष्टयः समदृशः सममपरिच्छिन्नं त्वां पश्यंत्यो वयं श्रुत्यभिमानिन्यो देवता अपि ते समा एव कृपाविषयतया । अंघ्रिसरोजसुधाः अंघ्रिसरोजं सुष्ठु धारयंत्यः । अयं भावः । इत्थंभूतस्तव स्मरणानुभावो ये योगिनस्त्वां हृद्यालंबनमुपासते याश्च

नीलकण्ठी—एवमीशसूत्रविराड्विष्णूनां बीजांकुरद्रुमफलाभानामुपास्त्या प्रत्यक्तत्त्वावगम उक्तः, अशक्तानां विष्णौ कर्मार्पणं तन्नामकीर्तनादिकञ्च चित्तशुद्ध्यर्थमुक्तं, तदुभयभ्रष्टं निन्दति—त्वदनुपथं कुलायमिति । इदं कुलायं कौ पृथिव्यां लीयत इति कुलायं नीडं शरीरं त्वदनुपथं त्वत्सेवानुकूलम् आत्मसुहृत्प्रियवत् आत्मवत्स्वायत्तत्वात्, सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता प्रियः प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपक्रियमाणः पुत्रादिस्तद्वत्, स्वाधीनतयाऽनुवर्तते श्रवणकीर्तनध्यानादिना त्वद्भजनं कर्तुं योग्यं शरीरमस्तीत्यर्थः । तथा त्वयि उन्मुखे भक्ताननुग्रहीतुम् अत एव हिते मित्रे प्रिये च निरुपाधिप्रेमगोचरत्वात्, प्रियत्वादेव आत्मनि प्रतीचि सुसेव्ये सतीत्यर्थः । अहो आश्चर्ये । बत खेदे । न रमन्ति त्वय्येव त्वद्गुणगानादिना न रमन्ते, कुतः असदुपासनया मृषाकल्पितदृश्याद्यमंगलवस्तुप्रावण्यादित्यर्थः । अत एवात्महनः आत्मानं नानादुःखेषु पातनात् घ्नन्ति हिंसन्तीति तथा । यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायाम् अनुशयो वासना येषां ते भोगलंपटाः, उरुभये महाभयवति संसारे भ्रमन्ति । अत एव कुशरीरभृतः कापुरुषास्ते कुत्सितं शरीरं बिभ्रतीति वा । श्रूयते च—देवपितृमार्गभ्रष्टानां क्लिष्टा गतिः । " अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं शूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा अथैतयोः पथयोर्न कतरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम् " इति । " असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः । ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥" इति च (९) ॥ २२ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—अधुना ध्यानमात्मप्राप्त्यवंगत्वेनाहुः—" आत्मा वा " इत्याद्याःश्रुतयस्ता आह । स्वभार्यां मैत्रेयीं प्रत्याह—याज्ञवल्क्यः । " न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेद ९सर्वं विदितम् " इति । अरे इति निकृष्टसंबुद्धौ भार्यात्वात् । मैत्रेयि, सर्वस्य पतिस्त्रीपुत्रधनादिवसुमात्रस्य कामाय सर्वं प्रियं न भवति किन्त्वात्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति स आत्मा त्वया द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः, श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यत आगमतश्च पश्चान्मन्तव्यः तर्कादितः, ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः एवमात्मनो दर्शनं भवति मत्या मननेन विज्ञानेन निदिध्यासनेन । इयमप्युपदेशपरा । एतदभिप्रेत्यैव श्रीशुकेनोक्तम्—" तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥ " इति द्वितीये । तथा पाद्मेऽपि—शिवः—"स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् । सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किंकराः ॥ " इति । तदेव तत्त्वमत्र निर्गलितार्थमाह—अयं भाव इति—

वयं त्वां समं पश्यामो याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नं ध्यायंति ये च द्वेषेण सर्वानपि तांस्त्वामेव प्रापयतीति ॥ चरणस्मरणं प्रेम्णा तव देव सुदुर्लभम् ॥ यथा कथंचिन्नृहरे मम भूयादहर्निशम् ॥ १० ॥ २३ ॥

वयं श्रुत्यभिमानिन्यो देवताः । ये च द्वेषेण शिशुपालादयः भवांस्तान्योगिप्रभृतीन् त्वामात्मानमेव प्रापयतीति । अत्रेदमवधेयम्—यद्यपि भगवत्प्रसादो गोपीनामसाधारणोऽस्ति " नायं श्रियोऽङ्ग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगंधरुचां कुतोऽन्याः । रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकंठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजबल्लवीनाम् ॥ " इत्यादिभिरुक्तस्तथाप्यत्र ' तन्मध्यपातितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ' इतिन्यायात् मुन्यादीनां मध्ये कथितानां गोपीनामपि श्रीकृष्णस्मरणजन्यब्रह्मानंदसुखसाम्यं भवतु नाम किन्तु भजनानन्दसुखाधिक्यमस्त्येव निदर्शनञ्च—" अहल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं सुप्रभातं दिनेदिने ॥ " एताः पञ्च कन्या नित्यं दिनेदिने स्मरेत्तर्हि तद्दिनं सुप्रभातं भवतीत्यर्थः । अहल्यादीनां मध्ये श्रीसीतापि पठिता एतावता ताभिः सह सीतायाः साक्षाल्लक्ष्म्याः किं साम्यं भवति किन्तु कन्यास्मरणफलदातृत्वेन साम्यमुक्तं सीता तु साक्षाल्लक्ष्मीरहल्याद्यास्तदंशांशा एवेति तथा कर्मादौ पञ्चदेवतापूजाविधौ गणेशादीनां मध्ये विष्णुरप्येको देव उक्तः एतावता विष्णुना तेषां किं साम्यं मंतव्यं किन्तु कर्मफलदातृत्वेन कर्माङ्गत्वात्समत्वम्, अन्यदा तु विष्णुरीश्वरो गणेशाद्यास्तदंशांशा एवेति दिक् । स्वामिनां चरणेति सुबोधः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—इदानीमीश्वरभजने ध्यानमंगत्वेनापदिशंत्यस्त्वां स्मरता सर्वेषां तुल्यैव त्वत्प्राप्तिरित्याहुः—निभृतेति । ये वशीकृत प्राणेन्द्रियमनसां दृढयोगिनो हृद्युपासते, ये च कंसचैद्यादयो द्वेषेण त्वां स्मरन्ति, याश्च भवदीयशेषशरीरानुकारिभुजदंडद्वयासक्तधियो गोप्यस्त्वां परिच्छिन्नं कामोपभोगाय ध्यायन्ति, याश्च त्वत्पादपद्माराधनपरा वयं श्रुतय स्त्वामपरिच्छिन्नं ध्यायाम इति ते सर्वेऽपि समदृशस्तव समा एव । अहो अपूर्वस्तव स्मरणानुभावो यः सर्वानपि त्वामेव प्रापयतीति कीटभृङ्गन्यायेन ध्यानमात्रस्यैव ध्येयसारूप्यापादकत्वं न भक्तेरेवेत्याशयः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—भगवत्स्वरूपेष्वपि मध्ये श्रीकृष्णस्य तद्विषयकसर्वविलक्षणभक्तियोगस्य च सर्वोत्कर्षं वक्तुं प्रथमं ब्रह्मविषयकं ज्ञानयोगमपकर्षकक्षायां निक्षिपन्त्य आहुः—निभृतैः संयमितैर्मरुन्मनोक्षैर्यो दृढो निश्चलो योगस्तं युञ्जन्ति, ये तथाभूता मुनयो हृदि परमशुद्धे ब्रह्माकारीभूते यद्ब्रह्मस्वरूपमुपासते, तदरयः कृष्णावतारसमयगता असुरा अप्यरिभावमयादपि स्मरणाद्ययुः अहो कृष्णाकारस्य माहात्म्यं तादृशा अपि मुनयोऽपरिच्छिन्न दृष्ट्योऽपि यावद्ब्रह्मकेवलमुपासीना एव तिष्ठन्ति, तन्मध्य एव कंसादयोऽसुराः परिच्छिन्नदर्शिनः पापात्मत्वादशुद्धचित्ता अपि अरिभाववत्त्वात्कृष्णांगसंगमाधुर्यस्यापरोक्षानुभवरहिता अपि केवलतदाकारमात्रस्मरणात्तदेव ब्रह्म प्राप्यैव स्थिताः । मुनयस्तु न जानीमः कियता कालेन तं प्राप्स्यंतीति भावः । एवञ्च तच्छत्रुगणप्राप्तं ब्रह्मरसास्वादं मुनयो यत्नेन प्राप्नुवन्तीति पूर्वार्धेनोक्त्वा तन्मित्रगणप्राप्तं प्रेमरसास्वादं वयं श्रुतयो यत्नेन प्राप्नुम इत्याहुः—स्त्रियो व्रजदेव्यः उरगेन्द्रदेहसदृशयोस्तद्भुजदंडयोरतिरागेणैव विषक्ता सँलग्ना धीर्यासां ता हृदि स्ववक्षःस्थले ' यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु ' इत्युक्तिरीत्या अंघ्रिसरोजयोर्याः सुधा उपासते सेवन्तेऽनुभवन्तीति यावत्, ता एव वयं श्रुतयोऽपि ययिम समास्तपसा गोपीत्वप्राप्त्या तत्तुल्यरूपाः सत्यः । कथं ययिथ तत्राहुः—समदृशः समदृष्टयः तासां यस्मिन्वर्त्मनि तदनुगत्या दृष्टिं ददाना इत्यर्थः । अत्र चत्वारो गणा वर्णितास्तत्र पूर्वार्धगतौ मुनिगणदैत्यगणौ यथा समप्राप्यौ तथैवोत्तरार्धगतौ गोपीगणश्रुतिगणौ समप्राप्यौ पृथक्पृथगपि शब्दाभ्यां गम्येते । अत्र स्त्रियोऽपीत्यपिरध्याह्रियतेऽत्र पूर्वोऽपिरयोग्यतायामुत्तरो योग्यतायामिति गम्यते । पूर्वासामयोग्यताव्यञ्जनार्थमेवापिरध्याहृतः । यद्यपि स्त्रियो न योग्या वयं तु योग्यास्तथापि भगवदाकारस्य तव स्मरणप्रभावेणास्माकं परमयोग्यानां साम्यं प्राप्ता इत्यर्थः । श्रुत्यभिमानिनां ब्रह्मणा लयाद्ययुरिति इह पूर्वार्धपरार्धयोर्वाक्यतया विभेदनं स्वसिद्धान्तानुसारेण दोषत्वेऽपि मीमांसकनये सोढव्यम् । इतिहासश्चात्र बृहद्वामन उत्तरस्थाने खिले—" ब्रह्मानंदमयो लोको व्यापी वैकुण्ठसंज्ञितः । तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥ चिरं स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान्गिरा । तुष्टोऽस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सितम् ॥ श्रुतय ऊचुः—यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनि नस्तथा ॥ श्रीभगवानुवाच—दुर्लभो दुर्घटश्चैव युष्माकं सुमनोरथः । मयानुमोदितः सम्यक्सत्यो भवितुमर्हति ॥ आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥ पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डले ॥ जारधर्मेण सुस्नेहं सुदृढं सर्वतोऽधिकम् । मयि संप्राप्य सर्वेऽपि कृतकृत्या भविष्यथ ॥ ब्रह्मोवाच—श्रुत्वैतच्चिन्तयन्त्यस्ता रूपं भगवतश्चिरम् । उक्तकालं समासाद्य

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये ॥
तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ ११ ॥ २४ ॥

"यतो वाचो निवर्तंते । अप्राप्य मनसा सह ॥ को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् ॥ कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ॥ अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ। को वेद यत आबभूव ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् ॥ तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति " इत्याद्याः श्रुतयो भगवत्तत्त्वं दुर्ज्ञेयं वदंत्यो भक्तिमेवोररीकृत्य स्तुवंतीत्याह । क इह नु वेदेति । बत अहो भगवन्निह जगत्यग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वामवरजन्मलयोऽर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान्को नु पुमान्वेद जानाति । ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्यस्य चार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह।यत उदगादिति।यतस्त्वत्त ऋषिर्ब्रह्मा उत्पन्नो यं ब्रह्माणमनु उभये आध्यात्मिकाधिदैविका देवगणा उत्पन्नास्ततोऽप्यर्वाचीनाःसर्वे।यदा तु भवान्सर्वमवकृष्योपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा अनुशायिनां जीवानां ज्ञानसाधनं नास्ति । यतस्तदा न सत्स्थूलमाकाशादि।न चासत् सूक्ष्मं महदादि। न चोभयं सदसद्भ्यामारब्धं शरीरम् । न च कालजवस्तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यम् । एवं सति तत्र तदा न किमपींद्रियप्राणाद्यपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि । अयमभिप्रायः । अर्वाक्सृष्टिगतानां देहाद्युपाधिकृतांतराणां कालवशेन च मलिनसत्त्वानां न तावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् । तथा च श्रुतिः "न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव" इत्याद्या । यदा तु प्रलयसमये न बह्वंतरमस्ति तदापि साधनाभावान्न भगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् । अतस्त्वदेकशरणतया श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव सुकरेति ॥ क्वाहं बुद्ध्यादिसंरुद्धः क्व च भूमन्महस्तव ॥ दीनबंधो दयासिंधो भक्तिं मे नृहरे दिश ॥ ११ ॥ २४ ॥

गोप्यो भूत्वा हरिं गताः ॥" इति । अत्र "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति । अर्थश्च–द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । अस्य साधनान्याह–श्रोतव्यः श्रीगुरोर्मुखादुपक्रमादिभिस्तात्पर्येणावधारयितव्यः, मन्तव्यः असंभावनाविपरीतभावनानिवारणाय स्वयं पुनर्विचारणीयः, निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्य इति । अत्र ज्ञानिनां मते सविशेषनिर्विशेषभेदेऽपि निर्विशेष एव तात्पर्यम् । वैष्णवानां मते तु अप्राकृतविचित्रविशेषवति श्रीभगवदाकार एव "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति श्रुतेः कल्याणगुणमयतनुमानात्मा श्रीभगवान् द्रष्टव्यस्तत्साधनान्याह--श्रोतव्य इति । श्रीगुरोर्मुखात्तन्मंत्रश्रवणं "मंत्रमयवपुषः" इति क्रमदीपिकाद्युक्तेस्तन्मंत्रस्य तत्स्वरूपत्वोक्तेः । मन्तव्य इति । मंत्रशब्दार्थयोः सम्यङ्मननलक्षणं स्मरणम् । निदिध्यासितव्य इति "निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्" इत्यमरोक्तेर्निध्यानं दर्शनं तस्येच्छा निदिध्यासनं मंत्रार्थसम्यङ्मननपूर्वकभजनाभ्यासात्स्वेष्टदेवः स दिदृक्षितव्य इत्यर्थः । दिदृक्षाभ्यासाद्द्रष्टव्य इति । अत्र निनिरोरेकार्थत्वमिष्टम् । वेदानां कामभावेच्छायां तु "यं मां स्मृत्वा निष्कामः सकामो भवति" इति । श्रीकृष्णोक्तिरूपगोपालतापनी श्रुतिः "व्रजस्त्रीजनसंभूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसंगतः" इति । अर्थश्च–व्रजस्त्रीजनेषु संभूता बृहद्वामनदृष्टतपोभिरुत्पन्ना याः श्रुतयस्ताभ्यो हेतुभ्यः ताः प्राप्योति वा कृष्णो वा ब्रह्मसंगतः प्राप्तवे दसंगोभूदिति (१०) ॥ २३ ॥

नीलकण्ठी–एवमभक्ताननुक्रोश्य भक्तिं स्तौति–निभृतेति । निभृता निगृहीताः मरुत्प्राणः मनः प्रसिद्धम्, अक्षा इंद्रियाणि यैस्ते निभृतमरुन्मनोक्षाः ते च दृढयोगयुजश्च निभृता मरुन्मनोक्षा यस्मिन्दृढयोगे तद्युजो वा मुनयो यद्धृदि तत्त्वम् उपासते, तत् तदेव तत्त्वम् द्वेषपूर्वकं नित्यं चिन्तयन्तः अरयः कंसशिशुपालादयो ययुः प्रापुः कुतः स्मरणात् कीटभृंगन्यायेन ध्यानमात्रं ध्येयसारूप्यप्रापकं न भक्तिरेवेत्यर्थः । यथोक्तं सप्तमे–"गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । संबंधाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं प्रभो ॥" इति । त्वां प्राप्ता इति शेषः । अत एव स्त्रियो गोप्यादय उरगेन्द्रभोगः फणीन्द्रशरीरं तत्सदृशौ यौ भुजदंडौ तत्राश्लेषसुखलिप्सया विषक्ता संलग्ना धीर्यासां तास्तथा । ता अपि यन्मुनय उपासते तद्ययुरिति संबंधः । ननु "यमेवैषे[1] वृणुते तेन लभ्यः" "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इतीश्वरप्रसादप्रकोपापत्तेरूर्ध्वाधोगती श्रूयेते तत्कथं तदरयोऽपि ययुरित्युच्यते इत्याशंक्याह–वयमपीति । वयं वेदवाचोऽपि ते त्वत्संबंधिन्यः समाः तदरयोऽपि ययुरित्यस्य प्रतिपादने समाः । अयं भावः–तं यथायथोपासते तथैतः प्रेत्य भवति "यं यं चापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥" इत्यंत्यप्रत्ययवशात्स्मर्यमाणसारूप्यं प्राप्यते अंत्यप्रत्ययश्च यथाकथञ्चित्तीव्रध्यानायत्तो न केवलं भक्त्यायत्तः, एष ह्येवेति श्रुतिस्तु कर्मगोचरगतिविषया न ध्यानविषया । एवं ध्यानेन भगवत्सारूप्यं प्राप्योपाधिविशेषमहिम्ना पूर्वं द्वेषादिमन्तोऽपि भगवल्लोके दिव्यज्ञानादिमन्तो भूत्वा मुच्यन्त इति कुत एतत् यतः समदृशः ब्रह्मदर्शिन्यः ब्रह्मदर्शनमपि तासां कुतः यतस्ते तवांघ्रिसरोजं पादपद्मं सुधेवामृतमिवातिवल्लभं यासां ताः । अंघ्रिसरोजं सुष्ठु धारयतीति वांघ्रिसरोजसुधा (१०) ॥ २३ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–यतो ध्यानज्ञानद्वेषभयकामसंबंधस्नेहभक्तिपराणां विषमस्वभावकर्मणां सर्वेषां त्वत्सायुज्यमेकमेव फलं स्यादतस्तव तत्त्वं दुर्ज्ञेयं वदन्त्यो "यतो वाचः" इत्याद्याः श्रुतयः उररीकुर्वत्यंगीकुर्वन्ति ता आह–यत इति । ब्रह्मप्रकाशनाय प्रयोक्तृभिः सर्वथा प्रयुज्यमाना अपि वाचः मनसा सह यदप्राप्य यतो यस्मान्निर्विकल्पादद्वयानंदात्मनो निवर्तन्ते तद्ब्रह्म आनंदं विद्वाञ्जानन् कुतश्चिन्निमित्तान्न बिभेतीति अलभ्यलाभमाहात्म्यपरेयम् । परमात्मनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुत्यंतरमुदाहरति–क इति । तं परमात्मानमद्धा साक्षात्को वेद जानाति । इह कः प्रवोचत्प्रावोचद्वदति, इयं विसृष्टिर्विविधा सृष्टिः कुतो जाता कुतः कस्मादायाता । ननु हिरण्यगर्भादेः सकाशात्सृष्टिरुत्पद्यते नेत्याह–अर्वाग्देवा अर्वाचीना ब्रह्मादिदेवा अस्य जगतो विसर्जने न समर्था इत्यर्थः । अथ इत्याकारान्तो निपातोऽथेत्यर्थे अथ तं को वेद यत एतत्सर्वमाबभूवेति दुर्विज्ञेयत्वप्रतिपादनपरेयम् । ननु यदि कोऽपि न वेद कथं तर्हि संसारनिवृत्तिः तदर्थं तत्स्वरूपमनिर्वचनीयत्वेनाह–अनेजदिति । तत्परमात्मतत्त्वमनेजत्स्वरूपाच्चलनरहितमेकमद्वितीयं मनसो जवीयः मनसोऽपि वेगवत्तमं यत्र मनो धावति तत्र तस्य पूर्वमेव तद्वर्तत इत्यर्थः । एतत्परमात्मतत्त्वं देवाश्चक्षुरादीनीन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा नाप्नुवन् न प्राप्ताः । तत्र हेतुः यस्मान्मनसोऽपि पूर्वमर्शत् पूर्वमेवागच्छत् तत्तिष्ठत्स्थिरतरमपि धावतोऽन्यान्वागिंद्रियादीनत्येति अतिक्रम्य गच्छति । मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नपः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि कर्माणि दधाति धारयतीति यः सर्वप्राणभृत् क्रियात्मकः यदाश्रयाणि कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि च यः सूत्रसंज्ञः वायुर्वै गौतम सूत्रमित्यादिभिरुक्तः सर्वस्य जगतो विधारयिता स मातरिश्वा वायुरिति ज्ञातव्यम् अनिर्वचनपरेयम् । ब्रह्माणमनु पश्चात् आध्यात्मिका देवगणा वाग्विन्द्रादयोऽधिकारिणो देवा आधिदैविकास्तान्देवानधिकृत्य तत्तन्नामान इन्द्रियाद्यधिष्ठातारश्च "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" एत इत्यर्थः । अधिकारिदेवानां ब्रह्मणः पश्चाद्भावित्वेन तत्समाननामत्वादाधिदैविकेष्वग्रभाविष्वपि पाश्चात्त्यकथनं ज्ञेयमिति । ततो देवगणेभ्योऽपि सर्वे मनुष्यादयः । निर्गलितार्थमाह–अयमभिप्राय इति । न तमित्यादिश्रुतिस्तु व्याख्यातार्था । साधनाभावाद्गुरुशास्त्रादिरूपसाधनस्याभावात् । यतः सर्वथा तव ज्ञानं दुर्घटमतो हेतोः स्वामिनां क्वाहमिति । अत्यन्ताघटनायां द्वौ क्वौ । हे भूमन्नपरिच्छिन्नव्यापक बुद्ध्यादिसंरुद्धो बुद्ध्यादिरहितः महःस्वरूपं वागाद्यगोचरं क्व अत्यन्तासंभावनाऽतो भक्तिं देहीति ॥ * ॥

श्रीधराऽनुयायिनी–पुनरपि भक्तेरेवावश्यकत्वं द्रढयितुं तदभावे तव ज्ञानमशक्यमित्याहुः–क इति । यतस्त्वत्तः सकाशात्तावत्तव किञ्चिन्मात्रतत्त्वज्ञापको वेदो ब्रह्मा वा जातस्तत उभये उभयेन्द्रियाधिष्ठातारो देवाः पश्चादर्वाचीनाः सर्वे इत्यतः सर्वेभ्यः पूर्वसिद्धं त्वामाधुनिको जन्ममरणभागी कः पुमान् जगति ज्ञातुं समर्थः स्यात् । प्रलयकालेप्याकाशादीनां महदादीनां तदारब्धशरीराणां तन्निमित्तभूतकालवैषम्यस्येन्द्रियप्राणादेस्तत्त्वज्ञापकस्य शास्त्रस्य च लीनत्वान्न त्वां ज्ञातुं कोऽपि समर्थः । अयं भावः–सृष्टिकाले देहाद्युपाधिकृतबहुव्यवधाने सत्यपि ज्ञापकस्य शास्त्रस्य साधनसमूहस्य च संभवाद्यत्किञ्चित्तत्त्वज्ञानं कदाचित्कस्यचिद्भवेदपि प्रलय

[1] एष भक्त्या तुष्ट ईशः यमेव भक्तं वृणुते मामयं साक्षात्करोत्विति वाञ्छति तेन लभ्य इत्यर्थः ।

काले तु बहुतरव्यवधानाभावेऽपि शास्त्रस्य साधनसमूहस्य चाभावान्न किञ्चिन्मात्रमपि तत्त्वज्ञानं संभवेदतो ज्ञानाग्रहं त्यक्त्वा त्वद्भक्तिरेव कर्तुं युज्यत इति ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—अथ काश्चिच्छ्रुतयस्तदेवानुमोदमानास्तदज्ञाने स्वदोषं परिहरन्ति—क इति । इह जगतीति तदानीं तदभावेऽपीदंशब्देनोक्तिः पूर्वसंस्कारात् । ता एव तदधिकृता एव । श्रुतय इति । नु सभ्रूभंगं वितर्के न कोऽपि वेदेत्यर्थः । तत्र हेतुः—अग्रसरम् सर्वेषां जन्मादे र्ज्ञानादेश्चागोचर एव वर्तमानम् । तत्र च हेतुः—यत ऋषिर्निःश्वासेन सर्ववेदप्रवर्तकः कारणार्णवशायी उदगात् 'आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य' इति द्वितीयात् "यस्यांशांशांशभागेन विश्वस्थित्यप्ययोदयाः" इति श्रीकृष्णं लक्ष्यीकृत्य दशमात् । यमृषिमनु उभयेन्द्रियाधिष्ठातारो ब्रह्मलोकाद्यधिष्ठातारश्च दिग्वातार्कादयोऽध्यात्मसंज्ञा ब्रह्मादयश्चाधिदैवसंज्ञा देवगणा जाता इति "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानस्तस्मा देवैते व्यजायंत" इति श्रुतेः । तस्मात्ततोऽप्यवरजन्मलयस्तु को वेद सुतरामेव कश्चन न वेदेत्यर्थः । एवं स्थितिसमये शास्त्रे प्रवर्तमानेऽप्यश्रवणशक्तिभ्यां तत्त्वदज्ञानं यदा तु प्रलयसमये स्वस्तावकं शास्त्रं स्वलोक एव नीत्वा भवाञ्जगत्कार्यं प्रत्यनवधानं करोति ज्ञानमात्राभावात्सुतरामेव तेषां त्वदज्ञानमित्याह—तर्हीति । कालजवस्तद्व्यापारः सृष्ट्यादिरूपः । अत्र श्रुतयस्तैरेव दर्शिताः (११) ॥ २४ ॥

नीलकण्ठी—ननु तत्त्वज्ञानेनैव मुच्येमहि किं सगुणभक्त्येत्याशंक्य ज्ञानदौर्लभ्यमाह त्रिभिः—क इह नु वेदेति । इह लोके कः अवरजन्मलयः आन्तरालिकजन्ममरणः तौ जन्मलयौ समासान्तःस्थावपि बुद्धि स्थतया गृह्येते । ताविति । तौ जन्मलयौ तं चाग्रसरं पूर्वसिद्धं कर्तारं च को वेद न कोऽपीत्यर्थः । 'वेद तावत्रजन्म' इति पाठे इदं व्याख्यानम् । वेद तावत्रजन्मलयेति पाठस्तु वर्णव्यत्यासभ्रमनिबन्धनो वृत्तभंगादु पेक्षितः । अयं भावः—क्षणिकाः स्थिरा वा खरस्नेहोष्णेरणस्वभावाः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाः परमाणवः पुञ्जात्पुञ्जक्रमेण घटाद्याकारेण संहन्यन्ते त एव नित्या निरधिष्ठातृकाः साधिष्ठातृका वा द्व्यणुकादिक्रमेण कार्यमारभन्त इति सौगतलोकायततार्किकाः । अधिष्ठातुर्विकरणत्वात्कुलालवत्क्रियया वा योगिवत्संकल्पेन वा स्रष्टृत्वायोगादसहायं त्रिगुणात्मकं प्रधानं क्षीरादिवत्स्वयमेव महदाद्याकारेण परिणमत इति सांख्याः । तदस्मिन्मतत्रयेऽपि पुञ्जात्पुञ्जक्रमेण द्व्यणुकादिक्रमेण वा महदादिक्रमेण वा उत्पन्नैर्देहेन्द्रियादिभिरवच्छेदलाभे सत्यात्मनो बुद्ध्याद्युदयः । तथा तेषां नाशात्प्रागेव बुद्ध्यादेर्नाशः । एवं सत्यांतरालिकया बुद्ध्या पार्यन्तिकौ प्रथमचरमकार्योत्पादवि नाशौ तत्कर्ता च न केनचित्परिच्छेत्तुं शक्य इति । यतः अग्रेसरादृषिर्ब्रह्मा उदगात् उत्पन्नः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् " इति श्रुतेः । यं ब्रह्माणमनु पश्चात् उभये देवगणाः ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चोदगुः पश्चा द्भावित्वादेनमग्रसरं तत्कर्तव्यौ जगज्जन्मलयौ च ऋषिर्देवाश्च न विदुरित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—"को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव । " इति सृष्टेर्दुर्ज्ञेयत्वमाह सृष्टेः प्राक्कोऽपि तामीशं च ज्ञातुं नासीदित्याह—तर्हीति । यदा भवान्सर्वं प्रपञ्चं अनुकृष्य संहृत्य शयीतस्वरूपमात्रेणास्ते तर्हि तदा न सत् प्रधानपरमाण्वादिकं नासीत् न असत् शून्यमपि नासीत् उभयञ्च सदसदात्मकम् अव्याकृतमपि नासीत् चकारान्नेत्यनुकृष्यते कालजवोऽपि संवत्सरर्त्वयनमासादिपरिवर्तः नासीत् सूर्याद्यभावात् । "न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः" इति श्रुतेः । न च किमपि शास्त्रं शास्तृशास्य योरभावात् तत्र स्वरूपे किमपि नासीदित्यर्थः। श्रुतिश्च—"नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं । नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् । " इति असदिति शून्यस्य सदिति प्रधानस्य रज इति परमाणूनां व्योमेत्यव्याकृतस्य परमात्मनो हिरण्यगर्भस्य चाभावं प्राक् सृष्टेराह । अतस्तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वात्सगुणेश्वरभक्तिरेव श्रेयस्करीति भावः । यद्वा—ऋषिस्तैजसः स्वप्नाभिमानी देवगणो विश्वो जाग्रदभिमानी तावर्वाचीनत्वात्त्वां न वित्तः नापि प्राज्ञः तत्र सर्वा भावात् अतो भक्तिमार्गेणैवावस्थात्रयातीतं तव स्वरूपं विज्ञातुं शक्यमिति भावः । ननु "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुद्ध्यते यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशः विस्फुलिंगाः प्रतिष्ठन्ते एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" इति जीवस्यैव नामरूपप्रपञ्चलयोदयाधिष्ठानत्वं श्रूयते नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति द्रष्ट्रन्तरप्रतिषेधाच्च कस्येदं प्रतीचोन्यस्योपास्यत्वमुच्यते यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कश्चित्त्वदन्य इत्यत्रेहि । तर्हीत्यत्र ' रेफात्स्वरोपहिताद्व्यञ्जनोदयादृ कारवर्णा स्वरभक्तिरुत्तरा' इति प्रातिशाख्ये स्वरव्यञ्जनयोर्मध्यः स्याद्रेफात्परतः स्वरभक्तिः ऋकाररूपाऽस्ति तस्याश्च 'द्राघीयसी तृष्मपरा' इति दीर्घत्वं विहितम् । तथा च तकारः दीर्घस्वरभक्त्या सहितो रेफः हिकार इति वर्णत्रयं वैदिकरीत्या सिद्धं 'वेदवद्वेदविदां वचनम्' इति न्यायेन च नात्र वृत्तभङ्गशंकावकाशः (११) ॥ २४ ॥

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां विपणमृतं स्मरंत्युपदिशंति त आरुपितैः ॥
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ १२ ॥ २६ ॥

इतोऽपि ज्ञानं न सुशकम् उपदिशतामपि भ्रमबाहुल्यादित्याह । जनिमसत इति । असतो जगतो जनिमुत्पत्तिं ये वैशेषिकादयो वदंति । असत एव ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिं ये च पातंजलादयः । सत एवैकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नाशं मोक्षं वदंति ये नैयायिकाः । उतापि ये च सांख्यादय आत्मनि भिदां भेदं च । ये मीमांसका विपणं कर्म फलव्यवहारमृतं सत्यं स्मरंति वदंति ते सर्वे आरुपितैरारोपितैर्भ्रमैरेवोपदिशंति न तत्त्वदृष्ट्या । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ॥ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ अनीशया

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी— इतोऽस्मादपि हेतोः कुतः यत उपदिशतामुपदेष्टॄणामाचार्याणां भ्रमाधिक्यमस्ति इत इत्यन्वयः । ननु भक्त्या ब्रह्मात्मबोधेन मोक्ष इति कथं तत्र वादिनां विप्रतिपत्ति स्तत्राह—जनिमिति । असतः जगतः कार्यस्योत्पत्तिं पुनस्तस्यैव सत एकविंशतिप्रकारदुःखस्य मृतिं नाशं ध्वंसं मोक्षं ये तार्किकास्तत्र "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इत्यादिश्रुतिस्मृतीविरोधस्तथा स्वकारणे समवायः स्वस्मिन्सत्तासमवायो वाजनिः असतः समवायनिरूपकत्वाधारत्वयोरसंभवेन जन्यनुपपत्तिरसति सत्तासमवाये व्याघातः स्वभावपरित्यागश्च । एकविंशति दुःखानि—शरीरं षाडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षडूर्मयः सुखं दुःखञ्चेति । तत्र श्रोत्रं चक्षुर्घ्राणं त्वग्रसना मन एतानीन्द्रियाणि, शब्दो रूपं गंधः स्पर्शो रसः संकल्पादिरेते विषयाः, "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसस्तथा । शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्मयः ॥" नन्वेकविंशतिदुःखान्तर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्नित्यत्वात्कथं तन्नाश इति चेन्न, यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखं तद्रूपस्य कर्णशष्कुल्या नाशेन तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखस्य नाशात् । एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखरूपतया व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखस्य नाशसंभवादिति विशेषणाभावे विशिष्टा भावात् । एतच्च मतं विरुद्धं सदेवेति श्रुत्योक्तं तदर्थश्च—हे सोम्य श्वेतकेतो इदं नामरूपं विकृतं जगत् अग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीत् सद्वस्तु निर्विशेषं निरञ्जनं नित्यं निरवयवं यद्वेदान्तेषूपपाद्यं तद्रूपमासीत् । अनेन असद्वादः परिहृतः । सतो मृतिमिह श्रुतिमाह— "अथ योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥" इति । अर्थः—सकामस्य गतिमुक्त्वा निष्कामस्य गतिमाह—यस्तु अकामो नास्ति कामोऽभिलाषो यस्य स तथा निष्कामो निर्गतसर्वकामः आप्तकामः पूर्णकामः आत्मैव कामो यस्य स एवंभूतः आत्मानं निर्विशेषमद्वैतं चिद्रूपं ज्योतिःस्वरूपं पश्यति, स यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते तथापीह ब्रह्मैव सन् शरीरपातोत्तरकालं ब्रह्माप्येति प्राप्नोति एतदर्थद्योतकमेव "यदा सर्वे" इति श्रुतिपद्यं स्पष्टमेव अनेनैकविंशतिदुःख ध्वंसो मोक्ष इत्यपास्तम् । ये चासतो ब्रह्मत्वस्य योगाज्जनिं ये पातञ्जला योगज्ञास्तत्रापि ब्रह्मैव सन्निति श्रुतिविरोधो जन्यब्रह्मत्वस्य नश्वरत्वापत्तिश्च, ये सांख्यादयः आदिना तार्किकादिग्रहः एकमेवेत्यादिश्रुतिविरोधो नीरूपस्यात्मनः प्रत्यक्षाभावाद्व्याप्त्यभावेनानुमानाप्रवृत्तेरन्यात्माग्रहणेन तद्भेदग्रहानुपपत्तिश्चेति श्रुत्यर्थः । एकं सजातीयचेतनवस्त्वंतररहितम् । अद्वितीयं विजातीयाचेतनद्रव्यान्तररहितम् । इह जगति किञ्चन नाना वस्तु नास्ति एकं ब्रह्मैव । नन्वनेकत्वं प्रतीयत इति चेदाह—एक एव परमेश्वरः भूतेभूते सर्वेषु भूतेषु व्यवस्थितः तत्रोपाधेरेकत्वे एकधा भानं तदनेकत्वे चानेकधा भानम् । तत्र दृष्टान्तः—जलचन्द्रवदिति । यथा बहुयो जनव्यापके जलह्रदे प्रतिबिम्बितश्चंद्र एकधैव दृश्यते घटशरावादिषु प्रतिबिम्बितश्चानेकधेति तद्वदिति एतावता सांख्यादिमतं स्पष्टमेव निराकृतम्, अद्वैतप्रतिपादनपरेयम् । ये च मीमांसका इति । कर्मफलं सत्यमिति निराकरोति श्रुतिः "समानवृक्षे पुरुषो निमग्नो ह्यनीशया शोचति मुह्यमानः" इत्यादि । अर्थः—समाने वृक्षे देहे निमग्नो निरूढाभिमानः पुरुषः अनीशा माया तया मुह्यमानः शोचति अनेकैरपि प्रकारैश्चिन्तामा

शोचति मुह्यमानः ॥ अविद्यायामंतरे वर्तमानाः ॥ स्वयं धीराः पंडितंमन्यमानाः ॥ जंघन्यमानाः परियंति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांऽधाः ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्" इत्यादिश्रुतिविरोधात् । किंच वस्तुतः पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं संगच्छेत न तु तदस्तीत्याह । त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता त्वयीति । त्रिगुणमयः पुमानित्यनेन हेतुना या भिदा । उपलक्षणमेतद्भिदादि । सा यस्मात्त्वयि विषये अबोधकृता त्वद्विषयाज्ञानविजृंभिता । तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुतः पुंसि नैवेत्याह । ततः अबोधात्परत्र परेऽसंगेऽवबोधरसे ज्ञानघने स अबोधो न भवेन्न संभवतीत्यर्थः ॥ मिथ्यातर्कसुकर्कशेरितमहावादांधकारांतरभ्राम्यन्मंदमतेरमंदमहिमंस्त्वज्ज्ञानवर्त्मास्फुटम् ॥ श्रीमन्माधव वामन त्रिनयन श्रीशंकर श्रीपते गोविंदेति मुदा वदन्मधुपते मुक्तः कदा स्यामहम् ॥ १२ ॥ २५ ॥

प्नोतीत्यर्थः, । किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा धीमन्त इति मन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थैर्जंघन्यमाना अत्यर्थं हन्यमानाः परियन्ति भ्रमन्ति । स्वयं मूढा मूढैरेवोपदिष्टा भ्रमन्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—अंधेनेति । कर्मफलनिंदापरेयम् । अथैतदपि स्यादेव पुरुष आत्मा यदि त्रिगुणात्मको भवेदित्याह—किञ्चेति । इदं पूर्वोक्तमसतो जनिः सतो मृतिः कर्मफलसत्यत्वात्मभेदादि तत्पुरुषस्य त्रिगुणात्मकत्वम् । स्वामिनाम्—मिथ्यातर्केण सुकर्कशं यथा स्यात्तथेति । यो महावादांधकारस्तस्यान्तरे भ्राम्यतो मन्दमन्तेः हे अमन्दमहिमन्नतीवोत्कृष्टकीर्ते त्वज्ज्ञानस्य वर्त्माऽस्फुटं भवति अतः श्रीमन्माधवेत्यादीनि नामानि वदन्संसारात्कदाऽहं मुक्तः स्यां भवेयम् । शिवनामान्यपि विष्णोर्नामानि भवन्तीति ज्ञापयितुमत्र त्रिनयनादि नामोक्तम् । नामापराधश्रवणाच्च यथोक्तं श्रीसनत्कुमारेण—" सतां निन्दा नाम्नः प्रथममपराधं वितनुते यतः ख्यातिं यातं कथमुत्सहेत्तद्विगर्हाम् । शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादि सकलं धिया भिन्नं पश्येत्स खलु हरिनामाहितकरः ॥ " इत्यादिकं वर्णाश्रमाचारधर्मपराणामयमपराधः भगवदेकपराणां नामपराणां तु नास्तीति तेनैवोक्तं " नामापराधांस्तरति नाम्न एव सदा जपात् " इति । श्रीगोविंदपदारविंदशरणाःशुद्धा भवन्तीति दिक् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—उपदिशतामपि भ्रमबाहुल्यात्तव ज्ञानं दुष्करमेवेत्याहुः— जनिमिति । वैशेषिकाः—परमाण्वादिष्वसत एव द्व्यणुकादेरुत्पत्तिं वदन्ति । अत्र मते " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " इति श्रुतिविरोधः (१) पातञ्जलाश्च यथा—ताम्रादिकमसुवर्णमपि रसायनप्रभावात्सुवर्णं संपद्यते तथैवाब्रह्मभूतोऽपि जीवो योगप्रभावाद्ब्रह्म संपद्यतेऽत्र मते " ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति " इत्यादिश्रुतिविरोधः (२) नैयायिकाश्च—षडिन्द्रियाणि षडिन्द्रियविषयाः षडिन्द्रियजन्यज्ञानषट्कं शरीरं वैषयिकसुखं दुःखञ्चेत्येकविंशतिदुःखानां सत्यानामेव ज्ञानान्नाशो मोक्ष इति वदन्ति, अत्र मते " नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः " इति गीताविरोधः (३) सांख्यादयश्च—आत्मनि वास्तवं नानात्वं वदन्ति, अत्र मते " एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इत्यादिश्रुतिविरोधः (४) मीमांसकाश्च—' न कदाचिदनीदृशं जगत् ' इत्युक्तेर्यज्ञादिफलं स्वर्गादिकमनाश्यं परमपुरुषार्थञ्च वदन्ति, अत्र मते " नेह नानास्ति किञ्चन " अतोऽन्यदार्तं " तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते " इत्यादिश्रुतिविरोधः (५) एवमिमे पञ्चापि मतप्रवर्तका अंधपरंपरया भ्रमेणैवोपदिशन्ति शिष्यादीन्न तु तत्त्वदृष्ट्या " अविद्यायामन्तरे वर्तमाना अंधेनैव नीयमाना यथांधाः " इत्यादिश्रुतेः " अंधस्येवांधलग्नस्य विनिपातः पदेपदे " इति न्यायेनैते स्वयं नष्टाः परानप्युपदेशेन नाशयन्तीत्याशयः । किञ्च—यदि पुरुषे त्रिगुणमयत्वं वास्तवं स्यात्तदाऽनेन हेतुना तत्र भेदादिकमपि वास्तवं स्यात् तच्चासंभवि यतो भेदादिकं त्वदीयाविद्याशक्त्यैव कल्पितं न वस्तुतः सा च जीवात्मन्येव प्रभवति न तु त्वय्यपीत्याहुः— सोऽबोधस्त्वयि न कुतः ततः

परत्र " आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् " इति श्रुतेः तद्विषयत्वाश्रयत्वयोरयोग्ये । तव मायातीतत्वादविद्यायाश्च मायावृत्तित्वात्त्वन्नियम्यत्वाच्चेति भावः । तदपि कुतः अवबोधरसे संपूर्णचिदेकरसे यथांधकारस्ते जोंशीभूतस्वर्णाद्यावरकोऽपि तेजःपुंजं सूर्यमावरीतुमसमर्थ एवेत्याशयः । यद्वा—" तमद्भुतं बालकमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदायुदायुधम् " इत्येवंरूपेण तव वसुदेवगृहे दर्शनमभूत् । तथा च प्राक् तेन रूपेणासत एव तत्र जनिं तवोत्पत्तिं ततस्तेनैव रूपेण सतो वर्तमानस्य तव पुनर्मृतिं यादववंशावसाने प्रभासे मरणं तथात्मनि त्वयि सच्चिदानंदविग्रहे भिदां देहात्मभेदं तथा विपणं तव पितृमातृगुर्वादिव्यवहार मृतं सत्यं ये वदन्ति, तथा पुराणपुरुषोऽपि श्रीकृष्णस्त्रिगुणमयो जीवविशेष एवेति ये वदन्ति पुनः शिष्येभ्यस्तथैव सर्वमिदमुपदिशन्ति त आरुपितैर्भ्रमैर्मौढ्यादेव न वस्तुत इत्यर्थः । श्रुतिस्मृतियुक्त्यनुभव विरोधात् । तत्फलमनिष्टमेवेत्याहुः—यद्यतः अवबोधरसे त्वयि अबोधकृता अबोधमज्ञानं करोतीत्यबोधकृत् प्रागुक्तो वादिसमूहस्तेन तत्संगेन स्फुरितेन भिदा भेदादिना हेतुना ततः जन्मांतरेऽपि परत्र परलोकेऽपि स बोधो मोक्षो वा न भवेदेव तेषामित्यर्थः । किन्तु तेन पापेन जन्ममरणनरकवासादिदुःखमेवानिशमनुभवन्तीति यावत् । अत्रत्यस्वामिश्लोकपदार्थमाह—मिथ्यातर्केण सुकर्कशं यथा स्यात्तथेरितो यो महावादः स एवांधकारस्तस्यान्तरे भ्राम्यतो मंदमतेरित्यन्वयः । त्रिनयनेति संबुद्धिद्वयं हरिहरयोरभेदबोधनाय । यद्वा—त्रयाणां लोकानां नेत्ररूपो नायको वा । तथा श्रिया प्रेमसंपत्त्या वा भक्तानां शं सुखं करोतीत्यर्थः । गोविन्द गोकुलादौ विहारशील मुक्तः मुक्त्युत्तरकालमपि मुदा मोक्षतोऽधिकानंदेन वदन् कदा स्यामित्यन्वयः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—अथ तदेवानुमोदमानाः काश्चित्पारिशेष्यप्रमाणेनैव तत्र चरन्त्यः सर्वगुरुमन्यानामपि तदज्ञानं दर्शयन्ति—जनिमिति । आत्मनि सर्वस्मिञ्जीवे स्थितिं परमात्मन एकस्यामननात् । किञ्च त्वयि परमात्मनि येनावबोधेन त्वय्यन्यथाज्ञानेन कृता त्रिगुणमयः पुमान् जीव इति भिदा भेदः केनाचिन्मन्यते स एव स्वयमबोधस्त्वयि न संभवति किमुत तद्भिदेत्यर्थः । यस्मात्ततः परत्र प्रत्यग्रूपे तद्विषयत्वाश्रयत्वयोरयोग्य इत्यर्थः । तत्र हेतुः—अवबोधरसे । स खलु बोधस्त्वं पुनरवबोधैकरसः कथमिव यस्त्वां तिमिरमिव तेजोमालिनं विषयमाश्रयं करोत्वित्यर्थः । तस्मात्तवाचिन्त्यशक्तिवैभवस्याज्ञानादेव ते तथोत्प्रेक्षन्त इति भावः । शेषं टीकाभिप्रायम् । अत्र जनिमसत इत्यस्य परिहाराय " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " इति सतो मृतिरित्यस्य " यत्प्रयन्त्यभिविशन्ति " इति यथोदके शुद्धमुदकमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं " मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम इति, " समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः " इति च आत्मनि भिदामित्यस्य " एको देवः " इत्यादौ । " सर्वभूतान्तरात्मा " इति । " एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् " इति च । विपणमृतं स्मरन्तीत्यस्य " यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते " इति । त्रिगुणमय इत्यादेः " आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् " इति । अचिन्त्यशक्तित्वस्य "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते " " मायां तु प्रकृतिं विद्यात् " इत्यादिश्रुतीरवलंब्य श्रुतयोऽप्येताः " नैषा तर्केण मतिरापनेया " " प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ " " अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितंमन्यमानाः । जंघन्यमानाः परियन्ति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः " इत्याद्याः । जलचन्द्रवदित्यनेकत्वमात्रे प्रतिबिम्बतुल्यत्वान्न तु प्रतिबिंबत्वादेव ' अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् " " वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् " इति न्यायात् (१२) ॥ २९ ॥

नीलकण्ठी—एवं स्वमते जगदुत्पत्त्यादेर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा परोक्तान्सृष्ट्युपपादनप्रकारान्दूषयति—जनिमसत इति । अत्रासतः सत इति पदद्वयं पञ्चम्यन्तं कार्यस्येति षष्ठ्यन्तं पदं जनिमृतिसंबंधवाचकमध्याहार्यम् । ततश्चासतः कारणात् सतोऽसतो वा कार्यस्योत्पत्तिप्रलयाविति शून्यवादिनां द्वौ पक्षावुक्तौ तौ चात्यन्तहेयौ न ह्यसतः सतः शशशृंगस्य विकारो विवर्तो वा धनुः क्वचिद्दृष्टम्, अप्रकृतिकविकारासंभवान्निराधिष्ठानकभ्रमासंभवाच्च कथमसतः सज्जायेतेत्यसद्धेतुककार्यासंभवश्रुतेश्च । अतः सत एव कारणादसतः सतो वा कार्यस्य जनिमृती वक्तव्ये । तत्र वैशेषिकास्तार्किकाश्च कारकव्यापारात्प्रागसदेव कार्यं तदूर्ध्वमुत्पद्यते ध्वस्तञ्च निरन्वयनाशमेति ।

ईदृशावेव जीवोत्पत्तिविनाशाविच्छन्तः पाञ्चरात्राः कृतहानाकृताभ्यागमदोषं न पश्यन्ति । एवं सर्वेऽपि तैर्थिकाः सतो बंधस्य निरन्वयनाशमसतो मोक्षस्य जनिं चेच्छन्ति । सांख्यपातञ्जलास्तु असत उत्पत्तौ निदर्शनाभावात्कूर्मावयववत्सिंधुसैंधववद्वा सत एव कार्यस्याविर्भावतिरोभावावेव जनिमृती इत्याहुः । अत्यन्तासतो जन्मायोगादत्यन्तसतो निरन्वयनाशायोगाच्च एकस्य सतो विवर्तः कार्यमिति वृद्धाः । तद्व्याख्यातं बृहदुपलब्धमित्यत्र । एवं जनिमसतः सतो मृतिं ये स्मरन्ति उत अपि च आत्मनि भिदां भेदञ्च ये स्मरन्ति सांख्यादयः यथा जन्ममरणकरणानां प्रति नियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति । तार्किकास्तु परसमवेतानां जन्मादीनामात्मनि घटानामिव व्योम्नि भेदकत्वासिद्धेरात्मसमवेतमेव दुःखं स्वाश्रयभेदसिद्धिहेतुर्वाच्यं नान्यसमवेतमित्याहुः । ये च मीमांसका विपणं व्यवहारम् ऋतं प्रवाहनित्यं 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति स्मरन्ति ते सर्वे आरुपितैरारोपैः क्षेत्रधर्मं क्षेत्रज्ञे दतय इवेत्यत्रोक्तदिशा स्फटिके जपाकुसुमलौहित्यवदारोप्यात्मानं दुःखादिमन्तमुपदिशन्ति स्वशिष्यान्प्रति बोधयन्ति । अत्रेदं विवक्षितं यावद्दुःखनाशो हि तेषां मोक्षः स च घटे यावद्रूपनाशवदात्मनि धर्मिनाशमन्तरेण न संभवति वक्ष्यमाणरीत्या जगतः सत्यत्वं प्रधानाद्युपादानत्वं च न संभवतीति ते 'अंधस्येवांधलग्नस्य विनिपातः पदेपदे' इति न्यायेन स्वयं नष्टाः परानपि नाशयन्तीति तदिदमाह श्रुतिः—"अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः । जंघन्यमानाः परियन्ति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः " इति । त्रिगुणमयः पुमानित्यत्रेतिशब्दः प्रकारार्थः । तेनैवंप्रकारकम् आकाशकालदिङ्मनसां पार्थिवाप्यतैजसवायवीयपरमाणूनाञ्च नित्यत्वमपि तेषु सत्त्वं निरवयवत्वञ्चारोप्य स्वोत्प्रेक्षितमारंभप्रकारमपश्यन्तः उपदिशन्तीत्यपि संग्राह्यम् । नन्वारुपितैरुपदिशन्तीत्येतदेवं कुत इत्याशंक्याह—भिदा यदबोधकृतेति । भिदा भेदो यत् यस्मादबोधेन भावरूपेणाज्ञानेन अमित्रादिपदवदबोधपदस्यात्र भाववाचित्वं न त्वभावपरत्वं तेनाबोधेन कृता । इदमत्राकूतं स्वप्नद्रष्टरीव स्वरूपाबोधकृतैवेयं ब्रह्मणि जगत्कल्पना न च स्वप्नादिकं निःस्वरूपाज्ज्ञानाभावाद्भवितुमर्हति तस्य सर्वत्र सुलभत्वेन सर्वस्मात्सर्वोद्भवापत्तेः । दृश्यते हि निद्रारूपमज्ञानं व्यावहारिकौ जगज्जीवावावृत्य स्वाप्नौ जगज्जीवौ विक्षिपतीति तस्मादावरणविक्षेपशक्तियोगादज्ञानं भावरूपं त्रिगुणात्मकं प्रकृतिरविद्या माया प्रधानं देवात्मशक्तिरव्यक्तमव्याकृतमित्यादिशब्दैर्वेदान्तेषूच्यते "न तं विदाथ " इति मंत्रेऽपि जगज्जनयितृज्ञानाभावमुक्त्वा नीहारेण प्रावृता इति तन्निमित्तं भावरूपमज्ञानमुक्तम् । 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम् ' इति गीतास्वपि न ह्यभावस्य स्वप्रतियोग्यावरकत्वं खड्गकोशवत्संभवत्यतो भावरूपमेवाज्ञानं न च तेन द्वैतापत्तिः शक्तिशक्तिमतोरभेदात्, भेदे हि गौरश्व इतिवदग्निरुष्ण इति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । न च वह्नावौष्ण्यं समवायसंबंधेनास्तीति तत्र सामानाधिकरण्यं युज्यते । अन्यत्र तदभावान्नेति वाच्यं वह्निसमवाययोरपि भिन्नत्वाविशेषात्संबंधांतरापेक्षावश्यंभावेनाऽनवस्थापातात्, अनुपेक्षायाञ्च समवायवदेवौष्ण्यमपि वह्नौ संबंधान्तरमनपेक्ष्यैवास्तु किं समवायकल्पनेन तस्माद्द्रव्यमेव तत्तदवस्थाविशेषापन्नम्, उष्णो लोहितः प्रकाशते बालो युवा वृद्धो भूर्बीजमंकुरो वृक्षः, कनकं कटकं कुण्डलमिति भेदेन विकल्प्यते न त्वौष्ण्यादिकं भावान्तरं स्वतंत्रमिति श्लिष्टम् । न चैवं ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादैकरस्यहानिः शक्तिमद्विनाशमन्तरेण शक्त्यनाशापत्तिश्चेति वाच्यम् "तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतं सलिलं सर्वमाइदं तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत् तपसस्तन्महिनाजायतैकम् " इति । तमःशब्दितायाः शक्तेस्तुच्छत्वश्रवणात् न ह्यध्यस्तेनाधिष्ठानस्य सद्वितीयत्वमस्ति तमसोऽध्यस्तत्वञ्चोपरिष्टात्सत इदामित्यत्रोपपादयिष्यते । तस्मान्मामहं जानामीत्यनुभवसिद्धमात्माश्रयविषयं वा जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं वाऽज्ञानं जगत्कारणमस्तीति सुष्ठूक्तम् । भिदा यदबोधकृतेति । आरुपितैरुपदिशंतीति च । ननु स्वप्नद्रष्टवन्ममापि कारणीभूताज्ञानाधीनतयानीश्वरत्वं स्यादत आह—त्वयि नेति । स अबोधः त्वयि आश्रये न भवेन्न संभवति कुतः ततः परत्र अबोधात्परस्मिन् "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् " इति श्रुतेः । अत एवावबोधरसे शुद्धचिन्मात्रे । तथा च श्रुतिः—"स यथा सैंधवघनोऽनंतरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्मानंतरोबाह्यः कृत्स्नप्रज्ञानघनः " इति । अकार्यकारणे त्वय्यज्ञानसंबंधसंभावनापि नास्ति मायाशबलस्यापि तवैंद्रजालिकवन्मायाप्रयोक्तुर्न मायाधीनत्वम् " अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिँश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः " इति । मायानियामकात्त्वत्तो मायानियम्यस्य श्वेताश्वतरैः पृथगाम्नानात् (१२) ॥ २९ ॥

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदा मनुजात्सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ॥
नहि विकृतिं त्यजंति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम ॥ १३ ॥ २६ ॥

ननु यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हीदं प्रपंचजातं पुरुषश्च पृथङ् नास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्त्वेन प्रतीतिरत आह । सदिवं मन इति । मनोमात्रविलसितमिदं त्रिवृत्त्रिगुणात्मकं प्रपंचजातमसदेव सदिव विभाति । कथमिति चेत्तत्राह । त्वयीति । त्वय्यधिष्ठाने । अधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयत इत्यर्थः । न केवलमिदंकारास्पदं किंत्वा मनुजात् । मनुजः पुरुषः । अभिविधावाकारः । पुरुषमभिव्याप्येति । पुरुषस्यापि पृथक्सत्त्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । "असतोऽधिमनोऽसृज्यत ॥ मनः प्रजापतिमसृजत ॥ प्रजापतिः प्रजा असृजत ॥ तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंच" इति । नन्वात्मविदामपि विश्वं सदेव स्फुरत्यतः कथमसत्स्यादत आह । सदभिमृशंतीति । आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मतयैव सदभिमृशंति सदिति जानंति । आत्मकार्यत्वान्न पृथगित्यर्थः । तथाहि।यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति लोकाचारेण दर्शयति।नहि विकृतिमिति । कनकस्य विकृतिं कुंडलादिकं कनकार्थिनो न त्यजंति। अत्र हेतुः।तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः।अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टं च पुरुषरूपमात्मतयैवावसितं निश्चितम्॥ यत्सत्त्वतः सदाभाति जगदेतदसत्स्वतः ॥ सदाभासमसत्यस्मिन्भगवंतं भजाम तम् ॥ १३ ॥ २६ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—अत्राशंकते—नन्विति । पृथङ्नास्ति किन्त्वेक एवेत्येवं स्यात् भवत्विति चेदाह—कथमिति । तयोः प्रपञ्चपुरुषयोः । नन्वसतः प्रतीतिः कथमिति चेदाह—त्वयीति । इत्यर्थ इति । रज्जुसत्तयाऽहिरसन्नपि यथा सद्वत्प्रतीयते इति भावः । इदंकारास्पदं घटादि पुरुष आत्मा । इत्यर्थ इति—पृथक्सत्त्वप्रतीतिर्न वास्तवी स्वप्नादिवन्मनस्येवेति भावः । विश्वस्य मानसत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । असतः अव्याकृतात्परमेश्वरादधि अधिकं समष्टिरूपं मनोऽसृज्यताभूदित्यर्थः । कर्मकर्तरि प्रयोगः अनायासेन सृज्यमानत्वात्स्वयमभूदित्यर्थः । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिवत् । तच्च मनः प्रजापतिं ब्रह्माणमसृजत्स च प्रजा असृजत् तत्तस्मादिदं दृश्यमानं किञ्च किञ्चन वस्तु तन्मनस्येव मनोभावापन्नेऽव्याकृते एव परमं यथा भवति तथा प्रतिष्ठितं प्रकर्षेण स्थितमित्यर्थः, सृष्टिपरेयम् । पुनराशंकते—नन्विति । यतो ज्ञानिनामपि सत्त्वेन प्रतीयतेऽतो हेतोः । इत्यर्थ इति—कार्यस्य कारणात्मकत्वादिति भावः । अत्रात्यागे । इत्यर्थ इति—कुण्डलादिरूपत्वेन स्वर्णमेव प्रतीयते न तस्य पृथक्सत्त्वं दृष्टमिति भावः । यतः कारणमेव कार्यरूपेण प्रतीयतेऽतो हेतोः । आत्मतया परमात्मरूपतया । स्वामिनाम्—यदिति । एतज्जगत् असत्स्वतः स्वरूपेण यत्सत्त्वतः यतस्त्वत्तः सत्तां प्राप्य तत्सत्यमाभाति । अस्मिन्नसति संसारे सदाभासं सर्वदा प्रकाशमानम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—ननु कथं भिदाया मिथ्यात्वं सत्यत्वेन प्रतीतेरित्याशंक्याहुः—सदिवेति । जलचन्द्रवदध्यस्तेन प्रमात्रा सहितं त्रिगुणात्मकमिदं प्रपञ्चजातं यतो मनोमात्रविलसितमतोऽसदेव तदप्यधिष्ठानस्य तव सत्तयैव त्वयि सदिव रज्जुसर्पादिवद्विभाति । आत्मविदस्तु भोक्तृभोग्यात्मकमिदं विश्वं न शिष्यत इत्यशेषं यथा स्यात्तथाऽऽत्मतयैव सदिति जानन्ति न तु प्रमातृप्रमेयादिविभक्तरूपेणापि यदुपादानात्मकं यत्कार्यं तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति प्रसिद्धेः । यथा सुवर्णविकारं कुण्डलादिकं सुवर्णार्थिनो न त्यजन्ति किंतु सुवर्णत्वेन तद्गृह्णन्त्येव तथात्रापि । अतः स्वकृतमिदं

विश्वं तदनुप्रविष्टं पुरुषस्वरूपश्चात्मतयैव निश्चितम् । यद्वा—अवसितमवसानं बाधं प्रापितमित्यर्थः । एतदेवापरोक्षज्ञानं संसारबंधमोचकम् । एवञ्चाज्ञानां सत्यत्वेन प्रतीयमानापि भिदा ज्ञानोदये मिथ्यैव ! ज्ञानञ्च भक्तिं विना नैवोदेतीत्याशयः । यद्वा—आमनुजात् मनुजमविद्याद्युपहितं जीवमभिव्याप्य त्रिवृत्त्रिगुणात्मकमशेषमिदं विश्वं मनोविलसितमतः सदिव शोभनमिव वर्तमानमप्यसत् अशोभनमेव । पुनरेवंभूतमपि यदि त्वयि त्वत्सेवानिमित्तं समर्पितं स्यात्तदा सच्छोभनमेव विभाति । नन्विदमज्ञानामेव किमित्याशंक्याहुः—आत्मविदस्त्यक्तदेहमात्रैषणा अपि त्वयि समर्पितमिदमात्मतया वल्लभतयाऽभिमृशन्ति स्पृशन्ति अङ्गीकुर्वन्ति नान्यवत्त्यजन्तीत्यर्थः । अत्यागे दृष्टान्तमाहुः—नहीति । यथा सुवर्णस्य विकृतिं स्वसंबंधाद्विकारकारकमपि रौप्यताम्रादिकं तदात्मया सुवर्णप्राप्तिहेतुत्वेन तत्स्वरूपतया नहि त्यजन्ति तद्वत् । किञ्च—स्वकृतं त्वया स्वयं निर्मितं पुनरात्मतयांतर्यामितया त्वयाऽनुप्रविष्टं विश्वमतस्त्वदावासस्थानमित्यपि निश्चित्य न त्यजन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ **विश्वनाथी—**अत्रासतोऽधि मनोऽसृज्यतेत्यादिश्रुतिरपि अत्रासच्छब्देन सच्छब्दप्रसिद्धकार्यपरंपरातिरिक्तं सर्वकारणं श्रीभगवानुच्यते "असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्" इति न्यायात् । अधिमनःशब्देन सर्वाधिकारि तदयिमेव मनः ततश्चासत इत्यसता तेनासृज्यतेति तदर्थं व्यापारयामासेत्यर्थः । अथ पुनरेव नारायणः—" सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायेत्तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटात्स्वेदोऽपतत् ता इमाः प्रथमापः तासु तेजो हिरण्मयमण्डं तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत " इति श्रुतेः । एतमर्थमज्ञातुः कस्यचित्पूर्वपक्षमाशंक्य समादधते—तत्राशंका, ननु—श्रुत्या शून्यमेव प्रथममुपदिष्टं तदनंतरं मनोविज्ञानपरंपरा ततोऽसत एव पर्यवसानेऽपि स्थितिः स्यात् तथा मनसः प्रधानत्वात्तर्क एव सर्वत्र ज्ञाने हेतुः श्रुतेस्तु तत्कल्पितत्वात्तदनंतरमेव कथं पुनः श्रुत्या तत्तद्दूष्यत इति । समाधानं तु—सदिवेति । त्रिवृत् उत्पत्तितो गुणत्रये वर्तमानं मनस्त्वयि असत् प्रवर्तमानं चेत्तदा सदिव यथार्थदर्शीव प्रतीयते वस्तुविचारे त्वयथार्थदर्श्येवेत्यर्थः । "तर्काप्रतिष्ठानात्" इति भावः । यत एवात्मविदः सर्वमूलस्वरूपस्य तव वेत्तारो ये ते तु जीवमभिव्याप्याशेषमिदं सद्रूपत्वेनानुगतं त्वामेव पश्यन्ति तच्चात्मतया सर्वमूलस्वरूपतया । यथा पाद्मे—"चेतना तु द्विधा प्रोक्ता जीव आत्मा च सा प्रभो । जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकस्तु जनार्दनः ॥ इतरेष्वात्मशब्दस्तु सोपचारोऽभिधीयते ।" इति । तदेवार्थान्तरन्यायेन बोधयन्ति—नहीति । कनकस्य विकृतिं कटककुण्डलादिकं कनकवणिजो हि न त्यजन्ति । तत्र हेतुः—तदात्मतया तदनुगततन्मात्रदृष्ट्येति । उभयत्र साम्यं योजयन्ति—स्वकृतमिति । स्वेन कृतं स्वेनाप्यनुगतञ्चेति । उपसंहरन्ति । तस्मादात्मतया तत्स्वरूपतयैव निश्चितमिति । तस्मान्न शून्यस्य कारणत्वं न वा मनसः प्राधान्यं किन्तु तवैव तत्तदिति त्वद्वचनरूपायाः श्रुतेरेव मुख्यं प्राधान्यमिति भावः । अत्र श्रुतयः—"यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः । यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदाशुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥" इत्याद्या "औपनिषदः पुरुषः" इत्याद्याश्च (१३) ॥ २६ ॥

नीलकंठी—ननु भेदस्याबोधकृतत्वे शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वं स्यात्तथा च कथं लौकिकवैदिकव्यवहार इत्यत आह—सदिव मन इति । आमनुजात्त्रिवृन्मनः असदपि सदिव त्वयि विभातीति संबंधः । आ इत्यभिविधावाङ् । मनुजः प्रमाता जलचन्द्रवत्प्रमातुरप्यध्यस्तत्वेन तत्सहितं मनोमयं सर्वं मन एव स्वरूपेणासदपि सदिव त्वयि अधिष्ठाने स्वप्नदर्शीव विविधं भांति भेदस्य मिथ्यात्वेऽपि स्वप्नवद्व्यवहारोपपत्तिरिति भावः । मनो विशिनष्टि—त्रिवृदिति । त्रिभिर्मातृमानमेयैः सत्त्वरजस्तमोभिस्तेजोऽबन्नैर्वा सह वर्तते इति त्रिवृत् । तत्र तेजोऽबन्नात्मत्वे मनसस्तत्त्वान्तरत्वनिरासो लभ्यते । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्" इति तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणश्रुतेः । तच्चैषामेकैकस्मिन्नर्धे स्वांशः अर्धमितरयोरंशः समत्वेनेति तदेतत्त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणोपलक्षणार्थं सृष्टित्रिदित्येके । अन्ये तु संप्रदायागतमपि पञ्चीकरणं नाद्रियन्ते त्रिवृत्करणमेव श्रौतं विवक्षितमित्याहुः । ननु स्वप्नवद्व्यवहारश्चेद्बुद्धानां तद्वदेव स लुप्येतेत्याशंक्याह—सदिति । आत्मविद इदं सत् अशेषं न शिष्यते इत्यशेषं यथा स्यात्तथा आत्मतयाभिमृशन्ति तत्त्वज्ञाः परिदृश्यमानं कार्यं द्विचन्द्रवत्सहैव बाधेनात्मतया

तव परि ये चरंत्यखिलसत्त्वनिकेततया त उत पदाऽऽक्रमंत्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ॥
परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनंति न ये विमुखाः ॥ १४ ॥ २७ ॥

ननु "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ नेह नानाऽस्ति किंचन ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति " इत्यादिश्रुतिभिरेवंभूतस्य भगवतः प्रतिपादनात्तज्ज्ञानं सुकरमेवेति जानन्ति समाधौ भेददर्शनाभावेऽपि व्युत्थाने दग्धपटवदविद्यासंस्कारादनुवर्तमानमनःकल्पितं भेदं प्रत्याख्यातुं समर्थास्ते इत्यतो न तेषां व्यवहारलोप इति भावः । ननु, स्वरूपानंदतृप्तास्ते मातृमानमेयात्मकं मनोव्यवहारं कुतो न त्यजन्तीत्यत आह—नहीति । अत्र मनस इति षष्ठ्यन्तं विपरिणामेनानुषञ्जनीयम् । कनकस्येति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । तदात्मतयेति हेतुः । यथा कनकार्थिनः कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिरूपां कनकात्मतया न त्यजन्ति एवमात्मविदोऽपि प्रारब्धकर्मावष्टब्धमनःकल्पितदेहेन्द्रियादिनिर्वाहार्थिनः मनोविकृतिं मात्रादिरूपां व्यवहृतिं चक्रभ्रमिवदनुवर्तमानमनस्तादात्म्यमत्तया न त्यजन्तीत्यर्थः । मनस्तादात्म्ये बीजमाह—स्वकृतमनुप्रविष्टमिति । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः । स्वकृतं स्वस्मिन्कल्पितमनुप्रविष्टं स्वेनैव सदात्मतानुविद्धं शुक्तिसत्तयेव तत्र कल्पितं रजतं प्रतीच्यध्यस्तत्वात्तत्त्वविदामपि व्यवहारेऽस्त्येव मनस्तादात्म्यमित्यर्थः । मनसोऽध्यस्तत्वेऽनुमानमाह—इदमात्मतयावसितमिति । इदमर्थास्पदत्वेन दृश्यत्वेन हेतुनेति यावत् । अवसितमवसानं बाधं प्रापितम् । तथा चायं प्रयोगः सूचितः । अहमादिर्बाधयोग्यः दृश्यत्वात्स्वप्नमायादिवदिति । न च पुष्कलार्थक्रियाकारित्वेन बाधायोग्यत्वमपि सिद्ध्वतीति वाच्यम्—गरुडोऽस्मीति भावनायाः सत्यविषनिवर्तकत्वेऽपि बाधदर्शनात् । एवं च तुच्छादज्ञानान्मनस उत्पत्तिः ततः प्रमात्रादिविकल्प इति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः—"असतोऽधि मनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्च" इति (१३) ॥ २६ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—ज्ञानस्य सुलभत्वेनातीव कठिनायां भक्तौ प्रयासो न कार्यो ज्ञानैकावाप्तव्यत्वेन मोक्षस्येत्याशंकते—नन्विति । एवंभूतस्य सत्यज्ञानादिरूपस्य तद्ज्ञानं भगवज्ज्ञानमिति श्रुत्यर्थः पूर्वमुक्तः । इत्यर्थ इति—"एक एव हि भूतात्मा " इत्यादिश्रुतिभिः सर्वभूतावासत्वेनोक्तत्वादिति भावः । इत्यर्थं इति—" ये मां सर्वेषु भूतेषु भगवंतमुपासते । ऐहिकामुष्मिकं त्यक्त्वा

१—एक एव हीत्यादेरर्थः । जगतो ब्रह्मादिभेदेन प्राप्तमीश्वरानेकत्वं निरस्यति—एक इति । "एक एव हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः" इति । रुद्रः परमात्मा "एष एव रुद्र एष एवेन्द्रः" इत्यादिश्रुतेः । एतेषामैश्वर्यं प्राकृतमनित्यञ्चाभासिकञ्चेति एवकारेणासूचि । तत एकत्वं कारणत्वञ्चाव्याकृते पर्यवसितं निरस्यति—देव इति । कालत्रयेऽपीतराऽनपेक्षयाऽखण्डचिदात्मना स्वयमेव दीप्यते प्रकाशत इति देवः । अव्याकृतस्य जडत्वेन देवत्वासंभवात् स्वतः कारणत्वानुपपत्तेः देवत्वैकत्वसंपत्त्या रवेः प्राप्तमीश्वरत्वं निरस्यन्नाह—सर्वेति । सर्वेषु भूतेषु चिदेकरसात्मना स्थित इत्यर्थः । एतेन रवेर्देवत्वे एकत्वेऽपि चिदात्मना भूतेष्ववस्थितेरसत्त्वादीश्वरत्वाभावः । सर्वभूतेषु सर्वदैकरूपेण चित्प्रकाशात्मना स्थितत्वेन ब्रह्मणः प्राप्तं सर्ववेद्यत्वं निरस्यति—गूढ इति । सर्वभूतेषु प्रकाशात्मना विद्यमानत्वेऽपि मेघैः सूर्यवदविद्यातत्कार्यैस्तिरोहितत्वात्परमात्मा न सर्वेषां वेद्योऽस्तीत्यर्थः । भूतेषु गूढत्वे सति ब्रह्मणा प्राप्तं बुद्ध्यादिवत्परिच्छिन्नत्वं निरस्यति—सर्वव्यापीति । घटादिकं मृदिव जगद्बहिरंतश्च सर्वतः स्वसत्तया व्याप्नोतीति सर्वव्यापी बहिरन्तःपूर्णत्वाद्ब्रह्मणः परिच्छित्त्यभावः । गूढात्मना सर्वव्यापकत्वमाकाशेऽस्ति तत्राह—सर्वभूतांतरात्मेति । सर्वेषां भूतानामन्तर्बुद्धिगुहायामात्मरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । सर्वव्यापकत्वेऽप्याकाशस्य जडत्वेन सर्वभूतात्मत्वासंभवान्न ब्रह्मत्वम् सर्वभूतात्मत्वे ब्रह्मणः कर्मकर्तृत्वतत्फलभोक्तृत्वसंसारित्वञ्च प्राप्तं तत्राह—कर्माध्यक्ष इति । उपाधिमधिष्ठाय तद्धर्मानीक्षत इत्यध्यक्षः, भूतानां तत्कर्मणां तत्फलभोगानाञ्च साक्ष्येवात्मा निरवयवत्वान्निष्क्रियत्वाच्च स्वयं कर्म न किञ्चित्करोति नापि भुंक्ते इत्यर्थः । ब्रह्मणः सर्वभूतान्तरत्वे भूताश्रयत्वं तदधीनत्वं चाप्तं निरस्यति—सर्वभूताधिवास इति । वसत्यस्मिन्सर्वमिति वासः अधिकतमश्चासौ वासश्चेत्यधिवासः शुक्तौ रजतवद्दर्पणे पुरवत्स्वस्मिन्कल्पितानां भूतानां परमात्माऽधिवासोऽधिष्ठानमेवाऽस्ति न तु स्वयं तदधिकरण इत्यर्थः । न केवलं कर्मणामेव ज्ञाताऽयमात्मा किन्तु भूतानां तद्धर्माणां तत्कर्मणां तत्फलानुभूतीनां तदवस्थानाञ्च द्रष्टेत्याह—साक्षीति । बुद्धितद्विकाराणां सर्वेषां साक्षीत्यर्थः । साक्षादीक्षत इति साक्षीत्यात्मन ईक्षणक्रियाकर्तृत्वे प्राप्ते सत्याह—चेतेति । चेतयितृत्वमविक्रियत्वं स्वयमविक्रियात्मना सर्वं पश्यतीत्यर्थः । अविक्रियत्वे हेतुः—केवल इति । केवलो निरवयवः निरवयवत्वादविक्रियः स्वयमविक्रियः सन्नेव सर्वं पश्यतीत्यर्थः । शब्दगुणमाकाशमिति निरवयवस्याप्याकाशस्य यथा गुणवत्त्वं तथा ब्रह्मणो निरवयवस्यापि सत्त्वचित्त्वादिगुणवत्त्वे प्राप्ते परिहरति श्रुतिः—निर्गुण इति । "आत्मन आकाशः संभूतः" इत्याकाशस्य जनिश्रुतेस्तस्य जनिमत्त्वेन सावयवत्वादाकाशस्य गुणवत्त्वं युक्तम् । निष्कलमिति श्रुतेर्ब्रह्मणो निरवयवत्वाद्गुणवत्त्वमनुपपन्नमेव ततः सत्त्वचित्त्वादिस्वरूपमेव भवति न तु गुण इति परस्य ब्रह्मणोऽखिलविशेषाभावप्रतिपादनाय चकार इति शंकरानंदो गीतायां व्याचख्यौ ॥

कृतं भक्त्या, अत आह । तव परि ये चरंतीति । तवेति कर्मणि षष्ठी । त्वां ये परिचरंति । छंदसि "व्यवहिताश्च" इति यच्छब्देन व्यवधानमदोषः । केन रूपेण अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि सत्त्वानि निकेतो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तया । सर्वभूतावासतयेत्यर्थः । उत एव अविगणय्य तिरस्कृत्य त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरो मूर्धानं पदा पादेनाक्रमंति मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दधति । ते तरंति मुच्यंत इत्यर्थः । ये पुनर्विमुखा अभक्तास्तान् गिरा वाचा पशूनिव विबुधान्विदुषोऽपि परिवयसे बध्नासि । कुतः । त्वयि कृतसौहृदाः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनंति पवित्रयंति आत्मानमन्यानपीति शेषः । नेतरे । तथाच श्रुतिः । "तस्य वाक्तंतिर्नामानि दामानि ॥ तस्येदं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्" इति । अयमभिप्रायः । सत्यमेवंभूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयंति तत्र च यद्यपि वस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाऽप्यसंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषु परोक्षमेव भवतीति नापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थम् । भगवत्परिचर्यया तु सम्यगमलचित्तानां तत्प्रसादेन लब्धापरोक्षज्ञानानामयत्नत एव करकलितो मोक्ष इति । तथा च श्रुतयः । "देहांते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ॥ यस्य देवे परा भक्तिः" इत्यादयः ॥ तपंतु तापैः प्रपतंतु पर्वतादटंतु तीर्थानि पठंतु चागमान् ॥ यजंतु यागैर्विवदंतु वादैर्हरिं विना नैव मृतिं तरंति ॥ १४ ॥ २७ ॥

तान्मृत्योरतिपारये ।" इत्यादिश्रीमुखोक्तेर्मृत्युमतितुच्छं कृत्वा मुच्यन्त इति भावः । अन्यान्निजसङ्गिनोऽपीत्यर्थः । इतरे त्वद्विमुखा नात्मानं कुतोऽन्यानिति भावः । अभक्तान्बध्नातीत्यत्र श्रुतिमाह—तथा चेति । तस्येश्वरस्य वाक् वेदरूपा तंतिर्बंधनार्थं महारज्जुः नामानि ब्राह्मणादीनि दामानि गलबंधनानि नामभिर्दामस्थानीयैः सर्वमशेषं सितं बद्धम् अमुकस्त्वमेवं कुर्वित्याज्ञया बद्धमित्यर्थः । अभक्तबंधनपरेयं श्रुतिः । स्वामिचरणानामाशयस्त्वयमित्याह—अयमिति । सत्यं निश्चितं तत्र प्रतिपादनेऽपरोक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वात् करे कलितः स्थापितः । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । श्रीनृसिंहतापन्यां "य इह स्थातुमपेक्षते सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियेत देहान्ते देवः तारकं व्याचष्टे येनामृतीभूत्वा सोऽमृतत्वं गच्छति" इति । अर्थः—य उपासक इह लोके स्थातुमपेक्षते इच्छति तस्मै सर्वैश्वर्यं ददाति देवः श्रीनृसिंहः स यत्र कुत्रापि कीकटम्लेच्छदेशादावपि म्रियते तत्तस्य देहान्ते तारकं परमं ब्रह्म व्याचष्टे तारः प्रणवः तत्रस्थं तारकं सामाङ्गप्रणवे व्याख्यातं परं ब्रह्म कथयतीत्यर्थः । येन परब्रह्मकथनेनामृतीभूत्वा स श्रोताऽमृतत्वं कैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । श्रुत्यन्तरमाह—"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति । अर्थः— अयमात्मा प्रवचनेन शास्त्राध्ययनेन मेधया बुद्ध्या बहुना श्रुतेन श्रवणेन च न लभ्यते किन्तु यमात्मानमेष उपासको वृणुतेऽनन्यभावेन भजते तेनैव वरणेनैव स आत्मा लभ्यो नान्यसाधनान्तरेण । यद्वा—यमेव भक्तं भक्त्या परितुष्ट एष आत्मा हरिर्वृणुते आत्मसात्कर्तुमिच्छति तेनैवैष लभ्यते नान्यैरिति भक्तमोक्षपरेयम् । "यस्य देवे परा" इति व्याख्यातैव । स्वामिनाम्—तपन्त्विति । तापैः पञ्चाग्न्यादिभिः । पर्वतात् भृगुतुंगात् । तीर्थानि पुष्करादीनि । आगमान्सांगवेदादीन् । यागैरग्निहोत्रादिभिः । योगैर्युक्तिसमूहैः । वादैरिति पाठे तु वादैर्जल्पवितण्डादिभिः मृतिं मृत्युं सृतिमितिपाठे संसृतिं जन्मजरामृत्युरूपामित्यर्थः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—सत्यज्ञानादिस्वरूपेण तस्य ज्ञानं सुकरमेव किं भक्त्येत्याशंक्याहुः—तवेति । द्वितीयार्थे षष्ठी । ये च त्वां सर्वान्तर्यामितया भजन्ति ते कोऽयं वराको मृत्युरिति तिरस्कृत्य मृत्योरपि शिरसि पदं धृत्वा मुच्यन्ते तत्सोपानेन त्वत्पदं गच्छन्तीति निश्चितम् । किन्तु महता कष्टेन तत्रापि केचिदेव ये तु त्वयि प्रेमभक्तास्ते सर्वे स्वयमतिपूता एवान्यान् शिष्यादीन्निश्चितं पुनन्ति । एवं च भगवद्भक्त्या नितरां निर्मलीकृतमनसां सर्वेषामेव त्वत्कृपया विना प्रयासं लब्धापरोक्षज्ञानानां सुलभ एव मोक्षः । ये तु त्वय्यभक्तास्ते स्वात्मानमपि न पवित्रयन्ति कुतोऽन्यानतस्तान् विबुधानपि ऐहिकामुष्मिकसाधनसमूहदक्षानपि ज्ञानिनोऽपि वा विधिनिषेधरूपायां तत्तन्मतप्रतिपादिकायां वा वेदवाचि तंत्यां ब्राह्मणतार्किकादिनामभिस्त्वं खरोष्ट्रम

हिषादिपशूनिव बध्नासि । एवं चापरोक्षज्ञानमेवापरोक्षभ्रमनिवर्तकमिति नियमाज्ज्ञानिनामपि भक्तिं विना ज्ञानं परोऽक्षमेवातो व्यर्थमित्याशयः । यद्वा—नराकारत्वेऽपि पशुतुल्यत्वमाहुः—अविबुधानिति । अवयो मेषाख्याः पशवस्तद्वद्बोधो येषां तानाहारनिद्राभयमैथुनमात्रं जानत इत्यर्थः । त एवाग्रेऽविमुखा इत्युक्ताः । नये वेदशास्त्ररहस्ये तद्वर्णनेऽविन्मेषपशुवन्मुखानि येषां ते इत्यर्थः । यथा ते वृथैवामंगलं प्रलपन्ति तथा तवाभक्ताः पण्डितम्मन्या अपि स्वस्वमतारूढाः परबुद्धिभ्रंशार्थं वृथैव प्रलपन्ति । अत एव मदीयमाशयमन्यथैते वर्णयन्तीति महता क्रोधेन तांस्त्वं बध्नासीत्यर्थः । यद्वा—ये त्वयि कृतसौहृदा अत एव न ये सांसारिकव्यवहारे विमुखा विरक्ताः । अत एव "वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" इति गीतोक्त्या सर्वात्मत्वेन त्वामुपासते ते मृत्युं तिरस्कृत्य तस्य शिरः स्वपादेनाक्रमन्त्येव । तथात्मानमन्यांश्च पवित्रयन्त्येव । भक्तानां मृत्युभयाभावे हेतुः तान्मृत्युप्रभृतीन्देवानपि गिरा मद्भक्तेष्वेवं कुरुध्वमेवं मा कुरुध्वमिति अप्रतिहताज्ञारूपया वाण्या त्वं पशूनिव बध्नासि ॥ * ॥ **तोषिणी**—पूर्वस्मिन्पद्यद्वये परमपुरुषार्थनिरूपणमधिकृत्यासदुत्पत्तिवादिनः सद्विनाशवादिनः सगुणत्वभेदवादिनो विपणवादिनो विवर्तवादिन इत्येवं पञ्च वादिन उक्ताः । इह पद्ये तु परिचर्यावादिन उच्यन्ते । काश्चिदन्या भक्तिपराः श्रुतय आहुः—किं तेन कृच्छ्रसाध्येन त्वत्प्रेमशून्येन ज्ञानेन तत्फलभूतं परमप्रेममयं त्वत्परिचरणमेव श्रेयो यतस्तत्रेति अखिलसत्त्वनिकेततया सर्वाश्रयतया सर्वगुणाकाराखण्डशुद्धसत्त्वाश्रयतया वा सर्वान्तःकरणाभिनिवेशात्मतया वा हेतुना ततः परमप्रेम्णा कृतत्वात्तदेव तेषां यद्यपि परमपुरुषार्थस्तथाप्यपवर्गश्चानुषंगिकतया त्वत्प्रसादेन निर्विरोधं एव स्यात् । पूर्वोक्तज्ञानसाधकानां तु त्वन्मायामयविधिनिषेधलक्षणगिरा स्वाभाविकबंधो नापयात्येवेत्याहुः—त उतेति पदद्वयेन । उतापि ते मृत्योः शिरोऽप्यविगणय्य अननुसंधायैव पदाक्रमन्ति मुच्यंते इत्यर्थः । विबुधानपि श्रुतिविनिर्गीतपूर्वोक्तज्ञानानपि तान्परिवयसे यतस्त्वयि कृतं सौहृदं तादृशप्रेमसेवेच्छा तद्युक्ता एवात्मानं परञ्च पुनन्ति न तु ये ततो विमुखास्त इति । तदुक्तम्—"श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य" इत्यादिना । श्रुतयश्च—"जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" "ऋचोअक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यस्तं न वेद किमृचा करिष्यतिय इत्तद्विदुस्त इमे समासते" इत्याद्याः । जुष्टं प्रीत्या सेव्यमानं सन्तं पश्यति तदास्य महिमानं च पश्यत्यनुभवति इत्यनेन प्रकारेण वीतशोको भवति कुत्र परमे व्योमन् परमव्योमाभिधे महावैकुण्ठे कीदृशेऽक्षरे नित्यरूपे । यत ऋच इति । ऋचः संबंधिनि तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । यस्मिन्परमव्योमनि देवाः पार्षदादयः विश्वे सर्वेऽधिनिषेदुरधिरूढा इत्यर्थः । अग्रे च जुष्टत्वमेव दर्शयति—"यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः य ईशो द्विपदश्चतुष्पदस्तस्मै दैवाय हविषा विधेम" इति । **विश्वनाथस्तु**—वैष्णवमते जीवः खलु चित्कणः अल्पज्ञः अल्पव्यापी अस्वतन्त्रो निर्गुण एव । तस्य संसारदुःखनिवृत्तये भगवत्प्राप्तये च भक्तिरेव घटते न त्वन्यो ज्ञानादिकः कोऽप्युपायो "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥" इति । 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' इति च भगवदुक्तेस्तद्भक्तिरेवोपायः 'दुरवगमात्म' इत्याद्यस्मदुक्तेश्च सैवोपायः परमपुरुषार्थ इति । वैष्णवमतस्यैव सर्वमतश्रैष्ठ्यं प्रतिपादयन्त्यो वैष्णवानेवोत्कर्षयन्त्योऽन्यान्सर्वानेव वादिन आक्षिपन्ति—तवेति । द्वितीयार्थे षष्ठी त्वां ये परिचरन्ति "छन्दसि व्यवहिताश्च" इति यच्छब्देन व्यवधानमदोषः । अखिलानां लोकानां सत्त्वं सत्यत्वमेव निकेत आश्रयो येषां तेऽखिलसत्त्वनिकेतास्तेषां भावस्तत्ता तयोपलक्षिताः "सत्यं ह्येवेदं विश्वमसृजत" इति माध्वभाष्यधृतश्रुतेः 'प्रधानपुंभ्यां नरदेव सत्यकृत्' इति सप्तमोक्तेश्च द्वैतप्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति मतमाश्रित्य वर्तमाना इत्यर्थः । श्लेषेण खिलं निकृष्टमशुद्धमखिलं श्रेष्ठं शुद्धं यत्सत्त्वं तदेव निकेतो वैकुण्ठादि धाम यस्य तत्तयोपलक्षितं त्वामित्यर्थः । त उत त एव अविगणय्य तिरस्कृत्य निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः पदा स्वपादेन आक्रमन्ति अवहेलामात्रेणैव संसारं तरन्तीत्यर्थः । ननु पूर्वे वादिनोऽश्रुत्युक्तज्ञानाद्युपायेन तरन्त्येव तत्र नेत्याहुः—परिवयस इति । गिरा तत्तन्मतप्रतिपादिकया वेदवाचैव "असतोऽधि मनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिम्" इत्यादिकया रज्ज्वा तान्विशिष्टबुधान् दार्शनिकानपि पशूनिव बध्नासि न च सोपपत्तिं वक्तुमपारयन्तो वैष्णवा एव न ज्ञानवन्त इति वाच्यम् "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥" इति श्रुतेस्त एव सम्यग्ज्ञानवन्तो ज्ञेयाः । तस्मात्त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनन्ति स्वयं पूता अन्यानपि स्वोपदेशात्पवित्रयन्तीत्यर्थः । ये विमुखा अभक्तास्ते तु न । अत्र "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तं पीठगं येऽनु यजन्ति विप्रास्तेषां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम्" इति । "जुष्टम्" इत्याद्याश्च (१४)॥२७॥

नीलकंठी–एवं क इहेत्यादिश्लोकत्रयेण जगत्कारणस्य दुर्ज्ञेयत्वं तमसो जगत्कारणत्वं जगतो मनोमात्रत्वञ्चोक्तम् अर्थाच्च तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननाशे तत्कार्यस्य मनसो नाशः तस्मिन्सति संसारोच्छेद इति श्रौतयौक्तिकाविचारः सांख्यनामोक्तः अत्यन्तबुद्धिमान्द्याद्वा विशिष्टगुर्वाद्यलाभाद्वा ये तत्राशक्तास्ते निर्गुणब्रह्मोपास्तिलक्षणयोगेनापि मुच्यन्त इत्याह–तत्र पारि ये चरन्तीति । येन ये विमुखा अखिलसत्त्वानिकेततया तत्र परिचरन्ति ते उत निर्ऋतेः शिरः पदाक्रमन्तीत्यन्वयः । ये पुरुषा नये श्रवणमननात्मकन्यायविचारे विमुखा अयोग्याः संतः अखिलसत्त्वनिकेततया सर्वभूताधिवासतया "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुत्युक्त्या । तत्र त्वां कर्मणि षष्ठी । परिचरंति "ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाश्व चण्डालगो खरम् ॥" इति स्मृत्युक्तप्रकारेणोपासते व्युत्थानकाले । समाधिकाले तु–उपाध्यंशमनंतर्भाव्य केवलं निर्गुणमुपासते ते उत तेऽपि विमुच्यंत इति शेषप्रंथार्थः । यद्वा–अखिलं रजस्तमोबोधशून्यत्वेन कृत्स्नं शुद्धं सत्त्वमंतःकरणसत्त्वं तदेव निकेत उपलब्धिस्थानं ज्ञापकं वा यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । "विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुतेः । तत्र शुद्धसत्त्वे प्रकाशमानतया हेतुना ये त्वामात्मानं सर्वप्रत्यग्भूतं परिचरंति तत्तदुपाध्याकारतां परित्यज्य प्राप्नुवंति त उत तेऽपि निर्ऋतेः शिरः अविगणय्य हेलया पदा आक्रमंति मुच्यंत इत्यर्थः । विनापि श्रवणादिप्रनाडीं केवलोपास्त्यापि मुच्यंत इति गीतास्वपि दृष्टम् । "अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥" (१) । ध्यानदीपे–"अत्यंतबुद्धिमांद्याद्वा सामग्र्या वाप्यसंभवात् । यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासति सोऽनिशम् ॥ " (१) । वासिष्ठे–"द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानञ्च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ १ ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिर्णयः । प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः ॥ २ ॥ " इति । ननु–"ज्ञानादेव तु कैवल्यं " "नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय " इति प्रकारान्तरव्यावृत्तेः कथमुपास्त्यापि मुच्यन्त इति उच्यते उपास्तेरपि साक्षात्कारार्थत्वान्न कोऽपि दोषः । यथोक्तं भगवता–"यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यञ्च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ " ननु–कुतो मत्परिचर्याया ईदृशो महिमेत्याशंक्य तत्र सर्वेश्वरत्वादित्याह–परीति । विबुधान्सूर्यादीन्गिरा आज्ञावचनेन पशूनिव पारिवयसे कालयसे । "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ " इति । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः " इत्यादिश्रुतिभ्यः अत्यल्पमिदमित्याह–अपि तानिति । तानपि विबुधानपि त्वयि कृतसौहृदाः नारदादयः खलु निश्चितं पुनन्ति दर्शनादिना । अयमर्थः–द्विविधमुपास्त्यपरपर्यायं ध्यानं "योषितमग्निं ध्यायीत" इत्यादि प्रभूतविषयं भावनारूपमेकम्, परोक्तस्य रत्यादिगतसूक्ष्मविशेषस्य ग्रहणाय चक्षुष इव श्रुत्युक्तस्य प्रतीचोऽवस्थात्रयातीतनिर्विशेषत्वस्य ग्रहणाय मनसः प्रणिधानरूपं द्वितीयम्, आद्यं मानसक्रियारूपत्वादनित्यफलं द्वितीयं धर्ममेवसमाधिरूपं वस्तुतत्त्वविषयत्वान्मुक्तिहेतुरपि " क्षणमेकं क्रतुशतस्य चतुःसप्तत्या " इति श्रुतेर्धर्मर्द्धिहेतुरपि ध्यानजधर्माधिक्याच्च नारदादयोऽन्यान्पुनन्ति स्वयञ्च जीवन्मुक्तिसुखं पुष्कलमनुभवन्ति । श्रवणादिप्रनाडिप्राप्तज्ञानास्तु स्वयं कृतार्था अपि पुष्कलतपोवृद्ध्यभावान्नान्यं पातुं क्षमा इति ध्यानयोगस्य श्रेष्ठत्वमिति । अत्रायं योगानुष्ठानक्रमः– शमदमादिसंपन्नो मनोऽनुकूले शुचौ देशे स्थिरसुखमध्यासीनः उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशान्तं " य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः । अथ यदतः परोदिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः " इत्याद्याध्यात्मविद्यानां " सैषा दहरविद्याऽत्र द्विधा ते परिकीर्तिता । आध्यात्मिकी भवेदेका तथाऽन्या त्वाधिभौतिकी ॥" इति शैवे चिदंबरमाहात्म्यादौ आधिभौतिकीकरणात् । " ध्यानमन्तः परे तत्त्वे लक्ष्येषु च निवेशयेत् " इति बाह्यलक्ष्यश्रुतेश्च उमामहेश्वरप्रतिमायां सूर्यमण्डले वा निबिडतरशुक्लभास्वरांधकारकल्पसततोदितानस्तमितरूपांतरदर्शनापलापिषु सूर्यरश्मिषु वा गुरूक्तयुक्त्या दत्तदृष्टिरुमासहायादिशब्दान्संज्ञासंज्ञिसंकेतग्राहकानुमानस्मृतिपूर्वकं तदर्थांश्चानुसंदधानोऽयमहमस्मि सांबशिव इत्याद्याकारं प्रत्ययांतरानंतरितां सवितर्काख्यां भावनां कुर्यात् । इयमेवोक्तविधानुसंधानाकारशून्या देहाहंधीवदर्थमात्रनिर्भासाकारा निर्वितर्केत्युच्यते । तथा च श्रुतिः– " अतो विशेषविज्ञानं विशेषमुपगच्छति " इति । अतो विशेषेषु

ध्याननिवेशनाद्विशेषः स्थूलभौतिकः तत्र विविधं शब्दादिविकल्पोपेतं ज्ञानं विज्ञानं विशेषं विगलितः शेषो ज्ञानादन्यो विकल्पो यस्मात्तत्तथेति श्रुत्यर्थः । इदमेव प्रतिमादिकं यदा विषयेभ्यः प्रत्याहृतकरणः स्वप्न इव विगलितस्थूलदेहाभिमानः पूर्ववदेव शब्दाद्युल्लेखसहितं च समापद्यते तदा ते सविचारनिर्विचारसमापत्ती उच्येते । एतद्द्वयं मानसम् । एताश्चतस्रः समापत्तयः सूत्रिता भगवता पतञ्जलिना । तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता । अतिपरिशुद्धिर्विर्जनं स्वरूपशून्याहमिदं भावयामीत्याकारशून्या, उत्तरत्र सूक्ष्मविषयेति विशेषणात्पूर्वयोः स्थूलविषयत्वं सिद्धम्, तेन स्थूले आत्ममनःशरीरविषयाणां सांनिध्यमस्ति सूक्ष्मे आत्ममनसोरेव । स्थूलेऽपि यदा देहासंगाद्वृत्तिलाभस्तदाऽसौ महाविदेहा नाम धारणा । अत्रेदमुक्तम्–" बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा तत्संयमात्प्रकाशावरणक्षयः " इति । अस्यां चावश्यं ध्येयस्यातिवाहिकत्वं व्यक्तीभवति । तथाहि वितर्कालम्बने प्रतिमादौ यद्यपि लोकदृष्ट्या देवतादृष्टिरध्यस्यते तथाप्यातिवाहिकी देवतैवाधिभौतिक्याः प्रतिमायास्तत्त्वं शुक्तिरिव रूप्यस्य तत्र भातस्य । यथोक्तं वासिष्ठे–" आतिवाहिक एवायं त्वादृशैश्चित्तदेहकः । आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात् ॥ " इति । अयं प्रपञ्चः अतिक्रम्य शिलोदरादिकमपि वहत्यभिमानिनमित्यतिवाहि अप्रतिमं भूतसूक्ष्मं तेन निर्वृत्त आतिवाहिकः । अस्यापि तत्त्वं चित्तदेहकः चित्तमेव देहो यस्य स तथा । एवं च यथा तीव्राभियोगेन निरीक्ष्यमाणे शुक्तिरजते रजतं तिरोधीयते शुक्तिश्च प्रकाशते, एवं देवताभावनादार्ढ्ये प्रतिमाया अचेतनत्वं तिरोधीयते शास्त्रीयं चेतनं देवतारूपमाविर्भवति । अत एव दृढभक्ता बाणादयः स्वाराध्यैः शंकरादिभिः सह व्यवहरन्तीति बहुलमुपाख्यायते । एवं परिच्छिन्नाविग्रहवत्या देवताया अपि तत्त्वमनंतत्वमेव । तद्भावनया तत्परिच्छेदतिरोधानेऽनंतं सर्वतःपाणिपादं तदित्याद्युक्तलक्षणं विश्वरूपमपि प्रकाशते, यदपश्यद्यशोदा कृष्णमुखे । विश्वरूपाध्यायोऽप्येतमर्थमुपबृंहयति । तदेतदेव निर्वितर्कजं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं योगभाष्ये तत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजमिति विश्वरूपस्यापि तत्त्वं निर्विशेषसन्मात्रम् । तदेव चक्षुरादीनां प्रमेयामित्युक्तम् ' बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् ' इत्यत्र । उपपद्यते चैतत् । यथा गोपुराकारे मुकुरे दत्तदृगपि तमतिस्वच्छत्वादजानंस्तत्र प्रतिबिम्बितं पुरमेव पश्यति यथा वा हिंगुलारूढं स्फटिकं पश्यन्नेव चन्द्रिकायां नीलमणिमिव सौरालोके पद्मरागमिव च मन्यते । एवं चक्षुःसौक्ष्म्यतारतम्यात्प्रतिमादौ चेतनत्वमनंतत्वं सन्मात्रत्वं चास्मितापरपर्यायं गृहीत्वा विलीयते तदेतत्सम्यग्दर्शनं श्रुत्याप्युक्तम्–" मानसे च विलीने तु यत्सुखं स्वात्मसाक्षिकम् । तद्ब्रह्म चामृतं शुक्रं सा गतिर्लोकः एव सः ॥ " इति । सोऽवितर्कक्रमोऽनलवत्स्वकृतानुकृतिरित्यस्य द्वितीयव्याख्यानरीत्या कौलिकन्यायेन बहुतरमहामुनिमहीकृतायां श्रीकण्ठश्रीनाथादिप्रतिमायां प्रयुक्तः क्षिप्रं प्रसिद्ध्यति निबिडतरार्करश्म्यालम्बनस्त्वव्यवधानेन विश्वरूपमेव गोचरयन्नाशुतर इति विवेकः । निर्विचारवैशारद्यफलं सार्वज्ञ्यं पातञ्जले प्रोक्तम् । तत्सर्वस्य कल्पितत्वं विना न संगच्छते इत्युक्तं वेदान्तकतके–" अतीतानागतं वस्तु वीक्षते करबिल्ववत् । योगी संकल्पमात्रोत्थमिति शास्त्रेषु डिंडिमः (१) मायायां सर्वदा सर्वं सर्वावस्थमिदं जगत् । अस्तीति तदुपाधिश्चित्सार्वात्म्यात्सर्वमीक्षते (२) आरंभपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यन्न सत् । अतीतानागतं वस्तु योगी तद्वीक्षतां कथम् (३) संकल्पमात्रभातं वस्त्वतीतादि यदीष्यते । नष्टस्त्रीदर्शनाभं तत्स्याद्योगिज्ञानमप्रमा (४) योगिसंकल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीष्यते । ईशसंकल्पमात्रेण सर्वोत्पत्तिस्तदेष्यताम् (५) नारंभे परिणामे वा दृष्टः कालाद्यतिक्रमः । कल्पनायां तु स स्पष्टः स्वप्नमायाभ्रमादिषु (६) तस्मान्नाणुभिरारब्धं भित्तिवन्नापि गव्यवत् । प्रकृतेः परिणामो वा जगत्किं त्विन्द्रजालवत् (७) " इति । उक्ता ग्राह्यसमापत्तिरीश्वरप्रणिधानरूपाऽस्याः फलं व्याधिदुःखाद्यन्तरायाभावपूर्विका आशुसमाधिसिद्धिः । यतो भगवान्पतञ्जलिः–अधिमात्रश्रद्धाद्युपायोपेतानामधिमात्रवैराग्यादासन्नतमं समाधिलाभमुक्त्वाऽसूत्रयत्–"ईश्वरप्रणिधानाद्वा"इति । "ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोप्यन्तरायाभावश्च" इति च । अंतराया व्याधिदुःखादयः निर्विचारग्राह्यं षष्ठश्लोकोक्तरीत्या विलाप्य मनोमये समष्टौ चित्तं धारयतो मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः "सत्यसंकल्पः सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः " इत्यादिश्रुत्युक्तसार्वात्म्यं सार्वज्ञ्यं सत्यसंकल्पत्वं चाविर्भवति तत्र कुतूहलितया मनसो विषयविकल्पाभिमुख्ये सानंदस्तदभावे सास्मितः संप्रज्ञातो भवति । त एते ग्रहणगृहीतृसमापत्ती पूर्ववच्छब्दादिविकल्पसंकीर्णत्वासंकीर्णत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे । मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वर इत्यनयोरेव नामद्वंद्वानि । सोऽयमवान्तरभेदादष्टविधश्चतुर्विधः सूत्रितः । " वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः " इति । अस्मितासमापत्तिरेव शास्त्रसंस्कृतधियां तत्त्वमस्यादिवाक्योत्था

ब्रह्मविद्याख्या चेतोवृत्तिः । अस्याः फलम्–"भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ " इति । परो हिरण्यगर्भः अवरो यस्मात्स परावर ईश्वरः । उपबृंहितश्चायमन्त्यः पाद एकादशे 'दृष्ट एवात्मनीश्वरे' इति । हृदयग्रंथिभेदः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरित्यनर्थान्तरम् । विवेकख्यातेरपि परवैराग्यबलान्निरोधे दग्धेंधनानलवदुपशमे वा सति असंप्रज्ञातो धर्ममेधाख्यः समाधिर्भवति । यमपेक्ष्य श्रूयते "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यन्मनुते नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यन्मनुते अन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति" इति "तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम् । एतद्ज्ञानं च ध्यानञ्च शेषोऽन्यो ग्रंथविस्तरः ॥" स्मर्यते च वसिष्ठेन–"निर्विकल्पसमाधिर्हि सिद्धान्तः सर्ववाङ्मये" इति । यं चासूत्रयत् "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" प्रसंख्यानेऽस्मितान्तध्यानफले ऋतंभरप्रत्यक्षादावभिलाषशून्यस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवति । तत्फलेऽपि सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वञ्चेति सूत्रिते विरक्तस्य धर्ममेघो भवतीत्यर्थः । तत्त्वं चास्य "क्षणमेकं क्रतुशतस्य चतुःसतत्या यत्फलं तदवाप्नोति" इति श्रुतेः एतत्समाप्तिपंचकम् । "यच्छेद्वाङ्मनसी" इति श्रुत्या वाङ्मनोज्ञानमहच्छान्तशब्दैरुपात्तं वाचं बाह्येन्द्रियं स्वविषये निरुध्य जित्वा स्वकारणे मनसि प्रविलापयेदिति यच्छेदित्यस्यार्थः । एवमुत्तरत्र शान्तावधि यच्छेत् । अत्रापि विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानि गुणपर्वाणि । तत्र वितर्कालम्बनाद्विशेषाद्विचारानंदालम्बनम् अविशेषं प्रतिविविक्षतो योगिनो दैनंदिनलयाभ्यासान्मनो लीयते प्रविष्टमात्रं वा रजःप्राबल्यात्पूर्वां भूमिमुत्सर्पति सर्वे क्षेपः तावेतौ लयविक्षेपौ हेयतया श्रूयेते "लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् । यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥" इति एवमविशेषादस्मितालम्बनं लिंगमात्रं प्रविविक्षतस्ततः पुरुषञ्च प्रविविक्षतो लयविक्षेपौ स्तः । तेष्वाद्यो लीनो मूढ एव । द्वितीयतृतीयौ क्रमाद्विदेहप्रकृतिलयावन्वर्थसंज्ञौ क्रममुक्तिभाजौ । एतयोरवान्तरभेदकल्पनया फलभेदः स्मर्यते वायुपुराणे–"दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥ बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥ पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ।" इति । सूत्रं च–"भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" इति । एषामसंप्रज्ञातो लयरूपत्वाद्भवप्रत्ययो जन्महेतुरिति सूत्रार्थः । असंप्रज्ञातावस्थायां योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते । यां प्रकृत्योक्तं योगभाष्ये अस्यामवस्थायामीश्वरस्यानीश्वरस्य विवेकज्ञानवतोऽन्यस्य वा कैवल्यं सिद्धमिति । सोऽयं योगी त्र्यवस्थः । यः स्वतो व्युत्तिष्ठति स विद्वद्वरः, यः परतः स विद्वद्वरीयान्, यो नोभयतः स विद्वद्वरिष्ठः । इमं प्रकृत्योक्तं "देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम्" इति । वासिष्ठे सप्त योगभूमय उक्ताः–"ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता । विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका । पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥" इति । आस्वाऽऽद्या शास्त्रोक्ता साधनसंपत्, द्वितीया श्रवणमनने, यस्यां क्रमेण मीमांसातर्कावुपक्षीणौ । तृतीया निदिध्यासनं, यस्यां पातञ्जलं योगशास्त्रं चरितार्थम् । चतुर्थी साक्षात्कारो, यस्यां ध्यायी विद्वानित्युच्यते । शेषा जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः । यासु योगी क्रमेण विद्वद्वरादिसंज्ञां लभते । आसु विचारणादार्ढ्ये क्षणिकसत्त्वापत्त्यापि कृतार्थतास्तीति श्रवणादिप्रणाली नेदीयसी इतरापि नित्योयुक्तस्य शीघ्रमेव सिद्ध्यति नान्यस्येति श्रूयते–"षड्भिर्मासैस्तु युक्तस्य नित्ययुक्तस्य देहिनः । आनंदः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते (१) रजस्तमोभ्यां विद्धस्य सुसमिद्धस्य देहिनः । पुत्रदारकुटुम्बेषु सक्तस्य न कदाचन (२)" "अथेदानीं ज्ञानोपसर्गाः राजन्" इत्युपक्रम्य "अथ ये चान्ये ह नित्यप्रमुदिता नित्यप्रवासिता नित्ययाजनका नित्यशिल्पोपजीविनोऽथ ये चान्ये ह पुरयाचका अजाज्ययाजकाः शूद्रशिष्याः शूद्राश्च शास्त्रविद्वांसोऽथ ये चान्ये ह यक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगग्रहादीनामर्थं पुरस्कृत्य श्रमयाम इत्येवं ब्रुवाणा अथ ये चान्ये चाटजटनटभटप्रव्रजितरंगावतारिणो राजकर्मणि पतितादयोऽथ ये चान्ये ह वृथातर्कदृष्टांतकुहकेन्द्रजालैर्वैदिकेषु परिष्ठातुमिच्छंति तैः सह न संवसेत् बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजत् तया शिवमशिवमित्युपदिशंत्यशिवमिति वेदादिशास्त्रं हिंसाधर्माभिधानं मास्त्विति वदंतः" इत्यादि । एवं चात्र नये विमुखा इत्यशास्त्रज्ञानां पुनंतीति गुर्वनुग्रह उक्तः । त्वयि कृतसौहृदा इति । ग्राह्यसमापत्तिः परिवयसे पशूनिति ग्राह्यैश्वर्यम् । अखिलसत्त्वनिकेततयेति । ग्रहणगृहीतृसमापत्ती । निरुक्तेरिति । "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति श्रुतेर्भयहेतुर्द्वैतम् । अविगणय्येति । ब्रह्मलोकांते यत्र वैराग्यम् आक्रमंतीति । तदतिक्रमेण भूमब्रह्मस्थितिः।इत्येते अर्था दर्शिताः । विस्तरभयात्तु नातिप्रपञ्चिताः (१४) ॥२७॥

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्वहंति समदंत्यजयाऽनिमिषाः ॥
वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ १५ ॥ २८ ॥

ननु यद्यखिलसत्त्वनिकेतत्वेन भवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि तत्करणसंबंधात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्जेयातां न वस्तुतस्तथात्वमिति चेत्तर्हि जीवानामपि तत्तुल्यत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमितीमामाशंकां परिहरंत्यः"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः॥स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम्"इत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंतीत्याह । त्वमकरण इति । करणसंबंधरहित एवाखिलकारकशक्तिधरः अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणींद्रियाणि तेषां शक्तीर्धारयति प्रवर्तयतीति तथा । कुतः स्वराट् यतः स्वेनैव राजसे दीप्यसे नहि स्वतःसिद्धज्ञानशक्तेरिंद्रियापेक्षेत्यर्थः । अतस्तव बलिमुद्वहंति पूजां कुर्वंति । अजयाऽविद्यया सहितास्तया वृता इत्यर्थः । अनिमिषा देवा इंद्रादयस्तत्पूज्या विश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि । यथा सस्त्रीका एव किंकराः स्वामिनं सेवंते तथाऽविद्यायुक्ता देवादयस्त्वामिति लोकोक्तिः । समदंति च मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्षणं बलिं भक्षयंति । अत्र दृष्टांतः । वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति । यथा वर्षभुजः खंडमंडलपतयोऽखिलक्षितिपतेर्महामंडलेश्वरस्य स्वप्रजादत्तबलिभुजो बलिमुद्वहंति तद्वदिति । कथं बलिं वहंति तदाह । विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिता इति । त्वत्तो भीताः संतो यस्मिन्कर्मणि नियुक्तास्ते तत्कुर्वंतीति । त्वदाज्ञापालनमेव बल्युद्वहनमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । " भीषाऽस्माद्वातः पवते ॥ भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषाऽस्मादग्निश्चेंद्रश्च ॥ मृत्युर्धावति पंचमः " इति ॥ अनिंद्रियोऽपि यो देवः सर्वकारकशक्तिधृक् ॥ सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वसेव्यं नमामि तम् ॥ १५ ॥ २८ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–अत्राक्षिपति–नन्विति । तत्तत्करणसंबंधात्तत्तद्देहेन्द्रियसंयोगात् ब्राह्मणोऽहं पश्यामि तीर्थमित्यादिप्रतीतेस्तीर्थदर्शने कर्तृत्वं तज्जन्यफलभोक्तृत्वञ्च प्रसक्तमेवात्मनीति चेदाह–न वस्तुत इति । तथात्वं तत्तत्करणसंबंधत्वमात्मनः "असंगो ह्ययं पुरुषः" इत्यात्मनोऽसंगत्वादेवं चेज्जीवस्यात्मत्वाविशेषात्परमात्मसाम्यतैवेत्येवंरूपामाशंकां परिहरन्त्यः "अपाणिपादः" इत्याद्याः । तासामर्थस्तु सुगमः । अकरणेऽपाणिपाद इत्याद्याः । अखिलकारकशक्तिधरत्वे तु "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुस्ते निर्विचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम्" इति । पुरुषस्यातर्क्यशक्तिपरेयम् । करणसंबंध इन्द्रियसंबंधस्तेन रहितः । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । तेषां शक्तीः शब्दग्रहाद्याः । अत्र हेतुमाशंकते–कुत इति । इत्यर्थ इति–स्वप्रकाशस्य प्रकाशकान्तरापेक्षणे स्वप्रकाशत्वमेव न स्यादिति भावः । "करणं कारकञ्चेमे इन्द्रियेऽपि स्मृते पदे" इति निरुक्तिः । यतः स्वराडतो हेतोः । इत्यर्थ इति–अविद्वदधिकारित्वात्कर्ममार्गस्येति भावः । अत्र सावियदेवकर्तृकभगवत्संप्रदानकबलौ तद्वत्त्वामनिमिषा इत्यर्थः । इत्यर्थ इति–"एतावत्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरौ । यदादरेण ग्रहणमाज्ञायाः" इत्याद्युक्तन्यायेन मुख्यसेवनमाज्ञाधारणमेवेति भावः । अत्र प्रमाणम्–तथा चेति । "भीषा" इति । अस्मादीश्वराद्भीषा भीत्या पवते वातीत्यर्थः । धावति स्वकालवशं प्राप्तानेव प्राणिनो नयन्सर्वत्र चरतीत्यर्थः । यद्यपीह पञ्चानां ग्रहणं तथापि तदादिन्यायेन ब्रह्मादीनामपि ग्रहणं ज्ञेयम् । सर्वेश्वरत्वकथनपरेयम् । स्वामिश्लोकः स्पष्टार्थः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–ननु सर्वान्तर्यामित्वे तत्तज्जीवेन्द्रियसंबंधेनेश्वरे कर्तृत्वभोक्तृत्वापत्त्या तस्यावास्तवत्वे जीवेऽपि तथात्वमेवेति जीवसाम्यादसेव्यत्वमाशंक्याहुः–त्वमिति । यस्मात्त्व

प्रकाशत्वेनेन्द्रियानपेक्षतयेन्द्रियसंबंधरहितोऽपि सर्वजीवेन्द्रियप्रवर्तकोऽसि तस्मादविद्यया वृता इन्द्राद्या देवास्तत्पूज्या ब्रह्मादयश्च त्वां सस्त्रीकाः सेवकाः स्वामिनमिव सेवन्ते । यथा खण्डमण्डलेश्वराः स्वस्व प्रजादत्तं बलिं चक्रवर्तिने निवेद्यैव तदाज्ञया यत्किञ्चित्स्वयमपि गृह्णन्ति तथा यस्मिन्कर्मणीन्द्रादयस्त्वया यथा नियुक्तास्ते त्वत्तो भीताः सन्तस्तथैव तत्कुर्वन्तीति त्वदाज्ञां पालयन्तो यज्ञादौ मनुष्यैर्दत्तं हव्य कव्यादिरूपं बलिं त्वयि निवेद्यैव स्वयमपि भक्षयन्ति । यद्वा—त्वमकरणः असाधारणं कारणं करणम्, यथा च—घटादौ दंडचक्रादि । सृष्ट्यादौ करणानपेक्षोऽसीत्यर्थः । न तु सर्वसौन्दर्यहानिकारककरनेत्राद्यभाववानित्यर्थः । अन्यथा परमसुन्दरश्रीकृष्णमूर्तिध्यानमसंगतं स्यात् । करणानपेक्षत्वे हेतुमाह—अखिलेत्यादि । अखिलानां कारकाणां ब्रह्मादीनां शक्तीर्धारयसीत्यर्थः । अनेन ब्रह्मादिभिर्विनापि तदीयसर्व व्यापारसाधनसामर्थ्यमेकस्मिन्नेव त्वयीति सूचितम् । सृष्ट्यादौ तेषां प्रवृत्तिश्च केवलं त्वत्कृपयैवेत्याशयः । अत एवाजया श्रीराधया श्रीरुक्मिण्या वा सह सिंहासने स्थितस्य तवाग्रे महिष्या सह सार्वभौमस्याग्रे मंडलेश्वरा इव ब्रह्मादयो भीताः सन्तो बलिमुद्वहन्ति स्वयञ्च तद्दत्तमदन्तीत्यर्थः । अथवा नन्वेवं मम माहात्म्यं व्यर्थं कथमुच्यते यतोऽहं नंदात्मजः कंसकरप्रदोऽस्मीति चेत्तत्राहुः—हे अखिलकारक । अखिलं विश्वं ब्रह्मादिद्वारा कारयसीति तथा तत्संबोधनमिदम् । अत एव त्वमकरणः स्वयं सृष्ट्यादिश्रमं न करोषि, यतस्त्वं शक्तिधरः शक्तिं सामर्थ्यमव्याहताज्ञां वा धारयसि । अत एव स्वराट् सकलचक्रवर्तिशिरोमणिस्त्वमेवासि । अत एव यत्र कर्मणि ये यथा कृतास्ते विश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि त्वदाज्ञप्तकार्यान्यथाभावभयान्निमेषरहिताश्चकिताश्च सन्तोऽजया स्वाविद्यया पत्न्या सहितास्तथैव त्वदाज्ञां पालयन्तश्चक्रवर्तिनोऽग्रे वर्षभुज इव तवाग्रे बलिमुद्वहन्ति । उत ऊर्द्ध्वं शिरसि कृत्वा वहन्ति प्रापयन्ति विष्टिं कुर्वन्तीति यावत् । ते च त्वद्दत्तं विष्टिवेतनरूपं समदन्ति । लोके विष्टिकर्तृभ्यो भोजनं दीयत एवेत्यर्थः । तथा च यस्य ब्रह्मादयो विष्टिकर्तारस्तस्य कंसाय करदानमत्यन्तासंभावितमेवेत्याशयः ॥ * **तोषिणी**—अन्यास्तदेव पुष्णन्त्य आहुः—त्वमिति । अकरणः सृष्ट्यादौ कुलालादिवत्पृथक्साधनरहितोऽत एव क्रियारहितश्च । ब्रह्मादिजीवेन्द्रियप्रवर्तनलीलायां तत्तदिन्द्रियसंबंधरहितः स्वतः स्थितौ तद्वत्पृथगिन्द्रियरहितोऽपि त्वं स्वरूपतस्तत्तत्करणपरार्धातिक्रमिपरमातिपरमशक्तितया प्रादुर्भावभेदेन, संख्यातश्चानंततयाऽखिलानि यानि कारकाणि करणानि तानि तथा "सर्वतःपाणिपादं तत्" इति न्यायेन कदाचित्तत्रतत्र तादृशनिजकरणप्राकट्यरहितोऽपि तत्तदर्थं तत्तच्छक्तीर्धरसि बिभर्षि तथा यथायोगं तत्तदंशाभासांस्तत्रतत्र प्रापयसि चेति तथाभूत इत्यर्थः । कथम्, स्वराट् अचिन्त्यशक्तिमयेन स्वेनैव तथातथा राजस इति । अतो जीवकरणानामिव तत्र करणानां तदधीनप्रकाशत्वाभावात् प्रत्युत तत्करणानां त्वदधीनत्वात् । अनिमिषा ब्रह्मादयस्तव बलिमुद्वहन्ति । संतु च ते तेषामधिकारिणी माया च तथेत्याहुः—अजयेति । सहार्थे तृतीया । शेषं तैर्व्याख्यातम् । अतः साधूक्तं पूर्वाभिस्तव ये परिचरन्तीति । श्रुतयश्चात्र "न तस्य कार्यम्" इत्याद्यनुगता एव "अपाणिपादः" इत्याद्याः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—तस्मादस्वतन्त्रैरीशितव्यैः जीवैस्त्वमेव स्वतंत्र ईश्वरः सेव्य इति चेन्मैवम्, नेत्रश्रोत्रभुजादिमत्त्वादहमपि जीव इव करणपरतंत्र इत्यतः कुतो मे स्वातंत्र्यमैश्वर्यं वेत्यत आहुः—त्वमकरणः । आहंकारिकमनोनेत्रश्रोत्रादिरहितस्तर्हीमानि मन्नेत्रादीनि कुतस्त्यानि तत्राहुः—स्वराट् । स्वैः स्वरूपभूतैरेव नेत्रश्रोत्रादीन्द्रियै राजस इति स्वराट् । अत एव खिलानि तुच्छानि प्राकृतानीत्यर्थः । अखिलानि खिलभिन्नानि चिदानंदमयत्वस्वरूपभूतानींद्रियाणि शक्तीः "चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्" इति श्रुतेः । प्राकृतेन्द्रियशक्तीश्च धरतीति तथा सः । न त्वं प्राकृतेन्द्रियो नाप्यनिन्द्रियः किन्तु पराख्यस्वरूपशक्तिमयेन्द्रियः प्रत्युत प्राकृतेन्द्रियेष्वपि श्रवणादिशक्त्याधायक इत्यर्थः । "न तस्य कार्यं करणम्" इत्यादिश्रुतेः महैश्वर्यमाहुः—तव बलिं पूजोपहारम् अनिमिषा ब्रह्माद्याः प्रापयन्ति तुभ्यं समर्पयन्ति । अजया सहेति । या तेषामधिकारिणी खल्वजा माया सापि ते बलिहारिणीत्यर्थः । समदन्ति त्वत्प्रसादान्नरैर्दत्तं हव्यादिकं भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—वर्षभुजो मंडलेशा अखिलक्षितिभुजः सम्राज इवेति सुगमम् । कीदृशा भूत्वा तत्राहुः—यत्र कर्मणि ये त्वया नियुक्तास्तत्कर्मणि त्वत्तश्चकिता भीता एव विदधति । अत्र "भीषाऽस्मात्" इत्याद्याः श्रुतयः (१९) ॥ २८ ॥

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः ॥
न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवेद्वियत इवाऽपदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥ १६ ॥ २९ ॥

तदेवं करणप्रवर्तकमीश्वरं करणपरतंत्रा नरा भजंतीत्युक्तम् । न केवलमियदेव कारणं तत उत्पन्नत्वेनापि तत्परतंत्रत्वादिति वदंति "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरंति" इत्याद्याः श्रुतय इत्याह । स्थिरचरजातय इति । हे विमुक्त नित्यमुक्त यदि तवाजया मायया विहरो विहारः क्रीडा भवति तदा स्थिरचरजातयः स्थिराश्च चराश्च जातयो जात्यालिंगिता देहा येषां ते जीवाः स्युर्भवेयुः । कथं

नीलकंठी—एवं सांख्ययोगाभ्यां शोधितौ तत्त्वंपदार्थावनूद्य तयोरभेदमभिधत्ते द्वाभ्याम्—त्वमकरण इति । हे भगवन् त्वमकरणः अनिंद्रियोऽपि स्वराट् स्वेनैव राजसे प्रकाशसे, अनिन्द्रियोऽपि स्वरूपप्रकाशेनैव सर्वमवभासयसीत्यर्थः । "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्" इति श्रुतिभ्याम् । यद्वा—न सन्ति करणानि सृष्टिक्रियायां साधकतमानि मृद्दण्डादिस्थानीयानि यस्य सोऽकरणः । अत एव प्राक्सृष्टेः स्वेनैव एकाद्वितीयेन स्वरूपेण राजत इति स्वराट् "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवंविधोऽप्यखिलकारकशक्तिधरः सर्वेषां कर्तृकरणादिकारकाणां शक्तयः कार्यजननसामर्थ्यानि धारयतीति स तथा "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः । केवलात्त्वत्त एव सर्वमुत्थितमिति भावः । एवं तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थमनुवदति—तवेति । अनिमिषाः प्राणाद्यभिमानिदेवताः । अजया आत्मनस्त्वदभेदाज्ञानाच्च तत्तत्करणात्मताभिमानेन तव देहेन्द्रियादिरूपतापन्नस्य तुभ्यं बलिमन्नाद्युपहारम् उद्वहन्ति प्रापयन्ति समदन्ति स्वयं च भुञ्जते । "सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति प्राणे तृप्यति सति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति" इति श्रुतेः प्राणादयः स्वयं तृप्यन्ति स्वाधिष्ठातारं त्वामपि तर्पयन्तीति भावः । अत्र दृष्टान्तः—वर्षेति । अत्रापि तर्हीतिवत्स्वरभक्त्या अक्षरपूरणम् । यथा वर्षभुजो मण्डलाधिपतयः स्वयं प्रजाभ्यो बलिमाददानाः सन्तः अखिलक्षितिपतेः सार्वभौमस्य तस्मै बलिमुद्वहन्ति तद्वत् । किञ्च—तेषामनिमिषाणां मध्ये ये चक्षुःश्रोत्रादयो यत्र रूपशब्दादिग्रहणे अधिकृताः ते तत्स्वग्राह्यविषयाश्रयभूतं तेजोवियदादि विदधते निर्मिमते अत एव ते विश्वसृजः एतेन "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" इत्यारभ्य "स यथा प्रतिबुद्ध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः" इत्यग्निविस्फुलिंगदृष्टान्तेन जीवस्यैव सुप्तिप्रबोधयोर्जगल्लयोदयाम्नानाद्दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इत्यक्षपादसूत्राच्च सिद्धा दृष्टि—सम—समयैव सृष्टिरिति शास्त्ररहस्यं दर्शितम् । "आत्मन आकाशः संभूतः" इत्यादिश्रुतीनामद्वैतप्रतिपत्तावेव तात्पर्यं न सृष्टौ वियत्प्राणपादयोरपि सृष्टिश्रुतिविरोधपरिहारोऽप्यभ्युपेत्य वाद एव । वक्ष्यते चैतन्न यदिदमित्यस्मिञ्छ्लोके । भवतश्चकिता इति । सर्वलयाधिष्ठानात्त्वत्तः स्वनाशभीत्या त्रस्ताः । श्रुतिश्चैषां प्राक्प्रावण्यं प्रत्यगवृत्तिमाह—"पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यन्ति नान्तरात्मन्" इति । व्यतृणद्धिंसितवान् (१९) ॥ २८ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—तदेवं तदित्थम् । इयदेव इयन्मात्रमेव । तद्भजने कारणं किंतु तत ईश्वरात् । "यथाग्नेः" इत्याद्याः श्रुतयो वदंतीति योज्यम् । तदर्थः पूर्वमात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं नास्तीत्युक्तं तदुत्पन्नत्वात्सर्वस्य । तत्र दृष्टांतः—यथैकरूपादेकस्मादग्नेः रुकाशात् क्षुद्रा अल्पप्रमाणा विस्फुलिंगा वह्निकणा विविधा उच्चरंति उत्तिष्ठंते एवमस्मादात्मनः विज्ञानमयस्य प्राक्प्रबोधाद्यत्स्वरूपं तस्मात् एत

भूतस्य । ततोऽजातः परस्य दूरे वर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः । कथं विहारः । उदीक्षया ईक्षणलेशेन । ननु मयि लीनानां जीवानां कथं जन्म स्यात्तत्राह । उत्थनिमित्तयुज इति । ईक्षयैवोत्थान्युत्थितान्याविर्भूतानि निमित्तानि कर्माणि तद्युक्तानि लिंगशरीराणि वा तैर्युज्यंत इति तथा । ननु किं निमित्तोत्थानेन मदिच्छयैव भवंतु । न । त्वयि वैषम्याभावाद्विषमसृष्टेरयोगादित्याह । परमस्येति । तव परमस्योत्तमस्य परमकारुणिकस्य वियत इवाकाशसदृशस्य । समस्येत्यर्थः । कश्चिदपरः स्वीयः परोऽस्वीयश्च न भवेत् न संभवतीत्यर्थः । "असद्वा इदमग्र आसीत् ॥ ततो वै सदजायत" इत्यादिश्रुत्या शून्यपूर्वकत्वमिव प्रतीयते तदर्थं पुनर्विशिनष्टि । शून्यतुलां दधतः । शून्यसाम्यं भजतः । तदेव दर्शयितुं पुनर्विशिनष्टि । अपदस्येति । न पद्यत इत्यपदस्तस्य वाङ्मनसयोरगोचरस्येत्यर्थः ॥ त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः॥ जातान्संसरतः खिन्नान्नृहरे पाहि नः पितः ॥ १६ ॥ २९ ॥

आत्मानो जीवा व्युच्चरंति उपाधिसंपर्कजनितविशेषप्रतिबुद्ध्यमाना आत्मान इत्यर्थः । तत्र प्राणा इन्द्रियाणि, लोकाः कर्मफलानि, देवा इंद्रियाणां लोकानाञ्चाधिष्ठातारोऽग्न्यादयो, भूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतानि एते आत्मान इति । केवलात्मसृष्टिपरेयम् । 'यद्गत्वा न निवर्तंते' "न स पुनरावर्तते" इत्यादिस्मृतिश्रुत्योरर्थं मनस्याधायाक्षिपति—नन्विति। तत्राक्षेपे । केवलकर्मणा विना शरीराणामकिंचित्करत्वादाह—तद्युक्तानीति । कर्मयुक्तानीत्यर्थः । लिंगशरीरसंबंध एव तेषां जन्म न तूत्पात्तिलक्षणम् 'सर्गेऽपि नोपजायंते' इत्याद्युक्तेः । पुनराक्षिपति—नन्विति । नेत्याह—त्वयीति । इत्यर्थ इति—असंगस्येति भावः । इत्यर्थ इति—अविषमत्वेन सर्वत्र समत्वादिति भावः । श्रुत्यवष्टंभेनाशंकते—असदिति । इदं सर्वमग्रे जगदुत्पत्तेः पूर्वमसदेवाविद्यमानमेवासीत् । ततः सृष्ट्यवसरे सदजायत सद्रूपत्वेनाविर्बभूव इत्यादिश्रुतेः । तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थम् । तदेव शून्यसाम्यम् । इत्यर्थ इति—अविषयत्वाच्छून्यमिव प्रतीयत इति भावः । स्वामिनां त्वदीक्षणवशेन क्षोभो यस्यां मायायां तया बोधितैः कर्मभिर्जातान् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—स्वजनकत्वादपि त्वद्भजनमावश्यकमित्याहुः—स्थिरेति । हे नित्यमुक्त त्वमसंगो मायासंगरहितोऽपि यदा वीक्षणमात्रेण मायया क्रीडसि "मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः" इति पाद्मात् । तदा तव वीक्षणेन कार्योत्पत्त्यनुकूलेक्षणेनैवोत्थितैराविर्भूतैः प्रारब्धकर्मभिस्तद्युक्तलिंगशरीरैर्वा निमित्तभूतैर्युक्ताः स्थावरजंगमस्थूलशरीरोपाधयो जीवा घटाकाशवदुपाधिसृष्टिसमकालमेव भवेयुः । ननु मदिच्छयैवाविर्भवन्तु किन्निमित्तोत्थापनेनेत्याशंकायामाहुः—नहीति । परमदयालोर्वाङ्मनसयोरगोचरत्वेन शून्यवत्प्रतीयमानस्य महादुरात्मनामपि मूढानां नास्तिकानां शून्यतुलामविद्यमानसादृश्यं दधतोऽप्याकाशवत्समस्य तव कोऽप्येकोऽपि स्वीयः परकीयो वा न संभवति । एवं च त्वयि "समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः" इत्यादिगीतोक्तेर्वैषम्याभावात्तवेच्छया कथमियं विषमा सृष्टिरुपपद्यत इति भावः । यद्वा—तव श्रीकृष्णस्य शून्यतुलां खपुष्पतुल्यामसतीमेव तुलामहमेवेश्वर इतीश्वरतुल्यतां दधतोंगीकुर्वतोऽत एवापदस्य त्वामपदस्य त्वामनादृत्य काप्यलब्धशरणस्य वेनादेरिवाभाग्यस्य साहंकारस्य पापिनः पुरुषस्य फलमेकैकस्थावरजंगमयोनावनेकजन्मानि स्युः । ननु "कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः" "मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं हि वः" इत्यादि श्रीकृष्णसादृश्यं भजतीनां गोपीनामपि किमियमेव गतिरित्याशंक्य नहिनहीत्याहुः—अजयेति । अजया व्रतैराराधितया श्रीकात्यायन्या कर्त्र्या उत्थितमुद्बोधितं यन्निमित्तं श्रीकृष्णविहारप्रातिकारणमदृष्टं तद्वत्यो गोप्यस्तु विहरे श्रीरासविहारे इपरस्य इः कामसुखं तत्परस्य तव उदीक्षया प्रेमामृतदृष्ट्या स्थावरजंगमजन्मभागिन्यो हे निश्चयेन न स्युः किन्तु परं सर्वोत्कृष्टं श्रीकृष्णप्रातिरूपमेव तासां फलं भवेदित्यर्थः । नन्वेवं मयि वैषम्यमागतमित्याशंक्याहुः—वियत इवेति । आकाशवत्समस्येत्यर्थः । साम्यमेवाहुः—अस्य तु कश्चिदनपरः स्वजनोऽपि परो भवति, यथा कंसो रुक्मी वा । कश्चित्परोऽपि अनपरः स्वीयो भवति, यथा रावणानुजो बिभीषणः । एवं च सर्वशुभाशुभफलप्रदस्य जडस्य प्रारब्धस्योद्बोधनमात्रमेव त्वया क्रियत इत्याशयः । अत एव ततो वैषम्याद्विमुक्तेति संबुद्धिः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—तदेवं करणप्रवर्तकः परमोत्कृष्टगुणः श्रीभगवाँस्तदधीनकरणपरतंत्रैः स्वल्पगुणैर्जीवैर्भजनीय इति पूर्वाचारेण पूर्वाभिर्दृढीकृतम् । तत्र परा शक्तिश्च दर्शिता । तथैवान्याः श्रुतयोऽभिप्रयान्ति । यतो न केवलमियदेव कारणं तत उत्पन्नत्वमपीत्याहुः—स्थिरेति । हे विमुक्त प्रकृत्यादिसंगातीत यदि तव विहरः प्रपञ्चगतभक्तवृन्दसुखार्थं प्रपञ्चे तत्तदवतारैर्विहारो दृष्टः स्यात्ततस्तदनंतरम् उदीक्षया प्रकृतिलीलासिद्धभक्तोद्देशत्वेनोत्कृष्टया त्वदुदीक्षया उत्थानि प्रकृतिक्षोभेणोत्थितानि यानि निमित्तानि कर्मादीनि तैर्युक्ताः स्थिरचरजातय उद्बुद्धतत्तज्जातिसंस्कारसूक्ष्मदेहाः सर्व एव जीवा उद्भवन्ति स्वाविर्भावमाप्नुवन्ति । कीदृश्येक्षया अजया प्रकृतिक्षोभात्प्राचीनत्वात्स्वभावसिद्धयैवेत्यर्थः । तथैव व्याख्यातं भाष्यकृद्भिः "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्यत्र । कथंभूतस्य तव परस्य सर्वविलक्षणस्वरूपतच्छक्तिकस्य । ननु यैः सह विहरेच्छा तेषामेवोद्बोधो यथा स्यात्तथैव कुतो नेक्षते तत्राहुः—नहीति । परमस्येति—परमत्वात्प्राकृतधर्मेष्वादररहितस्येत्यर्थः । अत एव न कश्चिदपरः परश्च भवेत्, अन्यत्र रागद्वेषाभावेन तदसंकोचनादित्यर्थः । "समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥" इति श्रीगीतोक्तेः "मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः" इति पाद्मोक्तेश्च । तर्हि कथं तेऽपि न भजन्ति येन तव विहारहेतवः स्युस्तत्राह—शून्यतुलां दधतः । वियत इवापदस्येति सर्वागोचरस्येत्यर्थः । अयं भावः—यद्यपि वियत् खलु वस्त्वेव तथापि न केनचिद्ग्रहीतुं शक्यते तद्ग्रहणशक्त्यभावात् । एवं सर्वागोचरस्वभावगुणो भवानपि भक्त्यभावादिति । तस्माद्भक्तेभ्यो भक्तिर्ग्राह्येति च श्रुतयश्च "स ऐक्षत" इति । "यथाऽग्नेः क्षुद्राः" इत्यादि । "अक्षरात्परतः परः" इति । "असद्वा इदमग्र आसीत्" "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य" इत्यादि । "सद्रूपमद्वयं ब्रह्म मध्याद्यन्तविवर्जितम् । सुप्रभं सच्चिदानंदं भक्त्या जानाति चाव्ययम् ॥" इत्याद्याः (१६) ॥ २९ ॥

नीलकण्ठी—पूर्वश्लोके जीवकर्तृका जीवसृष्टिरुक्ता । तत्रैव प्रथमे पादे ईशकर्तृकापि सृष्टिः शक्तिधर इति सूत्रिता, तां प्रपञ्चयति—स्थिरचरजातय इति । हे ततो विमुक्त अजातो नित्यमुक्त यदि तव विहरः विहारः भोगः क्रीडा वा इष्टा भवति "भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे" इति श्रवणात् तर्हि तव उदीक्षया ईक्षणेन स्थिरचरजातयः स्थावरजंगमशरीराणि तदुपाधयो जीवाश्च घटाकाशवदुपाधिसृष्टिसमकालमेव स्युः प्रादुः स्युः "स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत" "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि च भूतानि सर्व एते आत्मानो व्युच्चरन्ति" इति श्रुतिभ्याम् । नन्वेवं सृष्टेराकस्मिकत्वे ईश्वरस्योच्चनीचस्रष्टुर्नैर्घृण्यवैषम्ये जीवानाञ्च कृतनाशादिप्रसक्तिरत आह—अजयोत्थनिमित्तयुजः । माययोत्थितं यन्निमित्तं कालादृष्टादि तेन युज्यन्ते इति तथा । ईक्षा पर्जन्यवत् साधारणं कारणं जीवजातीनामदृष्टन्तु बीजवदसाधारणं फलभेदहेतुरतो नोक्तदोषप्रसक्तिः । ननु कुलालवद्विहरत उदीक्षितुरप्यदृष्टादि युक्तं स्यादित्याशंक्याह—परस्येति । अदृष्टादिभ्यो हि वर्जितस्य 'हिरुग्वर्जने' इत्यव्ययपाठात् रुग्भूतस्येत्यर्थः । अत एव संबोधनं—ततो विमुक्तेति । अयं भावः—"देवस्य हि स्वभावोऽयमात्मकामस्य का स्पृहा" इति श्रुते रज्ज्वा भुजङ्गस्रष्टृत्वमिव तव जगत्स्रष्टृत्वं न स्वादृष्टनिमित्तं किन्त्वज्ञानाश्रयजीवादृष्टनिमित्तेन विवर्तमानत्वरूपम् । एवमीश्वरसृष्टिमुक्त्वा पूर्वश्लोके त्वमकरणः तव बलिमित्येकपदोपादानेन सूचितं जीवेशयोरभेदमुपाधिप्रहाणसिद्धमाह—नहीति । परमस्य मायातत्कार्यबहिर्भूतस्य तव कश्चिन्नापरः पूर्वभाविकारणं भवेदस्ति नापि परः पश्चाद्भाविकार्यमस्ति । अत्र परमतसिद्धो दृष्टान्तः—वियत इवेति । यथा निरवयवत्वाद्वियतः कारणं कार्यं वा नास्ति तथा तवापीति । अत एवापदस्य पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदं गमकं नास्त्येत्यपदस्तस्य "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेर्वाङ्मनसातीतस्येत्यर्थः । अत एव शून्यतुलां शून्यत्वान्निर्गुणत्वमनुपाख्यत्वं च दधतो न तु शून्यतां तत्साक्षित्वात् । अयं भावः—"न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ न रूपमस्य नांतोऽस्य छित्त्वैनामिति चेत्सर्गाः । युक्ता भवतरोरिन्द्रजालत्वे सति नान्यथा ॥ सम्यग्दृशा वीक्ष्यमाणं रूपं नास्योपलभ्यते । उपादानस्य नित्यत्वादयमाद्यन्तवर्जितः ॥ दुःस्वप्न इव संसारः संगमात्रेण दुःखदः । तमसंगासिना छित्त्वा प्रयाति परमं पदम् ॥" इति वेदान्तकृतकोक्तदिशा ईश्वरोऽस्त्येव सर्वदा इन्द्रजालतुल्यः प्रपञ्चः इति तस्य तत्स्रष्टृत्वं युक्तम् । तथा सत्येव विषये द्वौ स्तो घटौ मृन्मयधीमयावित्युक्तेरसति विषये धीमय एव घटोऽस्ति नान्यः अत एव स्वप्ने "न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंत्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते" इति श्रुतिर्भौतिकान्रथादीन्निषिध्य धीमयानां सृष्टिमाह—उक्तविधः प्रपञ्चोऽपि धीमय एव तेन तत्स्रष्टा बुद्ध्युपाधिर्जीव इत्यपि युक्तम् । तथा च—"गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ॥
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियंतृ भवेत्सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ १७ ॥ ३० ॥

एवं तावत्परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशा एव जीवा जाताः संसरंतो भजंतीत्युक्तम् । तत्र यद्येकाऽविद्या तदा जीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः । अथ नानाविद्यास्तर्हि तस्यैवांशांतरेण संसारानपगमादनिर्मोक्ष इत्यादितर्कबलेन वस्तुत एव नानात्मानस्तत्र च तेषामणुत्वे देहव्यापि चैतन्यं न स्यात् । देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणानां सावयवत्वेनानित्यत्वं स्यात् । अतः सर्वगता नित्याश्चेति केचन मन्यंते। तत्र न तावदुक्तदोषप्रसंगः।अविद्याभेदेन तच्छक्तिभेदेन वा बद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात्।ईश्वरस्य तु न केनाप्यंशेन संसारशंकेत्युक्तमेव । प्रसिद्धं चात्मैक्यं सर्वश्रुतिषु । किंच इमं पक्षमंतर्यामिब्राह्मणमपि न सहत इत्याह । अपरिमिता इति । वस्तुत एवानंता ध्रुवा देवतासु'' इति । ''एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्ति '' इति च श्रुतिद्वयोक्तो विदुषो विदेहकैवल्यकाले प्राणमनःप्रभृतीनां कलानां प्रलयः परदृष्ट्या स्वकारणेषु विद्वद्दृष्ट्या स्वरूपे चेत्युपपद्यते । यथा धीमयमपींद्रजालं बुद्धानां नास्त्येवाबुद्धानामस्त्येव तद्वत् । अत्र सार्द्धश्लोकेन जीवेशयोः सोपाधिके रूपे भूतमयधीमयजगत्कर्तृत्वेनानूद्यार्धेन घटमठाकाशवत्तयोरनुपाध्योरभेद उक्त इति ध्येयम् (१६) ॥ २९ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—एवमित्थम् । तत्र पक्षे । अस्यार्थः—अत्र तार्किका दूषयन्ति यद्येकाविद्या जीवोऽप्येकविधस्तया बद्धोऽस्ति तर्हि जीवस्याप्येकत्वादेकस्य मुक्तौ सर्वजीवमुक्तिप्रसंगः स्यात् । अथैकविधो जीवो नानाविधा अविद्यास्ताभिर्बद्धश्चेत्तर्हि तस्यैवेश्वरस्यैवांशान्तरेण जीवरूपांशेन कृत्वा संसारानपगमात्संसारानिवृत्त्यभावादनिर्मोक्षः स्यात् । एकयाऽविद्यया मुक्तो जीवः पुनरन्यया बद्धः पुनरन्यया मुक्तः पुनरन्यया बद्ध इत्यनिर्मोक्षः । एवं च सति चतुर्थपुरुषार्थाभावः स्यादित्यादितर्कबलेन नानात्मानः स्थाप्यन्ते । तत्र च नानात्वेऽपि सर्वगतत्वमाह—तेषामात्मनामणुत्वे सूक्ष्मत्वे देहस्य स्थूलत्वे सर्वव्यापि चैतन्यं न स्यादिति जीवपरिमाणमुक्तं श्रुत्या ''आराग्रमात्रो ह्यपरो हि दृष्टः'' इति । श्रुत्यन्तरं च ''वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।भागो जीवः स विज्ञेयः सुखदुःखफलैकभुक् ॥ '' इति । 'सूक्ष्माणामप्यहं जीवः' इत्येकादशे भगवदुक्तेः । एवंभूतसूक्ष्मस्य स्थूलदेहैकप्रदेशे पिपीलिकादिस्पर्शजं चैतन्यं कथं स्यात्, तस्मात् सर्वगता इति नित्यत्वं साधयति—देह इति । देहपरिमाणत्वे च देहस्य मध्यमं हृदयं दशांगुलिपरिमाणम् ''अत्यतिष्ठद्दशांगुलम्'' इति श्रुतेः । हृदयपरिमाणानामात्मनां सावयवत्वादनित्यत्वं स्यात्तस्मात्परिमाणाभावान्नित्या अत एवात्मानो नाना सर्वगता जीवरूपेणैव नित्याश्चेति केचन तार्किका मन्यन्ते, एतन्मतं निराकुर्वन्सिद्धान्तयति—तत्र न तावदित्यादिना । तत्र बंधमोक्षप्रसंगे उक्तदोषः एकस्मिन्बद्धे मुक्ते च सर्वबन्धमोक्षरूपो दोषो नास्ति कुतः अविद्याभेदेन अविद्यया बंधो विद्यया च मोक्षः ''अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते''इति श्रुतेः । एकादशे च—''विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् । मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ '' इत्युक्तः शक्तिभेदो भगवतापि । अविद्यायाः क्रियाशक्त्या बंधो विद्यायाः ज्ञानशक्त्या मोक्षः । श्रुतिश्च—'' काममयोऽयं पुरुषः स यत्कामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म करोति यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते '' इति, ''तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय '' इति च । ईश्वरांशस्य जीवस्य बंधमोक्षव्यवस्थां प्रदर्श्यांशिनस्तु बंधशंकां निराकरोति—ईश्वरस्येति । समष्ट्युपाधेरखंडितत्वस्येश्वरत्वात् तस्य विद्याशक्तिप्रधानत्वात् केनाप्यंशेन संसारशंका नेत्यर्थः । '' एक एव हि भूतात्मा '' इत्यादिश्रुतिष्वात्मैक्यं प्रसिद्धमस्त्येव कुतो नानात्वं किञ्च जीवस्य कुतः स्वातन्त्र्यमन्तर्यामिसंभवात् अत इमं तार्किकपक्षं नाना जीवाः स्वतंत्रा नित्याः सर्वगता इति मतमंतर्यामिब्राह्मणाख्यो वेदो न सहते इत्याह—अपरिमिता इति । ध्रुवाः स्थिराः । तेनैव रूपेण ध्रुव

स्तेनैव रूपेण नित्याः सर्वगताश्च तनुभृतो जीवा यदि स्युस्तर्हि तेषां समत्वाच्छास्यता न घटत इति कृत्वा हे ध्रुव नियमो नियमनं त्वया न स्यादितरथा तु घटेत । कथम्। यन्मयमुपाश्रितो यद्विकारप्रायं यज्जीवाख्यमजनि जातं तत्तस्य स्वविकारस्य नियंतृ नियामकं भवेत् । अविमुच्य कारणतयाऽपरित्यज्य । किं तत् । सममनुस्यूतम् । ननु किं यत्तच्छब्दैर्ज्ञायते चेदुच्यतामिदं तदित्यत आह । अनुजानतां यदमतामिति । जानीम इति वदतां यदमतमविज्ञातप्रायम् अविषयत्वात् । तथा च श्रुतिः । ''यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ अवचनेनैव प्रोवाच स ह तूष्णीं बभूव'' इत्यादि । किंच मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् । तथाच श्रुतिः । ''यदि मन्यसे सुवेदेति दह्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु '' इत्यादि । तस्माद्यत्तच्छब्दावद्योत्यमतर्क्यं किमपि सर्वानुस्यूतत्वेनासमं नियंतृ भवेदित्यर्थः ॥ अंतर्यंता सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्या युक्त्या चैवमेवावसेयः ॥ यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमंतं तं चेतसैवावलंबे ॥ १७ ॥ ३० ॥

त्वरूपेणैव । तेषां जीवानाम् । समत्वात्तुल्यत्वात् । शास्यता शासनगोचरता इति कृत्वा व्यापकानेकात्मवादे भोगसांकर्यप्रसंगोऽपि दुर्वारस्तथाहि नह्येकत्रान्तःकरणे सुखादिरूपेण परिणते तत्प्रतिसंवेदी एक एव चेतन इति नियन्तुं शक्यं सर्वेषां सान्निध्याविशेषेण प्रतिसंवेदनापत्तेरवर्जनीयत्वात् । श्रोत्रस्यैकस्यापि कर्णशष्कुलीरूपोपाधिभेदादिवान्तःकरणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनः शब्दग्रहव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थापि सेत्स्यतीति न पुरुषबहुत्वं वक्तव्यमिति नीलकण्ठः । शास्यता गोचराभावत्वेन नियमनं नियोगत्वम् । इतरथा समत्वाभावे कथं तदाह—यदग्निमयं विस्फुलिंगं जातं तदग्नित्वं कर्तृ विस्फुलिंगं स्वकार्यमपरित्यज्य स्वरूपांशेन सत्यांशेन च सर्वांशं व्याप्यैव नियंतृ प्रवर्तकं भवेत् । कार्याभावे कारणस्य प्रवृत्त्यभावात्तद्वत् । किं तदिति प्रश्ने तद्दर्शयति—सममनुस्यूतं मणिषु सूत्रमिव प्रोतम् । अत्राक्षिपति—नन्विति । तद्ब्रह्मेदमिदमाकारकमिति समपदमावृत्त्या योज्यम् । समं क्वचिदप्यंशेन तुल्यं वस्त्वंतरं ज्ञात्वा तद्ब्रह्म यदन्तर्याम्याख्यं तद्रूपं परमकारणम् अमतम् । अत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । यस्य ब्रह्मविद अमतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेति मतम् तस्य मतं ब्रह्म सम्यग्ज्ञातमिति यस्य पुनर्मतं मया ब्रह्म ज्ञातमिति स न वेदैव । अत एव विजानतां जानीम इति वदतामविज्ञातमज्ञातमेव । अविजानतां न जानीम इति वदतां विज्ञातमिति निदर्शनम् । अवचनेनेति । वेदान्तशास्त्रमधीत्य गुरुकुलादागतं पुत्रं पिता पृष्टवान् प्रत्यग्ब्रह्म त्वं ज्ञातवान्न वेति । अविशेषे प्रत्यग्ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिहेतुजातिगुणादेरभावाद्ब्रह्मवित्त्वप्रद्योतकमुखकान्त्यादिना तदभिनयं कृत्वाऽवचनेनैव कथनाभावेनैव प्रोवाच प्रत्यग्ब्रह्म मयानुभूतमिति सूचितवान् स पिता तूष्णीं बभूव ब्रह्मात्मतत्त्वमयं ज्ञातवानेति निश्चयं जगामेत्यर्थः । अन्यदाह—किंचेति । मतस्य दुष्टत्वे श्रुतिः—यदीति । यदि कदाचिदस्य ब्रह्मणो यद्रूपमहं सुवेदेति मन्यसे तर्हि दह्रं दभ्रं स्वल्पमेवापि त्वं न वेत्थ न जानीषे न केवलमेतावदपि तु अध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो वेदेषु यद्रूपं गीतं तदपि त्वं दभ्रमेव वेत्थेति मन्येऽहं यत्तु निरुपाधिभूमाख्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः । मतखंडनपरेयं श्रुतिः । अन्तर्यामिब्राह्मणम् '' यः पृथिव्यां तिष्ठन् '' इत्यादिकं प्रागेव लिखितम् । स्वामिनाम्—अन्तारिति । अन्तर्यन्तान्तर्यामी श्रुत्या गीतो युक्त्या चैवमेवावसेयो निश्चितस्तम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—ननु किमिति लिंगाद्युपहितत्वेनैकस्यैव परमस्य पुंसो बहुत्वमुक्तम् । यतः सांख्यादयस्तार्किकाश्च वस्तुत एव बहवो नित्या विभव आत्मान इति मन्यन्ते तत्राहुः—अपरिमिता इति । हे ध्रुव जीवा यदि वस्तुत एवानन्तास्तेनैवोपहितरूपेणैव नित्याः सर्वगताः स्वतन्त्राश्चेश्वरवत्स्युस्तदा सर्वेषां तेषां त्वत्तुल्यत्वापत्त्या न शास्यता । सर्वैः सर्वदाऽनुभूयमानापि त्वच्छासनयोग्यता न स्यादित्यर्थः । तत्रेष्टापत्तौ त्वाह—इति नियमो नेतरथेति । इतीत्यनेन सर्वैः शिष्टैः प्रमाणीकृतः '' शास्ता विष्णुरशेषस्य '' इति नियमोऽभिनीय दर्शितः, स च नेतरथा कदाप्यन्यथा न भवतीत्यर्थः । '' य आत्मानमन्तरो यमयति '' इति श्रुतेः '' न त्वत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते '' '' स्वतंत्रो नापरः कश्चिद्विष्णोः प्राणपतेः परः '' इत्याद्युक्तेश्च । तदेव सयुक्तिकमाह—अजनीति । मुखादिव बिम्बरूपाद्ब्रह्मणः सकाशाद्दर्पणादौ प्रतिमुखमिवाविद्यान्तःकरणादौ प्रतिबिम्बरूपं यज्जीवाख्यं यन्मयमुपाधिप्राधान्येनाजनि उपाधिजन्मना

तदध्यासेन जातं तदिदं जीवाख्यं कार्यमत्यजन्नेवोपाधात्रपि समत्वेनानुस्यूतं कारणीभूतं बिम्बरूपं ब्रह्म सर्वेषां जीवानां स्वतो मिथो व्यावृत्तत्वेन परस्परमनियम्यानां प्रतिमुखानां मुखमिव नियंतृ भवेत् । तच्च मनोवाचामगोचरमतर्क्यं किमपि सर्वत्रानुस्यूतं साक्षिभूतमित्येव तस्य ज्ञानं नान्यत् अविषयत्वात् " यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः " इत्यादिश्रुतेर्ज्ञातंस्य [1]दोषश्रवणाच्च जानीम इति वदतामवि ज्ञातप्रायम् ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–तदेवं भगवद्भक्तिप्रतिपादनोपयोगार्थमेव वयमप्येवं जीवस्वरूपं निरूपयाम इत्यन्या आहुः–अपरीति । अत्रैके वदन्ति–एकमेव सर्वव्यापि चैतन्यमेकस्या एवाविद्याया रजस्तमः प्रधानवृत्तिभेदोपाधित्वेनानंतजीवायते । सत्त्वप्रधानमूलाविद्योपाधित्वेन तु परमेश्वरायते इति । अपरे तु वदन्ति तदसत् अविद्यायाः शुद्धचैतन्याश्रयत्वात् । तन्मूलपक्षांतराणां च तत एव निरस्तत्वात् तस्मादेवं मन्तव्यम् ईश्वरवत् स्वत एव सिद्धा अनन्ता नित्या विभवश्च जीवा इति । तत्राग्रे स्वतःसिद्धत्वं खंडयिष्याम इति मनसिकृत्वाऽनंतत्वं नित्यत्वञ्च यदिशब्दात्पूर्वपाठेन स्वीकुर्वत्यस्तदुत्तरपाठेन विभुत्वं परिहरन्ति–हे ध्रुव सर्वाश्रय उभयसंमतावनंता नित्याश्च जीवा यदि सर्वगंता विभवो भवन्ति तर्हि जीवानां त्वच्छास्यतेति यो नियमः शास्त्रे निर्णयः स न स्यात्, व्याप्यत्वाभावात् । इतरथा विभुत्वाभावे तु त्वन्नियमो न स्यादिति न किन्तु स्यादेवेत्यर्थः व्याप्यत्वात् । किञ्च–त्वत्तो न कश्चित्पदार्थः स्वतन्त्रोऽस्ति सर्वेषामन्वयैरैकात्म्यश्रवणात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च । विशेषतो जीवानां त्वत्तो जन्मापि श्रूयते तत एव त्वद्व्याप्यत्वात्त्वच्छास्यत्वं तेषामित्याहुः–अजनि चेति । यदग्न्यादिमयं स्फुलिंगादिकमजनि जातं तदग्न्यादिकमेव कर्तृ स्फुलिंगादिस्वकार्यमविमुच्य स्वरूपांशेन शक्त्यंशेनैव वा सर्वांशं व्याप्यैव नियंतृ भवेत्प्रवर्तकं भवेत् तदभावे तत्प्रवृत्त्यभावात् । किञ्च समं क्वचिदंशे तुल्यं वस्त्वन्तरमनुजानतां यत्किञ्चित्तथा वदन्ति तत्रानुज्ञामपि ददतां यदन्तर्याम्याख्यं त्वद्रूपं परमकारणं वस्तु अमतमज्ञातम् । तत्र हेतुः–मतस्य तस्य दुष्टतया दर्शयिष्यमाणश्रुतित्यक्ततयेति । तस्माद्रवितद्रश्मिपरमाणुवृन्दवत्तदुद्भूतनित्यतटस्थांशरूपाश्रितपरमाणवोऽप्ययस्कान्तादिवत्स्वप्रभावविशेषरूपेण गुणेन गुणाद्वेति न्यायसिद्धेन स्वशरीरमखण्डमपि चेतयन्ति तस्य महानज आत्मेति महद्व्यपदेशश्च प्राज्ञस्येव यत्किञ्चिद्गुणसारत्वादेव लोके महारत्नादिशब्दप्रयोगवत् । तदेवमेव शास्यशासकत्वे सिद्धे सेव्यसेवकत्वमपि सिद्ध्यतीति पूर्वापरदार्शिता भक्तिः सिद्ध्यतीति भावः । अत्र श्रीगीतोपनिषदः–" यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ " इति । भगवदुद्धवसंवादश्च–' महतां च महानहम् ' इति महत्त्वस्य स्वरूपप रिमाणानंतर्येणोक्तत्वात्तथैव जीवस्य परिमाणोक्तौ ' सूक्ष्माणामप्यहं जीवः ' इति । अत एव विष्णुधर्मोत्तरं " वालाग्रशतशो भागः कल्पितो यः सहस्रधा । तस्यापि शतशो भागो जीव इत्यभिधीयते ॥ " श्रुतयश्च–" वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः " इत्याद्याः । " एको देवः सर्वभूतेषु गूढः " इत्याद्याः । " न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते " इत्याद्याश्च । अत्र विशेषविचारश्च भगवत्संदर्भे परमात्मसन्दर्भतट्टीकयोश्च दृश्यः (१७) ॥ ३० ॥

नीलकण्ठी–एवं द्वैतस्य मिथ्याभूतमनोमात्रत्वेन जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन च ब्रह्माद्वैतं साधितम् । परे तु जीवबहुत्वं जीवेश्वरयोर्भेदं चाहुस्तन्निरस्यति–अपरिमिता इति । हे ध्रुव यदि अपरिमिता असंख्याता ध्रुवा अबाध्याः तनुभृतो जीवाः सर्वे सर्वगता व्यापकाः स्युस्तर्हि तेषां न शास्यता स्यात् । पृथिव्यादिवाद्विभूनां व्योमादीनां परस्पराधीनत्वादर्शनेन त्वत्तुल्यत्वादित्यर्थः । न चैषामदृष्टाद्यचेतनशास्यता युज्यते दृष्टान्ताभावात् ! नहि चेतनस्याचेतनः शास्ता क्वचिद्दृष्टोऽस्ति नापि स्वस्य स्वशास्यता धीपूर्वकारिणश्चेतनस्य निषिद्धे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । "यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादंतरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं विज्ञानमंतरो यमयति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरः " इति विज्ञानात्मशब्दवाच्याज्जीवात्तच्छास्तुः पृथगाम्नानात् । तस्मात्त्वच्छास्यानां जीवानां त्वत्तौल्यत्वं वाच्यम् । तच्च मध्यमत्वाणुत्वयोरुक्तदोषात् " घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥ एक एव तु भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ " इति श्रुत्यनुसारेण घटाकाशवज्जलचन्द्रवद्वौपाधिकं बोध्यम् । ननु, शास्यतैव मास्त्वित्याशं क्याह–इतीति । इतरथा जीवानां शास्यत्वाभावेन प्रवृत्तेर्यादृच्छिकत्वाभ्युपगमे इति नियमो न स्यात् । इतिशब्देन दृश्यमानं नियममभिनीय दर्शयति दृश्यन्ते हि दुर्बलैरपि बलवन्तो बाध्यन्ते अनिरुद्धा अपि व्याघ्रादयः स्वभक्ष्यैर्नृपशुभिः परिपूर्णेऽपि भुवने क्षुधा पीड्यमाना मितमेवाहारं लभन्ते न यथेष्टम् सोऽयं नियमः शास्यत्वाभावे न स्यादित्यर्थः । ननु देहेन्द्रियावच्छेदेन जीवानां शास्यत्वं न विभुत्वेन रूपेणेति चेत्तर्हि–"कार्योपाधिरयं

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ॥
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ १८ ॥ ३१ ॥

ननु यदि च परमात्मनो जीवा जायंते इति नियंतृनियम्यभाव उच्यते तथा सति जीवानामनित्यत्वप्रसंगेन प्रतिदिनं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगः स्यात् । किंच तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेव स्यात् न चैतद्युक्तम् । स्वप्रकाशानंदात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैव जीवानां जन्मोच्यते न स्वतः अघटनादित्याह । न घटत इति । तत्र किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात्पुरुषस्य वा उभयोर्वा । आद्ये जीवानां जडत्वापत्तिः । द्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसंगः । अत एव न तृतीय इत्याशयेनोक्तं प्रकृतिपूरुषयोरुद्भवो न घटत इति श्रुत्याऽजत्वप्रतिपादनादपीत्याह । अजयोरिति । तथाच श्रुतिः । " अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णा बह्वीं

जीवः कारणोपाधिरीश्वरः " इति श्रुतेरौपाधिके जीवेश्वरयोर्जीवानां च परस्परं भेदे सिद्धे किमन्तर्गडुना तेषां विभुत्वेन बहुत्वेन वा । तर्कमते श्रोत्रैक्येऽपि कर्णशष्कुलीरूपोपाधिभेदेन शब्दग्रहव्यवस्थावदात्मैक्ये ऽप्युपाधिभेदादेव शास्यशासितृविभागस्य बंधमोक्षव्यवस्थायाश्च सिद्धेरित्याशयवानाह–अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियंतृ भवेदिति । अत्र द्वयी प्रक्रिया–उदाहृतश्रुतेर्मायाप्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः, मायाकार्यान्तःकरणप्र तिबिंबितं जीवः, बिंबस्थानीयं शुद्धं चैतन्यं तृतीयमित्येका । "यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा " इति श्रुतेः प्रतिबिंबो जीवः, बिंबभूत ईश्वरः, इति चिद्द्वैविध्यरूपाऽपरा । तत्राद्यायामुभावप्यध्यस्तौ परस्यां जीव एव । तथा च कार्यकारणोपाधिकयोरध्यस्ताधिष्ठानस्वरूपयोर्वा जीवेशयोर्मिथो वियोगाभावेन नियम्यनियामकत्वं संभवति । परेषां तु तटस्थस्येश्वरस्य नांतर्यामित्वं संभवतीत्याशयः । अक्षरार्थस्तु–यन्मयं यस्य कारणस्याधिष्ठानस्य वा विकारो विवर्तो वा यत् कार्यं घटादि रजतादि वा तस्य कार्यस्य तन्मृच्छुक्त्यादिरूपं नियंतृ भवेत् । कथं तत् अविमुच्य अपरित्यज्य । कार्यमिति । यन्मयं कार्यं तत्किंविधमित्यपेक्षायामाह–सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतयेति । "समं सर्वं नभन्तामन्यके समे " " माभूवन्नन्यके सर्वे " इति मंत्रतन्निरुक्ताभ्यां समशब्दस्य सर्वपर्यायत्वाव धारणात् । तेन समं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्य तात्त्विकं रूपमाह–यदनुजानताम् । शास्त्राचार्योपदेशमनु साक्षात्कुर्वताम् अमतमज्ञातं प्रत्यक्त्वेनाविषयत्वात् । " अदृष्टं द्रष्टृ अमतं मंतृ अज्ञातं विज्ञातृ " इति श्रुतेः । अमतत्वे हेतुः–मतदुष्टतयेति । मतस्य ज्ञातस्य घटादिवदनात्मत्वेन " अतोऽन्यदार्तम् " इति श्रुतेर्मिथ्यात्वापत्तिदोषग्रस्ततया यत् ज्ञातं तन्न ब्रह्मेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः–" यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ यदि मन्यसे सुवेदेति दहमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् " इति (१७) ॥ ३० ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–पुनराक्षिपति–तथा सति जीवानामुत्पत्त्यङ्गीकारे सति । "यज्जन्यं तद्विनाशि" इति व्याप्तेरनित्यप्रसंगेन । तथा च कृतानां कर्मणां विनैव फलभोगं नाशोऽकृतानां पूर्वमसंपादिता नामेव फलदानायाभ्यागमः प्राप्तिः स्यादिति । न केवलमेतावानेव दोषः किन्त्वन्योऽपीत्याह–किञ्चेति । तदोत्पत्तिस्वीकारे स्वरूपहानिः स्वरूपनाशः । भवत्विति चेदाह–न चेति । एतज्जविस्वरूपनाशलक्षणमुक्त्युपादानं न च युक्तं स्वप्रकाशानंदात्मनः स्वयंज्योतिःसुखस्वरूपस्यात्मनोऽविद्याकृतानर्थस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माणां निवृत्तिमात्रस्य । तत्रोत्पत्तिस्वीकारे । उभयोः प्रकृतिपुरुषयोः । आद्ये प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवे । द्वितीये पुरुषस्य जीव रूपेणोद्भवे । अत एव पूर्वोक्तोभयदोषत्रासादेव तृतीयः उभयोर्जीवरूपेणोद्भवपक्षोऽपि नेत्यभिप्रायेणाह–प्रकृतिपूरुषयोरिति । श्रुतिमाह–तथा चेति । न जायत इत्यजा मूलप्रकृतित्वात् । मूलप्रकृतिरविकृतिरिति सत्त्वामुक्तेः ।

[1] द्वितीयायाम् ।

प्रजां जनयंती सरूपाम् ॥ अजो ह्येको जुषमाणोऽनु शेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः'' इति । उभययुजां तु भवंति उभयं च तद्युज्यत इति युक्तं संबद्धं परस्पराध्यस्तमिति यावत् । तेनासुभृतः प्राणाद्युपाधयो जीवा जायंत इत्यर्थः । जलबुद्बुदवदिति । यथा केवलेन जलेनानिलेन वा जलबुद्बुदा न भवंति किंतु मिलिताभ्यां तद्वत् । तत्र यथाऽनिलो निमित्तं जलमुपादानमेवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तं पुरुष उपादानम् । " तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय " इति । "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरंति " इत्यादिश्रुतिषु चेतनाचेतनप्रपंचस्य परमात्मोपादानत्वश्रवणात् । न च विकारित्वं परिणामानंगीकारात् । केचित्पुनः परिणाममंगीकृत्यात्मनो विकारभिया विपरीतं निमित्तोपादानभावमिच्छंति । सर्वथा तावत्प्रकृतिपुरुषैक्याद्भवतीति सिद्धम् । तत् "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । अजामेकाम् । अविनाशी वा अरेऽयमात्मा"इत्यादिश्रुतिबलादुत्पत्तिश्रवणाच्च जीवानामौपाधिकमेव जन्म न वस्तुत इत्युक्तम् । उपाधिलयेन परमात्मनि पुनर्लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्याह । त्वयि त इति । त्वयि कारणात्मनि त इमे जीवाः । तत इति । यतो न वास्तवं जन्म तस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सह निलिल्युर्लीना बभूवुः । तत्र सुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसा इव लीयंते । यथा मधुनि सकलकुसुमरसा विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्येनोपलक्ष्यंते एवं स्वापादौ विशेषमात्रलयात्कारणस्य विद्यमानत्वात्सामान्यतो वर्तंते । मुक्तौ तु कारणस्यापि लयात्त्वयि परमे निरुपाधौ सरित

तां लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमोवर्णाम् । सरूपां राजसीसात्त्विकीतामसीरूपां नरसुरनारकीमित्यर्थः । अजः पुरुषः एकोऽजः क्षेत्रज्ञो जीवः अजां जुषमाणः सेवमानः अनुशेते निरंतरं मुह्यति । अन्योऽजः परमात्मा एनामजां जहाति । किंभूतां पुरुषरूपेण भुक्तो भोगो यस्यास्ताम् । सृष्टेः पूर्वं प्रकृतौ पुरुषस्तु वीर्यं निहितवान् । तद्वीर्यं प्रकृतेर्गर्भान्महत्तत्वं जातमित्यत आह– भुक्तभोगाम् । बंधमोक्षनिदर्शनपरेयम् । उभयं प्रकृतिपुरुषं तेन परस्पराध्यासेन । इत्यर्थ इति–तात्पर्यम् । दृष्टान्तेनोक्तमर्थं स्फुटयति–जलबुद्बुदेति । दृष्टान्तं स्फुटयति मिलिताभ्यां जलानिलाभ्यां तद्वदत्रापीति । तत्र च दृष्टान्ते । अत्रापि प्रकृतेऽपि । पुरुषोपादानत्वे श्रुतिमाह– "तस्माद्वा" इति । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इत्युक्तं यत्तस्मादात्मशब्दवाच्यात् । स्पष्टमन्यत् । सृष्टिपरेयम् । श्रुत्यंतरे च व्याख्याते । "यथाग्नेः" इत्यादिश्रुतौ चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चस्य परमात्मोपादानकत्वमेव श्रूयते । तथा च परमात्मन उपादानत्वे विकारित्वं स्यादिति चेदाह–न चेति । केचित्तु परिणामे वस्तुस्वरूपस्थितेः कुण्डलादिरूपेण परिणामेऽपि स्वर्णस्वरूपानाशदर्शनात्तमंगीकृत्यापि विकारभियाऽऽत्मन उपादानत्वं नांगीकुर्वन्ति किन्तु निमित्तत्वं स्वीकुर्वंति । एवं कृतेऽप्यस्मत्पंथा एवांगीकृतो भवेदित्याह–सर्वथेति । तदित्थम् "अजमेकम्" इत्यादिश्रुतेरजत्वस्मरणात् "यथाग्नेः" इत्यादिश्रुतेरुत्पत्तिश्रवणान्न वास्तवं किन्त्वौपाधिकं देहाद्युपाधिकृतमेवेत्याह–न वस्तुत इति । लयो हि नित्यनैमित्तिकात्यन्तिकभेदात्त्रिधा । तत्र तेषु सुषुप्तिर्नित्यलयः प्रलयः प्राकृतिकनैमित्तिकरूपो ज्ञेयः । सुषुप्तिप्रलययोर्दृष्टान्तमाह–मधुनीति । विशेषोऽनेकभेदभिन्नः प्रपञ्चः कारणस्याज्ञानस्य विद्यमानत्वात् "न किञ्चिदवेदिषम् " इति तत्स्मृतेः । आत्यन्तिकलये त्वहं ब्रह्माऽस्मीति स्वरूपसाक्षात्कारेणाज्ञानं निवर्तत एवेत्याह–मुक्तौ त्विति । मधुनि लिल्युरित्यत्र प्रमाणमाह–तथा चेति । यथेति । यत्पृच्छसि अहन्यहनि संपद्य न विदुः सत्संपन्नाः स्म इति । श्रृणु तत्र दृष्टान्तम्–हे सोम्य श्वेतकेतो यथा लोके मधुकृतो मधुमक्षिका मधु निस्तिष्ठन्ति थूत्कृत्य निष्पादयन्ति । तत्प्रकारमाह–नानात्ययानाम् । नानाशब्द उभयत्र संबध्यते । नानाभवा नानात्या, नाना यान्तीति नानायाः । ततश्च नानात्यानां नानास्थानोद्भवानां नानायानां नानाजातिं प्राप्तानां वृक्षाणां रसान् समवहारं समवहृत्य एकतां गमयन्ति मधुत्वमापादयन्ति तथा ते रसास्तत्र मधुनि विवेकं न लभन्तेऽमुष्य वृक्षस्याहं रसोऽस्मीति । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजाः सति श्रीनारायणे संपद्य न विदुः सुषुप्तिकाले मरणप्रलययोश्च । अत एव "तस्मिन्सति संपद्यामहे " इति । सोपाधिलय

इवार्णवे लीयंत इति विवेकः । तथा च श्रुतयः । "यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठंति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां संगमयंति ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभंते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति । यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् " इत्याद्याः ॥ यस्मिन्नुद्यद्विलयमपि यद्भाति विश्वं लयादौ जीवोपेतं गुरुकरुणया केवलात्मावबोधे ॥ अत्यंतांतं व्रजंति सहसा सिंधुवत्सिंधुमध्ये मध्येचित्तं त्रिभुवनगुरुं भावये तं नृसिंहम् ॥ १८ ॥ ३१ ॥

परेयम् । सरित इवार्णव इत्यत्र श्रुतिमाह–यथेति । यथा स्यंदमाना गच्छन्त्यो नद्यः नामरूपे विहाय समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति अदर्शनं यान्ति एवं विद्वान् ज्ञानी नामरूपे त्यक्त्वा परात्परं सूक्ष्मात्प्रकृतिपुरुषादपि परं दिव्यं यथोक्तलक्षणं पुरुषमुपैति । निरुपाधिलयपरेयम् । श्रुत्यन्तरं चात्र टीकाकारैर्गृहीतं "यथोदके शुद्धमुदकमासिक्तं तादृगेव भवत्येवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम" इति । यथा नद्यादिजले घटादिष्ठं शुद्धं निर्मलं जलमासिक्तं तादृगेव भवति हे गौतम एवं विजानतो ज्ञानवतो मुनेरात्मा देहान्ते शुद्धो लिंगनिर्मुक्तः सन्ब्रह्मणि युक्तो ब्रह्मैव भवतीति । अथ स्वामिनाम्–यस्मिन्निति । तं नृसिंहं मध्येचित्तं चित्तस्य मध्ये "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इति समासः । भावये चिन्तयामि । 'भू–मिश्रीकरणचिन्तनयोः' । तं कम्, यस्मिञ्जीवोपेतं जीवसमेतं विश्वम् उद्यत् उद्भवत्, यस्मिन्विलयमपि यत् गच्छत्, यस्मिन्भासते प्रकाशते तम् । लयादौ सुषुप्तिप्रलयादिषु भाति । गुरुकरुणया केवलात्मावबोधे सति यस्मिन्नत्यन्तमपुनरावृत्तिं व्रजति तम् । तत्र दृष्टान्तः–सिंधुवन्नदीवत् । सिंधुमध्ये समुद्रमध्ये यथा सिंधुर्गंगा समुद्रेऽत्यंतांतं व्रजति तद्वत्सर्वा नद्यो गंगायां निपतन्ति सैव समुद्रे प्रविशतीति । यद्वा–सिंधुभिस्तुल्यं सिंधुवत् यथा नद्यः समुद्रे इति ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी–**बिंबाद्ब्रह्मणो जातानां प्रतिबिंबरूपाणां जीवानां कारणत्वेन ब्रह्मैव नियामकमित्युक्तम् । तथा च जीवानामनित्यत्वापत्त्या कृतनाशाकृताभ्यागमादिदोषापत्तिरित्याशंक्यान्तःकरणरूपोपाधिजन्मनैव जीवानां जन्म न स्वतः । यथाऽनवच्छिन्नमाकाशमेव घटोपाधिना घटाकाशं भवति घटभंगे तु पुनस्तदेव महाकाशम् एवमविद्योपाधिनान्तःकरणोपाधिना वा जीवानां जन्म तद्भंगे मोक्षः । अतः स्वरूपतो जीवोऽपि ब्रह्मैवेत्याहुः–नेति । प्रकृतेर्जीवरूपेणोत्पत्तौ जीवानां जडत्वापत्तिः पुरुषस्य जीवरूपेणोत्पत्तौ तस्य विकारित्वप्रसंगः उभयोः प्रकृतिपुरुषयोर्द्वयोर्मिलित्वापि जीवरूपेणोत्पत्तिर्न संगच्छते । "अजामेकामजो ह्येकः" इत्यादिश्रुतौ "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि " इति श्रीगीतायाञ्च द्वयोरप्यजत्वेन प्रसिद्धेः । अत उभयोः परस्पराध्यासरूपसंबंधेनैव प्राणाद्युपाधयो जीवा जलवायुसंबंधेन बुद्बुदा इव जायन्ते । यथा केवलेन जलेन वायुना वा बुद्बुदा नोत्पद्यन्ते किन्तूपादानकारणीभूते जले निमित्तकारणीभूतेन वायुनेति मिलितयोस्तयोः संबंधेनैव त उत्पद्यन्ते, तथात्राप्युपादानकारणभूते पुरुषे निमित्तकारणीभूतया प्रकृत्या विवर्तरूपा बुद्बुदा इव जीवा जायन्ते । यद्वा–प्रकृतिरूपोपादानकारणे निमित्तकारणीभूतेन पुरुषेण परिणामरूपा जीवा जायन्ते । उभयथापि प्रकृतिपुरुषयोरैक्यादेवाविद्यया परस्पराध्यासादेवेत्यर्थः । परमात्मनि प्रकृतिः स्वरूपेणाध्यस्ता प्रकृतौ च परमात्मापि सत्तास्फूर्तिरूपेण संसर्गेऽध्यस्तः । यथाऽधिष्ठानस्य शुक्त्यादेः संसर्गमात्रं रजतेऽध्यस्यते रजतं तु स्वरूपेण शुक्तावध्यस्यते परमात्मनोऽपि स्वरूपेणाध्यासे बाधापत्त्या शून्यवादप्रसंगादिति । एवं चौपाधिकमेव जीवानां जन्म न वास्तवमित्युक्तम् । उपाधिलयेन जीवानां ब्रह्मणि लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्याहुः–त्वयीति । सर्वे जीवाः स्वोपाधिसहिता यतस्त्वत्त उत्पन्ना अतस्त्वय्येव कारणे लीना बभूवुः । लयश्च सुषुप्तिप्रलययोर्मुक्तौ चेति द्विधा । आद्यो यथा–मधुमक्षिकाभिर्नीता अनेकपुष्परसा मधुनि लीनाः सन्तोऽमुकस्य पुष्पस्याहं रस इति विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्यत उपलक्ष्यन्त एव, तथा प्रारब्धकर्मनीता अन्तःकरणाद्युपाधिसहिता जीवास्त्वयि लीनाः सन्तो मनुष्यपशुपक्ष्यादिरूपेण विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्यतोऽवशिष्टसंस्कारा लक्ष्यन्त एव, तदानीं संसारकारणीभूताविद्यायाः विद्यमानत्वात् । अत एव जीवानां पुनर्जन्म । द्वितीयो यथा–मुक्तौ च ज्ञानेनाविद्याया अपि विलयात्तदा त्वयि निरुपाधिब्रह्मणि सर्वे जीवाः समुद्रे श्रीगंगादिनद्य इव सामान्यविशेषाभ्यामनुपलक्ष्यमाणा अनवशिष्टसंस्कारा एव लीयन्ते ।

अत एव न तेषां पुनर्जन्मेत्यर्थः । एवञ्चाविद्योपहितानामप्यनादित्वाज्जीवानां वास्तवजन्ममरणराहित्यान्न कृतनाशाकृताभ्यागमादिदोषापत्तिरिति ध्येयम् । यद्वा—ननु, स्वप्रियया सह लोकवद्दिदेहवृषभानुभीष्मकदशरथनंदवसुदेवादिगृहे वारंवारमुत्पद्यमानस्य कथं मम महती स्तुतिरित्याशंक्य सर्ववैलक्षण्यं वदन्त्यः स्तुवन्ति—नेति । हे प्रभो प्रकृतिपुरुषयोर्जगज्जननीजनकयोः श्रीसीतारामयोः श्रीराधाकृष्णयोः श्रीरुक्मिणीवासुदेवयोर्वोद्भवो जन्म न घटते । यतः अजयोर्नित्यसिद्धत्वेन जन्मरहितयोः । इमे जीवास्तु ततः त्वत्तो नियन्तुरीश्वराद्धेतुभूतात् उभययुजा मातृपितृसंयोगेन जलवायुसंयोगजन्यजलबुद्बुदवत् असुभृतः क्षणविनाशिदेहधरा भवन्ति । एवंभूता अपि ते केचित्कृतपुण्यपुञ्जास्तव विविधनामगुणैः कृत्वा त्वदीयनानाविधनामगुणकीर्तनश्रवणादिना परमे मधुनि परमामृतरूपे त्वयि लिल्युर्लयं प्रापुः त्वत्पादपद्मच्छायायां लीना बभूवुः । ननु, नानाभेदाः प्राणिनः कथं समफलभाज इत्याकांक्षायां दृष्टान्तमाहुः—यथाऽशेषरसाः मधुरक्षारादिविविधजलाः सरितो नद्योऽर्णवे समुद्रे लीना बभूवुस्तद्वदित्यर्थः । अभीष्टप्राप्तौ मार्गे निरोधकाभावेऽप्ययं दृष्टान्तो बोद्धव्यः । यद्वा—हे उभय युगुलमूर्ते श्रीराधाकृष्ण असुभृतो देवमनुष्याद्या जीवाः अजयोः आद्वासुदेवात्त्वत्तो जातयोराविर्भूतयोः प्रकृतिपुरुषयोर्युजा संयोगेन जलवायुसंयोगेन बुद्बुदा इव जायन्ते । ततस्तदनंतरं त इमे जीवाः अशेषरसाः न शेषो रसः पुनरुत्पत्तिहेतुरदृष्टादिर्येषां ते तथाभूताः सन्तो मधुनि अमृतादपि मिष्टतमे परमे परा मा यस्येति । युगुलमूर्ताविव त्वयि समुद्रे नद्य इव विविधनामगुणैः सह लीना भवेयुः । एवं च त्वयि लीनानां तेषां पुनरुद्भवो जन्म न घटत इत्यर्थः । स्वामिश्लोकपदार्थः—लयादौ प्रलये सुषुप्तिकाले च सर्वजीवसहितं लिङ्गदेहादिरूपं विश्वं यस्मिंस्त्वय्यधिष्ठाने विलयं यदपि प्राप्नुवदपि भाति संस्काररूपेण सूक्ष्मतया तिष्ठति । 'इण्—गतौ' अतः शतरि यदिति रूपम् । ततः सृष्टिकाले जाग्रति चोत्पन्नं भवतीत्यर्थः । गुरूपदेशेन कूटस्थात्मसाक्षात्कारे सति अत्यन्तान्तं निरवशेषप्रलयम् समुद्रमध्ये श्रीगंगावत् चित्तस्य मध्ये ॥ * ॥

विश्वनाथी—अथ पूर्वोक्तमजनि च यन्मयमिति व्याचक्षाणा जीवानां तद्व्याप्यत्वमेव स्थापयन्तस्तदनुगताः काश्चिदन्याश्च श्रुतयस्तत्तात्पर्येणैव स्वतात्पर्यं ज्ञापयन्ति—न घटत इति । अयमर्थः—कार्यलक्षणं द्विविधम्, अन्यथासिद्धीनयतपश्चाद्भावित्वं परान्वयव्यतिरेकानुकारित्वञ्चेति । तत्र पूर्वं रसादावव्याप्तमाश्रयसमानकालत्वेन प्रतीयमानत्वात् । भवतु वा स्वादौ वस्तुनि रसादेरुत्तरभावित्वम्, अण्वादौ तु न संभवत्येव । अथोत्तरं च परमपुरुषस्य व्यतिरेकाभावान्नेष्टम् । अतो जीवस्य तादृशत्वात्स्वरूपतो जन्मासंभवेनोपाधित एव जन्मन्यपि तद्व्याप्यत्वं सिद्ध्यति । यथा प्रकृतेस्त्रिगुणात्मशक्तेरिव जीवस्योद्भवो न वटते, कुतः अजयोः "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतौ द्वयोरप्यजत्वेन सिद्धयोरीश्वरवदनाद्यन्तयोरित्यर्थः "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" इति तद्वाक्यादौ ततश्चाजनि च यन्मयमिति यदुक्तं तत्तु परमेश्वरव्याप्यत्वेनोपाधिजन्मनि तत्तादात्म्यापेक्षयैवेत्याहुः—उभययुगिति । उभयं प्रकृतिपुरुषरूपं युनक्ति व्याप्नोतीत्युभययुक् । त्वदंशः परमपुरुषः तेन तच्छक्तिद्वयविशिष्टेन हेतुनाऽसुभृतः सोपाधिकावस्थतया ते जीवा जायन्ते । यथा जलवायुविशिष्टेनाकाशेन बुद्बुदा इत्यर्थः । तथापि त्वदुपादानत्वं "प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् ॥" इत्येकादशस्थश्रीभगवदुक्तन्यायेन लब्धशक्तिमतः सकाशाच्छक्तेरनन्यत्वेन एव स्वरूपतोऽपि त्वद्व्याप्यत्वमेव तेषां स्थितमिति । तथा च श्रीविष्णुपुराणे—"प्रधानञ्च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया । विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृतौ संश्रय धर्मिणौ ॥" इति । यत एवं तत आत्यन्तिकाख्येऽपि किमुत प्राकृताख्ये प्रलये तेषां त्वयि प्रवेश एवेत्याहुः—त्वयीति । अत्र यथा सरितामशेषरसानाञ्च तत्तद्गुणनाम्नामेव नाशः न तु तत्तत्स्वरूपस्य नाप्यभेदवत्त्वं पृथक्तत्तदंशसंभवात् तथा मयि त्वयीत्यपि ज्ञापितम् । अत्र पूर्वार्धे श्रुतयः "हंतेमास्तिस्रो देवता अनेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे विहाय व्याकरवाणि" इत्याद्याः । उत्तरार्धे च "यथा सोम्य मधुकृतः" इत्याद्याः (१८) ॥ ३१ ॥

नीलकंठी—एवं जीवेश्वरयोर्जीवानां च परस्परं भेदो निराकृतः । इदानीं कार्योपाधीनां जीवानामुपाधिजन्मना जन्मवतां कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगः स्यादित्याशंक्य न हि वयं कार्यस्य प्रागत्यन्तासत उत्पत्तिं ब्रूमः 'नासतो विद्यते भावः' इत्यसदुत्पत्तिनिषेधात् । किन्तु कारणे सत एव तिलतैलवदाविर्भावं जन्मेति मत्वा किं प्रकृत्युत्पत्त्या पुरुषोत्पत्त्या वा जीवानां जन्माशंक्यत इति विकल्प्य दूषयति—न घटत इति । प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरपि उत्पत्तिर्न घटते । अत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अजयोरिति । "अजामेकामजो ह्येकः" इति श्रुत्या, "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" इति स्मृत्या च तयोरजत्वावगमादित्यर्थः । कथं तर्हि, एते आत्मानो व्युच्चरन्ति इत्यग्निविस्फुलिंगन्यायेन ब्रह्मणः सकाशाज्जीवोत्पत्तिराम्नायतेऽत आह—उभययुजेति । जलबुद्बुदे यथा जलं नोत्पद्यते नापि तदवच्छिन्न आकाशः अथापि केनचिन्निमित्तेन जलक्षोभे सत्युभयात्मको बुद्बुद

नृषु तव मायया भ्रमममीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम् ॥
कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥ १९ ॥ ३२ ॥

नन्वेवं तावत्परमेश्वराज्जीवा जायंते तद्वशेन च कर्माणि कुर्वंति पुनस्तत्र लीयंत इति संसारचक्रे परिभ्रमणमुक्तमिदानीं तन्निवृत्तये "परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ॥ उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेश" इत्याद्या भगवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह । नृषु तव माययेति । नृषु जीवेष्वमीष तव मायया भ्रममुक्तलक्षणमवगत्य ज्ञात्वा सुधियो भृशं त्वय्यभवे भवनिवर्तके भावं स्वभावमनुवृत्तिं दधति कुर्वंति । कीदृशं भ्रमम् । अनुप्रभवम् अन्वनुप्रभवो यस्मिंस्तं भ्रमम् । ततः किमत आह । कथमिति । अनुवर्तताम् अनुवर्तमानानां त्वामेव शरणं भजतां भवभयं संसारभयं कथं भवेत्त न कथंचिदपीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्तव भ्रुकुटिर्भ्रूभंगरूपस्त्रिणेमिस्तिस्रो नेमय इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षाकाला यस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः । अभवच्छरणेषु न भवान् शरण रक्षिता येषां तेष्वेव भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति । अत एवंभूतं संसारमाकलय्य तन्निवृत्तये सुधियस्त्वयि भावं दधतीति ॥ संसारचक्रक्रकचैर्विदीर्णमुदीर्णनानाभवतापतप्तम् ॥ कथंचिदापन्नमिह प्रपन्न त्वमुद्धर श्रीनृहरे नृलोकम् ॥ १९ ॥ ३२ ॥

आविर्भवति । एवं जीवेऽपि नान्तःकरणमुत्पद्यते नापि तदवच्छिन्नं चैतन्यम् । अथापि अनादिकालप्रवृत्तजीवादृष्टादिना मायाक्षोभे सत्युभयात्मा जीव आविर्भवतीति युज्यते । एवं व्युच्चरणश्रुतिः कृतहानाद्यभावश्चेति भावः । यत एवं ततोहेतोः त इमे जीवाः जले बुद्बुदा इव त्वयि परमे विविधैर्नामभिर्गुणैश्चोपलक्षिताः सन्तोऽर्णवे सरित इव मधुनि अशेषरसा इव च पूर्वकल्पान्ते लिल्युः लीनाः । आस्मिन्कल्पेऽपि त्वत्त एवोत्पन्नास्त्वय्येव वसन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुती भवतः—"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" "यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीति एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे" इति । यद्वा—त्वयि मधुनीति संबंधः "इदं वैतन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच" इति ब्रह्मण्यपि मधुशब्दप्रयोगदर्शनात् । स च "एतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यम्" इति श्रुतेर्घृतापरपर्यायः सन्ब्रह्मणि घृतकाठिन्यवत्प्रपञ्चप्रलयोदयौ, इति दर्शयति—आस्मिन्पक्षे रसा विषयानंदाः "एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेः सर्वेऽपि विषयानंदा ब्रह्मानंदांभोधेरेव विप्रुष इति दार्शितम् । पूर्वस्मिन्व्याख्याने रसाः कटुतिक्तकषायादयस्तत्तद्वृक्षोद्भवाः (१८) ॥ ३१ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—एवमुक्तरीत्या तद्वशेनेश्वरप्रेरणया पुनः सृष्यन्ते तत्रेश्वरे तन्निवृत्तये संसारभ्रमणनिवृत्त्यर्थम् । "परीत्य" इत्याद्याः श्रुतयो भगवदनुवृत्तिं भगवद्भक्तिं विदधतीति श्रुत्यर्थः । स मुनिः भूतानि प्राणिनः परीत्य संसारचक्रे भ्रमन्तीति ज्ञात्वा लोकान्स्वर्गादीन्क्षयिष्णुत्वेन परीत्य ज्ञात्वा सर्वा दिशः प्राच्याद्या विदिश आग्नेय्याद्याश्च दुःखमयत्वेन दिगादिशब्दस्तत्रत्यपरो ज्ञेयः । ऋतस्य सदा सत्यस्य श्रीविष्णोः प्रथमजां वाचं त्रयीलक्षणामुपस्थाय त्रय्युक्तनैष्कर्म्यमासेव्यात्मना सर्वतो विरक्तेन मनसात्मानं परमात्मानं भगवंतं शरणमभिसंविवेश गतवान् । व्याख्यांतरं पूर्वैः कृतम् सर्वेषु भूतेषु अहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयि संतीति ज्ञात्वा ऋतस्य प्रथमजां वाचमुपस्थाय यावज्ज्ञानोत्पत्तिःतावत् आत्मना शुद्धेन त्वंपदार्थेनात्मानं तत्पदार्थं परमात्मानमभिसंविवेशैक्यं गतवानिति ततस्त्वदनुवृत्तेः । इत्यर्थ इति व्याख्या । अत्र हेतुमाशंकते—कुत इति । यतस्त्वद्विहीनानां संसारोऽतो हेतोः एवंभूतं पौनःपुन्येन भवनशीलमाकलय्य विचार्य तस्य संसारस्य निवृत्तये सुधियो विवेकिनः । स्वामिनाम्—संसारेति । संसारचक्रमेव क्रकचं

करपत्रं काष्ठविदारणास्त्रविशेषस्तेन विदीर्णम् । बहुलं संसारचक्रदुःखानंत्यपरम् । उदीर्णा उत्कटा नानाध्यात्मादिरूपा भवतापाः संसारतापास्तैस्ततम् अत आपन्नमापद्ग्रस्तम् इह संसारे कथञ्चित्केनापि भाग्योदयेन त्वां प्रपन्नं शरणागतं त्वमुद्धर ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–एवं नानामतान्यनूद्य वैष्णवमतमेव स्थापयन्ति–नृष्विति । नृषु विद्वन्मानिषु अमीषु जनिमसत इत्यादिश्रुतिकदंबोक्तनानावादिषु तव मायया भृशं भ्रमं भ्रान्त्यैव नानामतकल्पनं ज्ञात्वा भवनिवर्तके त्वयि अनु प्रतिजन्म सुधियः श्रीनारदाद्या भक्तिं कुर्वन्ति " नानायोनिसहस्रेषु येषुयेषु भ्रमाम्यहम् । तत्रतत्राच्युता भक्तिरच्युतास्तु दृढं त्वयि ॥ " इति विष्णुपुराणात् । एवं सर्वमताशिरोमणिं वैष्णवमतमेव ते स्थापयन्तीत्याशयः । एवमेषां वैष्णवानां संसारभयं कथमनुवर्ततामनुवृत्तं भवतु न कथमपीति त्वद्भजनारंभदशायामेव तेषां तस्यापगमात् । अतस्त्वद्भ्रूभंगरूपः कालस्तवाभक्तेष्वेव जन्ममरणादिभयं मुहुः सृजति न तु भक्तेष्वपीत्यर्थः । यद्वा–अन्यसर्वसाधनसंपन्नानामपि त्वद्भजनं विना संसारभयं न निवर्तत इत्याहुः–नृष्विति । अमीषु वेदविज्ञेष्वपि नृषु दीक्षितविप्रादिषु तव मायया भ्रममिन्द्रादिभ्योऽन्नमदत्त्वा प्रागेव गोपालजातये श्रीकृष्णाय न देयमिति भ्रमं भगवद्याचनाभंगेन तेषां भाविजन्ममरणभ्रमणानवस्थां वा निश्चित्य सुधियो यज्ञपत्न्यादयस्त्वयि भवनिवर्तके अनुप्रभवम् अन्वनु प्रति क्षणं प्रभव उल्लासो यस्य तं तादृशं भावं भक्तिं भृशमत्यन्तं कुर्वन्ति एवं त्वामनुवर्ततां भजतां संसारभयं कथं न कथमपीत्यर्थः । " सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वथा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ " इति श्रीभगवदुक्तेः । अयं भावः–संसारदशायां त्वन्माधुर्यरसावेशेन भयानवधानमेव भयहेतूनामकिञ्चित्करत्वं वा । संसारातीतदशायां तु भयहेतव एव न सन्ति । अत एव त्रयो गुणा नेमयश्चक्रधारावदावरका यस्यां सा तव भ्रुकुटिरभक्तेषु जन्ममरणादिदुःखं मुहुः सृजति । अथवाऽमीषु भगवदाराधनपरेष्वपि नृषु पञ्चायतनमध्ये को देवः पूज्यः सेव्यश्चेति भ्रमं मनोभ्रमणात्मकं संशयमवगत्य तेषां निश्चयार्थं सुधियः श्रीनारदाद्यास्तव मायया कृपया 'माया दंभे कृपायां च' इति विश्वः । अभवे भवनिवर्तके त्वय्येव सर्वदेवेभ्यो मुख्यतया भावं सख्यदास्यादिकं प्रतिजन्म प्रतिक्षणं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वामिश्लोकपदार्थस्तु–चक्रवदूर्ध्वाधोभावेन भ्रमणवति संसारे क्रकचवद्दुःखप्रदे रोगादिभिर्विदीर्णमुदीर्णैरुत्कटैर्नानाविधाध्यात्मिकादिसंसारतापैस्ततमत आपन्नमापद्ग्रस्तमिह संसारे कथञ्चिदार्ततया जिज्ञासुतया कामनया दंभादिना वा केनापि भाग्योदयेन त्वां शरणागतं नृलोकमुद्धरेत्यर्थः ॥ **तोषिणी**–तदेवं पूर्वोक्तानुसारेण लब्धावसरा भवभयनिवर्तकतालक्षणे तस्मिन्भक्तितात्पर्यकाः काश्चिदन्याः श्रुतयः स्तुवन्ति–नृष्विति । साधारणजीवानां यया मायया भ्रमो भवति सैव त्वद्भक्तसंगजातसद्बुद्धीनां भक्तिमाधुर्यानुभावेन तां त्यक्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । हेतुर्भवति भ्रममय्यां तस्यां भयहेतुत्वं त्वयि तु तन्निवर्तकत्वं बुद्ध्वेति भावः । तत्रापि तु अनुक्षणं प्रभव उल्लासो यस्य तादृशं भावम् । यद्वा–प्रतिजन्मैव तं दधति पक्षद्वयेऽपि परममाधुर्यानुभावेन तां त्यक्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । तदुक्तं वैष्णवे–'सा हानिस्तन्महच्छिद्रम्' इत्यादि 'नाथ योनिसहस्रेषु' इत्यादिना 'न वै जनः' इत्यादि 'विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः' इति श्रीभागवते च । तर्हि किं तस्माद्भक्तिर्जाता तदपि नेच्छेत् नहीत्याहुः–संसारिदशायां तन्माधुर्यावेशेन तदनवधानात् भयहेतूनां किंचित्कर्तुमशक्तत्वाद्वा । तदतीतदशायां तु भयकारणानामपि नाशादिति भावः । तत्र कैमुत्येनाहुः–तवेति । " सकृदेव प्रपन्नो यस्तवास्मीति च याचते । अभयं सर्वदा तस्मै ददाम्येतद्व्रतं मम ॥ " इति रामायणे श्रीराघवेन्द्रप्रतिज्ञानुसारेण च 'ददात्येतद्व्रतं हरेः' इत्यत्र तादृशगरुडपुराणोक्तानुसारेण च शरणागतमात्रेष्वपि भयाभावादित्यर्थः । त्रिणेमिरिति । भूतभविष्यद्वर्तमानार्थकत्वेनेति । अत्र श्रुतयः परीत्येत्याद्या एव । तत्र प्रथमजाम्–" कालेन नष्टा वाणीयं प्रलये वेदसंज्ञिता । मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ॥ " इत्येकादशानुसारेण भक्तिप्रतिपादिका ऋतस्य स्वयं भगवतो वाणीति व्याख्येयम् । यद्वा–तादृशमोक्षप्रस्तावमसहिष्णवः काश्चिदन्या आहुः । नृषु अमीषु पूर्वोक्तेषु मुक्तिसाधकेषु त्वद्भक्तिसुखानवधानरूपं त्वन्मायाहेतुकभ्रममवगत्येति व्याख्येयम् । श्रुतयस्तु पूर्वपूर्वानुसारेणान्वेषणीयाः । अत्र **विश्वनाथः**–एवं नानामतान्यनूद्य दूषयन्त्यो वैष्णवमतमेव स्थापयन्ति । नृषु विद्वन्मानिषु अमीषु पूर्वपद्यद्वयार्थावगमितेषु नानावादिषु भ्रममवगत्य भ्रान्त्यैव नानामतकल्पनं ज्ञात्वा त्वयि अभवे भवनिवर्तके भावं दास्यसख्यादिकमेव केवलम्

अनु प्रतिक्षणं प्रभव उल्लासो यस्य तम् । यद्वा–प्रतिजन्मैव दधति कुर्वन्ति । यथोक्तं वैष्णवे–" नाथ योनिसहस्रेषु येषुयेषु भ्रमाम्यहम् । तत्रतत्राच्युता भक्तिरच्युतास्तु दृढा त्वयि ॥ " इति । ननु, तर्हि त्वंपदार्थतत्पदार्थयोर्ज्ञानाभावात्संसारद्वेषाभावाच्च तेषां संसारस्तु नैव निवर्तते तत्राहुः–कथमिति । भवभयं तेषां कथमनुवर्ततामनुवृत्तं भवेत् त्वद्दास्यारंभदशायामेव तस्यापगमात् । किन्तु–निष्कामत्वातिशयाद्भजनोत्थदैन्याच्च स्वेषु तेषां संसारित्वाभिमानः यद्यस्मात्तव भ्रुकुटिर्भ्रूभंगरूपस्त्रिणेमिस्त्रिगुणः तीक्ष्णधारः कालः अभवच्छरणेषु त्वच्छरणापत्तिरहितेष्वेव भवभयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति । तदुक्तं त्वयैव–'सकृदेव प्रपन्नाय' इत्यादिना "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥" इति । अयं भावः–अन्येषां वादिनामिव परमतखण्डने स्वमतस्थापने च नात्याग्रहः, अत्याग्रहस्तु त्वद्भजन एव वैष्णवानां तत्र च न केषामपि वादिनां विप्रतिपत्तिरिति तन्मतमेव सर्वशास्त्रार्थसारम् । विचित्ररूपगुणलीलामहोदधौ त्वयि कृष्णरामादिस्वरूपे उपास्यबुद्धिः स्वेषूपासकबुद्धिरित्येव तेषां तत्पदार्थत्वंपदार्थयोर्ज्ञानं सूर्योपमस्य भगवतो बाह्यप्रभोपमा जीवा अत एव ततो भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेनापि व्यपदिश्यन्ते 'सूक्ष्माणामप्यहं जीवः' इति भगवदुक्तेः "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश" इति । "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः " इति । "आराग्रमात्रो ह्यवरो हि दृष्टः " इत्यादिश्रुतिभ्यश्च तेषां परमाणुपरिमाणत्वमेव तदपि संपूर्णदेहव्यापि शक्तिमत्त्वं जतुजाटितस्य महामणेर्महौषधखण्डस्य च शिरस्युरसि वा धृतस्य संपूर्णदेहपुष्टिकरिष्णुशक्तिमत्त्वमिव नासमञ्जसम् । स्वर्गनरकनानायोनिषु गमनञ्च तेषामुपाधिपारवश्यादेव । यदुक्तं प्राणमधिकृत्य दत्तात्रेयेण–'येन संसरते पुमान्' इति । तेषां बहुत्वं नित्यत्वञ्च–"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इति श्रुत्या प्रतिपादितम् । समुदितानां तेषां भगवतस्तटस्थशक्तित्वेनैकत्वञ्च ज्ञेयम् । ते च मेघोपमयाऽविद्ययाऽऽवृता बद्धजीवा एके, अन्ये भक्तिमज्ज्ञानेन तदावरणोन्मुक्ता मुक्तजीवाः, अन्ये केवलया प्रधानीभूतया वा भक्त्या तदावरणोन्मोचितप्रापितचिदानंदमयभजनोपयोगिशरीराः सिद्धभक्ताः, अन्येऽविद्यायोगरहिता एव नित्यपार्षदा इति चतुर्विधाः । तल्लक्षणञ्च नारदपञ्चरात्रे–"यत्तटस्थं तु विज्ञेयं स्वसंवेद्याद्विनिर्गतम् । रञ्जितं गुणरागेण स जीव इति कथ्यते ॥" अस्यार्थः–यत्तटस्थं विशेषतो ज्ञेयं चिद्वस्तु स जीवः "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्ति" इति श्रुतेः । स्वसंवेद्याच्चित्पुञ्जाद्भगवतः सकाशाद्विनिर्गतं चेत्तदा गुणरागेण रञ्जितं बहिरंगया मायाशक्त्या स्वीयानां गुणानां रागेण रञ्जितं मायिकाकारं स्यादित्यर्थः । यदा तु केवलया प्रधानीभूतया वा भक्त्या मायोत्तीर्णं स्यात्तदाऽन्तरंगया चिच्छक्त्या स्वयिकल्याणगुणेन रञ्जितं भगवत्यनुरक्तीकृतं चिन्मयाकारयुक्तं स्यादित्यर्थः । एवञ्च, मायाचिच्छक्त्योस्तटस्थवर्तित्वात्तटस्थमिति तन्नाम कृतम् । यदा तु भक्तिमज्ज्ञानेन मुक्तं स्यात्तदा ब्रह्मण्यपृथग्भूय स्थितं नैव गुणरागेण रञ्जितमित्युपासकनिरूपणम् । अत एव राजकीयपुरुषोऽपि राजपुरुष इति तत्पदार्थसंबंधी त्वंपदार्थ इति तत्त्वमसीतिमहावाक्यार्थं केचित्तु तस्य त्वमिति षष्ठीतत्पुरुषेणापि वदंति । अथोपास्यनिरूपणम्–सूर्योपमस्य भगवतः प्रसृमरसान्द्रज्योतिःपुञ्जोपमं ब्रह्म "ब्रह्मसंज्ञमभूदेकं ज्योतिर्यत्सर्वकारणम्" इति नारसिंहोक्तेः "ममैव तद्घनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत" इति हरिवंशोक्तेश्च । तस्यान्तर्मण्डलोपमः परमात्मा रथसारथ्यादिपरिकरविशिष्टवदननयनपाणिपादादिसुंदरसूर्योपमः सपरिकरः श्रीभगवान् यथा–नगरस्यातिदूरस्था जना विशेषमनुपलभमाना इदमग्रे स्थितं कान्तिमयं वस्तुमात्रमिति तदेव तदेव नगरं पश्यन्ति, अनतिदूरस्था ध्वजपताकादिविशिष्टं वृक्षखण्डमिति, अतिसमीपस्थास्तु पुरगोपुरनिष्कुटरथ्याप्रासादादियुक्तं नगरमिति, तथैवातिदूरस्था भगवन्तमेव ज्योतिर्मयं ब्रह्मेति, अनतिदूरस्था अतिचिद्विशेषमयः परमात्मेति, अतिसमीपस्था नानानंतचिद्विशेषमयो भगवानिति तत्राप्यन्तःप्रविष्टा अपारमाधुर्यानुभविनः कृष्ण इति वदन्ति । यथाहुः प्राञ्चोऽपि–"चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् । विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥" इत्येवमेतावन्मात्रमपि स्वमतं वैष्णवाः केऽपि ज्ञातुमपेक्षन्ते च केऽपि नापेक्षन्ते सदैवापेक्षन्ते भजनप्रकारमेवेति । अत्र श्रुतयः–"एतद्विष्णोः परमं पदं ये नित्योद्युक्ताः संयजन्ते न कामात् । तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्नात्प्रकाशयेदात्मपदं तदैव । " इत्याद्याः (१९) ॥ ३२ ॥

नीलकण्ठी–एवं ब्रह्माद्वैतं प्रसाध्य तदज्ञानाद्बंधस्तज्ज्ञानान्मुक्तिरित्याह–नृषु तवेति । अमीषु नृषु पुरुषेषु न तु मनुष्यमात्रेषु " तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् " इति देवादीनां ब्रह्मविद्यायां तुल्यवदधिकारश्रवणात्तव मायया कर्तैवाहं पुत्रादिरेव हितः अर्थकामावेव पुरुषार्थावित्येवंरूपया अविद्यया भ्रममूर्ध्वाधोगमनेनानेकयोनिसञ्चरणं

विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरगं य इह यतंति यंतुमतिलोलमुपायखिदः ॥
व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं वणिज इवाज संत्यक्तकर्णधरा जलधौ ॥ २० ॥ ३३ ॥

स च भगवति भावो मनोनियमे सति भवति सोऽपि गुरूपसदनादिति गुरूपसदनं विदधति "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ आचार्यवान्पुरुषो वेद ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेया ॥ प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इत्याद्याः श्रुतय इत्याह । विजितहृषीकवायुभिरिति । विजितानि हृषीकाणींद्रियाणि

भृशमत्यन्तमवगत्य "न सांपरायः प्रतिभाति बलं प्रमाद्यंतं वित्तलोभेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे" इति श्रुतेर्ज्ञात्वा सुधियः सूक्ष्मधियः "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति श्रुतेः शोभनधियो वा त्वयि अभवे न भवत्ययमिति न भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिभ्यामकार्यकारणे ब्रह्मणि भावं जीवात्मानं मनो वा 'आत्माभावो मनोभावः' इत्यनेकार्थपदमञ्जरी । दधत्यभेदेन स्थापयन्ति । "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" इति श्रुत्युक्तप्रकारेण "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति " इति भेददर्शनस्य निंदितत्वात् । " यच्छेत् " इति श्रुतिस्तु भाष्ये व्याख्याता—वाचं मनसि नियच्छेत् वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् , मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विषयदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धौ अध्यवसायस्वभावायां धारयेत्, तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तरि अग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत्, तं महान्तमात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति । ये त्वयि भावं विदधति तेषां भवभयं संसारदुःखं कथमनुवर्तताम् न कथमपीति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यम् । भयाननुवृत्तौ हेतुः—अनुप्रभवम् । प्रभव उपाध्यभिव्यक्तिः तामनुसृत्य वर्तत इत्यनुप्रभवम् " न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वा व संतं न प्रियाप्रिये स्पृशतः " इति श्रुतेः उपाधिनिरसनेन त्वयि भावं विदधतां नास्ति भवभयमित्यर्थः । ननु कुतो मय्येव भावो विधेयो नान्यत्र धर्मादावित्यत आह तत्र—यदिति । यत् यस्माद्धेतोस्तव भ्रुकुटिस्तल्लक्ष्यां ईक्षा " तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय " इति श्रुत्या अभवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षिता येषां तेषु भयं जन्ममरणादिदुःखं मुहुः सृजति । भ्रुकुटिं विशिनष्टि—त्रिणेमिरिति । त्रयो गुणा नेमिश्चक्रधारा तद्वत् आवरका यस्यां सा तथा । " न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ " इति स्मृतेः । त्वद्विमुखाः त्वदीक्षाकृते त्रिगुणमये संसारचक्रेऽनवरतं भ्रमन्तीति भावः (१९) ॥ ३२ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—स च भक्तिलक्षणो भावः प्रेमा मनसो नियमे निरोधे, सोऽपि मनोनियमोऽपि गुरूपसदनं गुरुसमीपगमनम् श्रुतयो विधानं कुर्वन्ति । ताश्च तद्विज्ञानार्थमित्याद्याः । " परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः " इत्यादि । अर्थः—ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः कर्मचितान्संसारगतिभूतान् लोकान् परीक्ष्य प्रत्यक्षानुमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य निर्वेदं वैराग्यमायात् कुर्यात् । ब्राह्मणग्रहणं ब्रह्मविद्याधिकारिषु प्राधान्यात् । वैराग्यप्रकारं दर्शयति—इह संसारे कश्चिदपि पदार्थः अकृतो नास्ति किं कृतेन कर्मणायासबहुलेन इत्येवं निर्विण्णो विद्वज्जनप्राप्यं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं स ब्राह्मणः समित्पाणिः गृहीतकाष्ठभारहस्तो गुरुमेवाभिगच्छेत्प्राप्नुयात् । समित्पदं रिक्तपाणिर्न गच्छेदितिपरम् वस्त्वन्तराभावे काष्ठमेव गृहीत्वा गच्छेदिति । श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं सर्वाणि कर्माणि हित्वा केवले ब्रह्मणि निष्ठा यस्य तम् । ननु, विद्वान्स्वयमेव जानातु नेत्याह—आचार्यवान् गुरुमानेव पुरुष आत्मानं वेद जानाति नान्य इति । यदा तु आत्मन्युत्पन्नागमप्रतिपाद्यात्ममतिः एषा तर्केण स्वबुद्ध्याभ्यूहनमात्रेण नापनेया न हंतव्या किन्तु सेयं मतिरन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतम नाचिकेत संप्रति यमस्य संबुद्धिः । यद्वा—एषा ब्रह्मात्मविषया

॥ ३९ ॥

वायुश्च प्राणो यैस्तैरप्यदांतमनस्तुरगमदांतमदमितं मन एव तुरगो दुर्दमत्वसाम्यात्तं ये यंतुं नियंतुं यतंति प्रयतंते । अतिलोलमतिचंचलम् । गुरोश्चरणं समवहायानाश्रित्य ते उपायेषु खिद्यंते क्लिश्यंतीत्युपायखिदः संतो व्यसनशतान्विता बहुव्यसनाकुला इह संसारसमुद्रे संति तिष्ठंति दुःखमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः । हे अज अकृतकर्णधरा अस्वीकृतनाविका वणिजो यथा तद्वत् । गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौ तु स्वत एव मनो निश्चलं भवति नान्यथेति भावः ॥ यदा परानंदगुरो भवत्पदे पदं मनो मे भगवँल्लभेत ॥ तदा निरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेय सौख्यं भवतः कृपातः ॥ २० ॥ ३३ ॥

मतिस्तर्केणोहापोहरूपेण नापनेया न प्राप्या किन्त्वन्येन गुरुणा प्रोक्तैव सुज्ञानाय सुबोधायेति । गुरूपसदनपरेयम् । नवोऽश्वो यथा दुर्दमो भवति तथा मनोऽपीति साम्यात् । इत्यर्थ इति—दुःखतरणज्ञानाभावात्तदनुभवन्तीति भावः । ' कर्णधारस्तु नाविकः ' इत्यमरः । छन्दोभङ्गभयात्कर्णधरा इति । यो मनुष्यदेहं प्राप्य गुरुं नाश्रयते सोऽतिपापीयान्भवतीत्यभिप्रायेणोक्तं श्रीकृष्णेनैकादशे—' नृदेहमाद्यम् ' इति। नृदेहं प्लवं संसारतरणसाधनं सुलभमधुना विना यत्नं प्राप्तं सुदुर्लभं पुनर्यत्नेनापि प्राप्तुं दुर्लभं सुकल्पं रोगादिरहितमाद्यं पुरुषार्थचतुष्टयहेतुम् । यद्वा—आद्यं द्विजोत्तमरूपं नृदेहं प्राप्येति शेषः । मयाऽनुकूलेन पवनेन पवनवत्पारं नेतुं चालयित्रेत्यर्थः । ईरितं प्रेरितम् । गुरुरेव कर्णधारो यस्मिंस्तम् । यो भवाब्धिं संसाराब्धिम् । स आत्महा आत्मघातीत्यर्थः । अभियुक्तोक्तं गुरुलक्षणमाह—प्राकृतैर्नरनागपैशाचादिभाषाभिः संस्कृतैर्देवभाषाभिर्गद्यैश्छन्दोबंधहीनवाक्यैः पद्यैश्छन्दोबंधयुक्तैर्वाक्यैरक्षरैर्देशभेदभिन्नैर्वर्णैः देशभाषा तत्तद्देशभाषादिना संकेतैः परंपरावार्तैः बोधयेत् विद्वांसं कुर्यात्स गुरुरिति । इति भाव इति—गुरुभक्तिलब्धोपाय विना संसारतरणं भवतीति तात्पर्यम् । स्वामिनां यदेति—पदं स्थानम् । निरस्तोऽखिलसाधनश्रमो येन स तथा ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—सा च भगवति भक्तिर्गुरूपदेशसाध्यं मनोनिग्रहं विना दुर्लभेत्याहुः—विजितेति । हे अजित जितबहिरिन्द्रियप्राणैर्योगिभिरप्यशक्यवशीकारमतिचञ्चलं दुर्दमतुरगतुल्यं मनो वशीकर्तुं गुरूपदेशं विना कर्णधारस्य गुरोस्तव परिचरणं विना वा ये प्रयतन्ते तेऽनेकविधभक्तिभिन्नोपायक्लेशेन दुःखिता एव " युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः । अक्षीणवासनं राजन्दृश्यते क्वचिदुत्थितम् ॥ " इत्युक्तेर्मनोनिरोधरूपफलालाभाद्व्यसनशतान्विता असंख्यविपदाकुलाः सत्स्वपि ज्ञानसाधनेषु संसारसमुद्रे कर्णधारं विना नाव्यारूढा वणिजः सत्यपि पोते समुद्र एव निमज्जन्ति एवञ्च गुरूपदिष्टसत्साधनानुष्ठानेनानायासेन स्थिरीकृते मनसि स्वत एव भगवन्मूर्तिस्फूर्तीरिति सुलभा भक्तिरिति भावः ॥ **विश्वनाथी**—तच्छ्रुत्वान्याः श्रुतय आहुः—वयमित एव श्रीगुरुचरणाश्रयं प्रशंसामः, सर्वगुरुत्वस्य त्वदुपदेष्टृगुरुत्व एव विश्रान्तेः, तत्प्रभावं विना त्वद्भावासिद्धेश्च । साप्यस्तु संसारध्वंसनिदानम् केवलमनोनिरोधोऽपि न स्यात्— " युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः । अक्षीणवासनं राजन्दृश्यते क्वचिदुत्थितम् ॥ " इति न्यायेन त्वद्भक्त्यभावात्तदसिद्धेः । यतो विजितेति—हे अज जीववज्जन्ममात्रेण सुकरं यत्प्रत्यक्षत्वं तदतीतेत्यर्थः । ये तादृशस्य गुरोश्चरणं समवहाय ईषदप्यनाश्रित्य यतः स्वत एवातिलोलं तदनाश्रयेणादान्तं दमनाशक्यं च मनस्तदेव तुरगस्तं विजितहृषीकवायुभिः प्राणैरिन्द्रियैश्च विजितैः क्रियमाणैर्नियन्तुं प्रयतन्ते ते तु तद्विजयाद्युपायेषु खिद्यमाना एव भवन्ति यतस्तत्प्रभावं विना व्यसनशतान्विता भवन्ति । अतः साधनबाहुल्ये सत्यपि वणिजः सांयात्रिका जलधावकर्णधरा इव संसारजलधावेव तिष्ठन्ति न तु तत्पराः परमानंदद्वीपायमानं त्वां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । श्रुतयः "तद्विज्ञानार्थम् " इत्याद्याः, "आचार्यवान्पुरुषो वेद " इत्याद्याः, " सर्वं ह्येतद्गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत् " इत्याद्याः स्मृतयश्च (२०) ॥ ३३ ॥

नीलकंठी—एवं ज्ञानान्मुक्तिरन्यथा बंध इत्युक्तम् । तत्र ज्ञानावाप्तये " परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् " " यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ " इति श्रुतिभ्यामुक्तं निर्वेदपूर्वकं गुरुभजनमाह—विजितहृषीकवायुभिरिति । हे अज ये नरा गुरोश्चरणं समवहाय परित्यज्य विजितानि हृषीकाणि इन्द्रियाणि वायवश्च प्राणा यैस्ते तैः अदान्तंप्रतिपत्त्ययोग्यं मनस्तुरगं चित्तहयम् अतिलोलं स्वभावतः तं नियन्तुं निग्रहीतुं यतन्ति यतन्ते यत्नं कुर्वन्ति ते इह संसारे जलधौ अकृतकर्णधराः वणिज इवावसन्नाः

स्वजनसुतात्मदारधनधामधराऽसुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ॥
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ २१ ॥ ३४ ॥

"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन" ॥ तथा "यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इत्याद्या वैराग्यमंगं विदधतीत्याह । स्वजनसुतेति । आत्मा देहः । धाम गृहम् । असुः प्राणः । स्वजनादिभिः किम् । सर्वरसे सर्वे रसाः सुखानि विद्यंते यस्मिंस्त स्मिंस्त्वयि परमानंदे "एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति" इति श्रुतेः । श्रयतस्त्वां सेवमानस्य पुंस आत्मनि सति नृणां तुच्छैरेतैः किं क उपयोग इति सत् सत्यं परमार्थसुखमजानतामत एव मिथुनतः स्त्रिया मिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानानाम् । कर्मणि षष्ठ्यौ । अजानतश्चरतः पुरुषान् को न्वर्थः सुखयत्यानं दयति न कोपीत्यर्थः । इह संसारे । कथंभते । स्वविहते स्वत एव नश्वरे । स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे । पाठांतरे तु को न्वित्यस्यैतद्विशेषणद्वयम् । अतस्त्वद्भजनमेवो चितमित्यर्थः ॥ भजतो हि भवान्साक्षात्परमानंदचिद्घनः ॥ आत्मैव किमतः कृत्यं तुच्छदारसुतादिभिः ॥ २१ ॥ ३४ ॥

सन्ति न बहिर्निर्गन्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अत एव ते उपायखिदः आसनबंधाद्यैरुपायैः खिद्यन्ते व्यर्थश्रमा इत्यर्थः । व्यसनशतान्विताश्च ते भवन्ति व्यसनानि नानौषधिमन्त्रयन्त्रादिशक्तिपातादिसाधनानि प्राकृतानिदाघमा ख्वाजादिवदर्थानुष्ठानपाठाग्रहरूपाणि तेषां शतैरन्विताः । गुरूपयुक्तिं विना नानोपायैरपि मनोजयो न भवति तदभावादभवे भावनिधानासंभवः ततो भवभयं न निवर्तते । इति मुमुक्षुणा गुरुभक्तिपूर्वकं श्रवणादि कर्तव्यमित्यर्थः (२०) ॥ ३३ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—इदानीं भक्तेरङ्गं वैराग्यमाहुः परीक्ष्येत्याद्याः श्रुतयः—यदेति । व्याख्यातापि पुनरत्र व्याख्यानं सुखबोधाय । अस्य विदुषो ज्ञानात्प्राक् ये कामा वासनारूपेण हृदि मनसि स्थिताः ते सर्वे यदा प्रमुच्यन्तेऽथाऽनंतरं मर्त्योऽमृतो भवति तदाऽत्रैव दीपनिर्वाणवत्सर्वबंधनोपशमात् ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मैव भवतीति । कामास्तु मनस्येव स्थिता न त्वात्मनि । तथा च श्रुतिः—"कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मनएवेति" किंकिं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । 'रसः स्यात्पारदे सुखे' इति धरणिः । परमानन्दत्वे पूर्णां श्रुतिमाह, यथा—"स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानु ष्यकैर्भोग्यैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानंदाः स एकः पितृलोक आनन्दोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दोऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दो ऽथैष एव परम आनन्द एषोऽस्य परमानन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति । आजानदेवा अधिकारिण इन्द्राद्याः । कर्मदेवाः कर्मणा देवभावं प्राप्ताः । मात्रा अंशः । स्पष्टमन्यत् । आत्मनि त्वयि अत एव ज्ञानाभावादेव । पाठान्तरे स्वविहितः स्वनिरस्तभग इति पाठे यतोऽज्ञानां सुखाभावोऽतो हेतोः । इत्यर्थ इति—तव ज्ञानार्थं तव भजनमेव योग्यम् 'अयुज्यमानया भक्त्या' इत्याद्युक्तेरिति भावः । स्वामिनाम्—भजत इति । हि यतो भजतो जनस्य साक्षादात्मैव भवान्भवति अतस्तुच्छैर्दारादिभिः किं कृत्यं न किमपि अवाप्तावासव्यत्वात् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—इदानीं भक्तौ वैराग्यमङ्गमाहुः—स्वजनेति । नृणां भारतखण्डवासिनां

मनुष्याणां मध्ये श्रयतः अनेकजन्मसाधितपुण्यपुञ्जस्य कस्यापि विरलस्य गोप्यादेरिव यज्ञपत्न्यादेरिव वा त्वामनन्यभक्त्या सेवमानस्य सर्वरसे सर्वसुखस्वरूपे सर्वेषां सुखानां बिम्बभूते "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी वन्ति" इति श्रुतेरात्मनि जीवननिदाने च त्वयि सति सन्निहिते सति वा तुच्छैः स्वजनसुतशरीरप्राणपत्नीपतिधनधामादिभिश्चिन्तामणौ लब्धे काचादिभिरिव किमपि तु न किमपि प्रयोजनमिति यत्तत्सत्सत्यमेव अत एव स्वाम्यादिभिर्निरोधिता अपि श्रीरासलीलादिविलासार्थं गोप्यस्त्वद्दर्शनार्थं यज्ञपत्न्यो वा त्वामेवाभिययुः । किञ्चाजानतां चरतामिति कर्मणि षष्ठ्यौ अजानतः प्रागुक्तमिदं सत्यतया ये न जानन्ति तान्स्वत एव नश्वरे गतसारे च इह देहादिसंसारे मिथ्याभूताय मिथुनीभूय कामसुखलेशलवाय कृतव्यर्थश्रमान् त्वदयां विना कोऽर्थः स्वजनादिः सुखयत्यपि तु न कोऽपि कचिच्चक्रवर्तिनामप्याधिव्याध्यादिना स्वजनसुतविरोधादिना वा सुखले शादर्शनात् । यद्वा—भगवद्भजनमेव सदित्यजानतो दीक्षितविप्रादीन् मिथुनतो रतये स्वर्गादावुर्वश्यादिभिर्मिथुनीभूय रतये कामसुखाय चरतो यज्ञादिकर्म कुर्वतः स्वत एव नश्वरे गतसारे च इह ऐहिकविषयतुल्ये यज्ञादिफली भूते स्वर्गादौ कः पदार्थः सुखयति अपि तु न कोऽपि स्वर्गादिपतीनामपीन्द्रादीनां विपत्सहस्रश्रवणात्तत्रापि तवानुग्रहं विना न किमपि सुखमतस्त्वद्भजनमेवोचितमित्याशयः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—अत एव वयमन्या सक्तिं निन्दामः किन्तु केवला भक्तिरेव कार्येति वदामः । नृणां श्रयतां मध्ये श्रयतः सेवमानस्य त्वय्यात्मनि परमात्मनि प्राप्तव्ये सति स्वजनाः स्वीयसेवकजनाः सुता गुणवन्तः पुत्रा आत्मा सुंदरं शरीरं दाराः सुन्दर्यः कामिन्यः धनानि स्वर्णादिरत्नादिसम्पदः धामानि दिव्या गृहा धरा भूयसी पृथ्वी असवः शारीरबलानि रथास्तदुपलक्षिता हस्त्यश्वादय एतैः कामितैः किं फलमित्यर्थः । अन्यत्सर्वं स्वामिचरणो क्तिवत् । "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति " इति ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम् (२१) ॥ ३४ ॥

नीलकंठी—तत्र "अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते" इति स्मृतेर्गुरुर्मनोजयाभ्यासवैराग्ये उपदिशति तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते अभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्घाटयते तद्द्वयं क्रमेण द्वाभ्यामाह—स्वजन सुतेति । नृणां त्वयि सति स्वजनादिभिः किमित्यन्वयः । आत्मा देहः, स च द्विविधो विदितो मैत्रायणीये—"भगवन्नस्थिचर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुदूषिकाविण्मूत्रवातपित्तकफसंघाते दुर्गन्धे निःसारेऽस्मिञ्छरीरे किं कामोपभोगैः कामक्रोधलोभमोहभयविषादेर्ष्येष्टवियोगानिष्टसम्प्रयोगक्षुत्पिपासाजरामृत्युरोगशोकाद्यैरभिहतेऽस्मिञ्छरीरे किं कामोपभोगैः" इति । अथान्यत्राप्युक्तम्—"शरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संवृद्ध्युपेतं निरयेऽथ मूत्रद्वा रेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावनद्धं विण्मूत्रपित्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्चामयैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश इव सुनेति" इति च । कोशो जरठकोशातकी सुना तन्तुजालेन धाम गृहम् असुः प्राणः रथो गजादे रुपलक्षणम् । कीदृशे त्वयि श्रयत आत्मनि त्वां ध्यायतः प्रत्यग्भूते अत एव सर्वरसे "सद्वैतत्सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति " इति श्रुतेः "यथा कृताय विजितायाधरे याः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिस मैति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद " इत्यात्मविद्यायां सर्वसाधुक्रियाफलान्तर्भावश्रुतेश्च निरुपाधिप्रेमगोचरत्वलिंगाच्च सर्वसुखस्वरूपे अत एव त्वयि लब्धे स्वजनादिभिः किमपि प्रयोजनं नास्ति इत्येवंप्रकारेण सत्प्रत्यगात्मैव परं ब्रह्मेत्यजानतामत एव मिथुनतो विषयसंबंधेन रतये सुखाय चरतामितस्ततो धावतां कर्मणि षष्ठ्यौ तानिह संसारे कोनु स्वजनादिष्वन्यतमः स्वविहते स्वतो नश्वरे "सर्वं चेदं क्षयिष्णु यथेमे दंशमशकादयः " इत्युपक्रम्य "शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं व्रश्चनं वातरज्जूनां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणाम् " इति मैत्रायणीये सर्वस्य क्षयिष्णुत्वोपपाद नात् " आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन " इति ब्रह्मलोकसहितानां लोकानामसकृदावृत्तिश्रवणाच्च । स्वनिरस्तभगे निरस्तैश्वर्ये । एतदपि । तत्रैव श्रूयते—" महानदीषूर्मय इवानिवर्तकमस्य यत्पुरा कृतं समुद्रवेलेव दुर्निवार्यमस्य मृत्योरागमनं सदसत्फलमयैः पाशैः पंगुमिव बद्धबन्धनस्थस्येवास्वातन्त्र्यं यमविषयस्वरूपस्येव बहुभयावस्थं मदिरोन्मत्त इव मोहमदिरोन्मत्तं पाप्मना गृहीत इव भ्राम्यमाणं महोरगदष्टमिव विषया विष्टं महान्धकारमिव रागान्धमिन्द्रजालमिव मायामयं स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं कदलीगर्भ इवासारं नट इव क्षणवेषं चित्रभित्तिरिव मिथ्यामनोरमम् । " इति । एवं बाह्यविषयसंगेन सुखप्रेप्सून्नरापसदानिह संसारे

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदास्त उत भवत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः ॥
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥ २२ ॥ ३९ ॥

एवं गुरूपदेशेन तत्त्वमवगम्य सारासारविवेकेन च सर्वतो निर्विंद्य तदेव महत्संगेनोपपत्तिभिः सम्यगवधारयितुं तीर्थसदनानि मुनयः पर्यटंतीति " श्रोतव्यो मंतव्यः " इत्या दिश्रुत्यर्थमाह । भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति । ते उक्तलक्षणा ऋषयो विमदा निरहंकारा यतो भवत्पदांबुजहृदः भवतः पदांबुजं हृदि येषां तेऽतःस्वयमेवाघभिदंघ्रिजलं येषां ते उत अपि तथाविधा अपि पुरूणि बहूनि पुण्यानि तीर्थानि सदनानि च क्षेत्राणि तान्येवोपासते सेवंते प्रायस्तत्रैव महत्संगो भवतीति । अथवा पुरु अधिकं भगवद्भजनलक्षणं येषां तानि च तानि तीर्थानि च गुरवो महांत इत्यर्थः । तेषां सदनान्याश्रमान् । यथाहामरसिंहः । "निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ" इति। न पुनः पुरुषसारहरावसथानुपासते पुरुषाणां सारं विवेकस्थैर्यधैर्यक्षमाशांतिप्रमुखं हरंतीति तथा ते च ते आवसथा गृहास्तान् । न च तेषां गृहादिभवकुत्सितसुखापेक्षेत्याह । दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुख इति । सकृदपि त्वयि ये मनो दधति तेऽपि गृहाद्यासक्ता न भवंति किं पुनरेवंभूता इत्यर्थः ॥ मुंचन्नंग तदंगसंगमनिशं त्वामेव संचिंतयन्संतः संति यतोयतो गतमदास्तानाश्रमानावसन् ॥ नित्यं तन्मुखपंकजाद्विगलितत्वत्पुण्यगाथामृतस्रोतःसंप्लवसंप्लुतो नरहरे न स्यामहं देहभृत्॥ २२॥ ३५॥

स्वविहते स्वनिरस्तभगे च स्वजनादिष्वन्यतमः को नु सुखयति न कोऽपीत्यर्थः । तस्मादात्मैव सर्वरस इत्यन्वेष्टव्यः । तथा च श्रुतिः–" तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा " इति । अन्यत्रापि–"न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति" इत्युपक्रम्य "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्" इति (२१) ॥ ३४ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–इत्थं तदेव गुरूपदेशात्तत्त्वम् उपपत्तिभिरुपपादनयुक्तिभिः । श्रुतिस्तु " श्रोतव्यः " इत्यादि । तथा–" तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति " इत्यादि । अर्थस्तु–हे गार्गि तदेतदक्षरं ब्रह्मान्यैरदृष्टं स्वयं सर्वेषां द्रष्टृ तथाऽश्रुतं श्रोतृ अमतं मननाविषयं स्वयं मन्तृ अन्यैरविज्ञातं स्वयं विज्ञातृ अतोऽन्यत्किञ्चिदपि वस्तु द्रष्टृश्रोत्रादि नास्तीति एतन्मननार्थं पर्यटन्तीत्युक्तम् । उक्तलक्षणा गुरूपदेशावाप्तविद्याः तथाविधा निजाङ्घ्रिजलस्पर्शिपापनाशका अपि प्रायो बाहुल्येन तत्रैव तीर्थक्षेत्रेष्वेव । प्रायःपदेनास्वरसादाह–अथवेति । इत्यर्थ इति–तीर्यते संसारो यैरित्यर्थसाम्यान्महान्तोऽपि तीर्थान्येवेति भावः । तीर्थपदस्य गुरुवाचकत्वे प्रमाणमाह–यथेति । एवंभूताः सदा भक्ताः । इत्यर्थ इति–सदा हरिभक्तिपराणां तु गृहाद्यासक्तिः कदापि न संभवतीति । स्वामिनाम्–मुञ्चन्निति । अंगेन स्वांगेन तेषां पुरुषसारहरावसथानां जायापत्यादीनां संगं मुञ्चन् तन्मुखपंकजात्सतां मुखकमलात् विगलिते त्वत्पुण्यगाथामृतस्रोतसि यः सम्प्लवः स्नानं तेन सम्प्लुतो युतः, पुनरहं देहभृन्न स्यां भवेयम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–गुरूपदिष्टतत्त्वनिश्चायकसत्संगार्थं तीर्थसेवामुपदिशन्ति–भुवीति । हृद्गतभवत्पादप्रभावेण स्वत एव पापापनोदकपादोदका अपि निरहंकाराः प्रागुक्ताः भगवद्भक्ताः सत्संगार्थं बहूनि बहुपुण्यजनकानि श्रीगंगादितीर्थानि श्रीवृन्दावनादिक्षेत्राणि च सेवन्ते । यद्वा–भगवद्भजनाभिधबहुपुण्यशालिनां महतामाश्रमान्सेवन्ते न पुनः पुरुषसाररूपविवेकधैर्यादिहरान् गृहान् यतो ये त्वय्यात्मनि नित्यसुखे सकृदपि मनो धारयन्ति तेऽपि

गृहाद्यासक्ता न भवन्ति किं पुनः प्रागुक्ता मुक्ता भगवद्भक्ताः । यद्वा–तदेवं याज्ञिकविप्रप्रसंगेनाभक्ता योगिनोऽर्थपराश्च निन्दिताः । अथ परमनिर्भयश्रीकृष्णचन्द्रदर्शनार्थं कुतोऽपि मिषात् क्रोशचतुष्टयमात्रव्यवहिततद्विहारभूमौ वासमसाधितवतस्तानेव पुनर्निन्दन्ति–एतेन प्रकटीभूय श्रीकृष्णदर्शनार्थमस्मद्गमने कंसस्तत्र श्रीकृष्णं निश्चित्यापकारं करिष्यतीति भगवति कंसकृतानिष्टभयं कंसदत्तजीविकोच्छेदादिभयञ्च निरस्तम् । भुवीति–ये त्वयि स्वस्वरूपे नित्यसुखस्वरूपे च सकृदपि मनो धारयन्ति तेन ते स्वमनसि त्वत्पदाम्बुजं दधाना अत एव स्वयमघभिदंघ्रिजलाश्च भूत्वाऽत एव ऋषयः परमपूज्या निरहंकाराश्च भूत्वा भुवि सर्वतोऽपि पुरुपुण्यानां साधं विजहुः । कृतपुण्यपुञ्जा इत्युक्तमहिम्नां श्रीगोपानां तीर्थरूपाणि सदनानि गृहान् तथा श्रीकृष्णविहारमहिष्ठानि श्रीवृन्दावनस्थानानि चोपासते न पुनः पुरुषसारहराणां कंसादिदुष्टानामावसथान् तत्पालितनगरगृहादीनित्यर्थः । अतस्तत्पराङ्मुखा याज्ञिकविप्रादयो मन्दभाग्या एवेत्युपसंहारः । यद्वा–पुरुषसार हे पुरुषोत्तम ये एकवारमपि त्वयि मनो धारयन्ति ते पुनर्जन्मान्तरे हरस्य श्रीरुद्रस्यावसथान् श्मशानभूमीर्न सेवन्ते जन्ममरणशून्या भवन्तीत्यर्थः । "महाभाग्यन्तु कैवल्यमज्ञानां कः प्रदास्यति । अतः सन्तो विजानंति हरिन्ते त्वनहंकृताः ॥ " इति विमदपदार्थः । अंगं शरीरं तदंगानि सुतदारधनादीनि तेषु संगमासक्तिं मुञ्चन्निति स्वामिश्लोकपदार्थः ॥ * ॥ **तोषिणी**–तदन्याः सदाचारेण द्रढयन्ति–भुवीति । ऋषयः सर्ववेदतत्त्वज्ञा ये सकृदपि मनो दधति ते पुनः स्वजनादिमयान्पुरुषसारहरावसथान्नोपासते इत्यादि तैर्व्याख्यातम् । ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–स्वजनादींस्त्यक्त्वा साधवो भजनानुकूलेषु तीर्थेषु वसंतीत्याहुः–भुवि पुरुपुण्यानि तीर्थानि गंगादीनि सदनानि वृंदावनादिक्षेत्राणि भगवद्धामानि ऋषयो भक्ता अधिवसंतीति शेषः । विमदा विगतगर्वाः । उत यतस्ततः भवत्पदाम्बुजहृदः मनसि त्वत्पदाम्बुजं दधानाः अत एवाघं भिन्दंति अङ्घ्रिजलानि येषां ते तादृशाः कदापि स्वजनसुतात्मदारगृहान्नोपासते इति किं वक्तव्यम् । ये जनाः सकृदपि त्वयि नित्यसुखमयस्वरूपे मनो दधति तेऽपि पुनः पुरुषाणां सारं विवेकधैर्यक्षांत्यादिकं हरंतीति तथाभूतानावसथान् गृहान्नोपासते । अत्र श्रुतयः–"सकाम्या मेरोः शृंगे यथा सप्तपुर्यो भवंति तथा सकाम्या निष्काम्याश्च भूगोलचक्रे सप्तपुर्यो भवंति तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोपालपुरी हि" इति "मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन्सर्वदा मे भविष्यति । चित्स्वरूपं परं ज्योतिःस्वरूपं रूपवर्जितम् ॥ हृदि मां संस्मरन्ब्रह्मन्मत्पदं याति निश्चितम् ।" इति श्रीगोपालतापन्याम् (२२) ॥ ३९ ॥

नीलकण्ठी–एवं वैराग्यमुक्त्वा यान्येव विद्वल्लक्षणानि तान्येव ज्ञानसाधनानीति मत्वा विद्वदाचारप्रदर्शनेनाभ्यासं विधत्ते–भुवीति । ये त्वयि नित्यसुखे आत्मनि प्रतीचि सकृन्मनो दधति त एव भुवि कर्मभूमौ पुरुपुण्यादिमन्तः सन्तः पुनः ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुरुषसारहरावसथान् पुरुषाणां सारं बुद्धिवैभवं हरन्ति तादृशान्गृहान् न एवोपासते " दृष्टाऽऽनुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् " " तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् " इति योगोक्तदिशा साधकदशायामेव विरक्तस्य सिद्धदशायां ज्ञातविषयवैरस्यस्य सुतरां तेषु वैतृष्ण्यं भवतीति भावः । अत्र पुरूणि पुष्कलानि पुण्यानि इष्टापूर्तव्रतजपादीनि चित्तशुद्धिद्वारा आत्मविविदिषोत्पादकानि " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन " इत्यादिश्रुतेः तीर्थसदनं गुरूपसदनं तेन तद्द्वारके श्रवणमनने लक्ष्येते । " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " इत्यात्मदर्शनार्थत्वेन वेदान्तश्रवणादिविधानात् पुरुपुण्यतीर्थसदनानि कृतवन्तः इत्यध्याहारः । अत एव ऋषयः ऋषन्ति प्राप्नुवन्त्यात्मानमित्यृषयः पारोक्ष्येण ज्ञातात्मतत्त्वा भूत्वा विमदाः, अत्र मदाभावेन शमादिषट्कमुच्यते । तथा च श्रुतिः–" तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् " इति । " श्रद्धान्वितो भूत्वा " इति शाखान्तरम् । श्रवणादिप्रणाड्या परोक्षज्ञानवत आत्मापरोक्षार्थं शमादीन्विधत्ते । प्रणाड्यन्तरमाह–उतापि च भगवतो विष्णोः पदं पदनीयं " सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् " इति श्रुत्युक्तं कृष्णादिमूर्तेः पदं वा अम्बुजवदभिरामं तत्रैव हृन्मनो येषां ते निर्गुणस्य सगुणस्य ब्रह्मण उपासका इत्यर्थः । तेऽप्यावसथान्नोपासत इत्यावर्तते उभयेऽपि अघभिदङ्घ्रिजलाः शुद्ध्यादिकामैराराधनीया इत्यर्थः । "यंयं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् तंतं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः " इति श्रुतेः (२२)॥ ३९ ॥

**सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति क्व च क्व मृषा न तथोभययुक् ॥
व्यवहृतये विकल्प इषितोंऽधपरंपरया भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥ २३ ॥ ३६ ॥**

नन्तु 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् ।' 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समन्वयः' इति तत्रतत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियापरत्वाभिधानादुपनिषदामपि तदेव युक्तम् । यथोक्तं तंत्रवार्तिककृता । एतेन क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकांक्ष्यं व्याख्यातमिति न "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । विज्ञानमानंदं ब्रह्म । अचक्षुरश्रोत्रम्" इत्येवं तद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् । नह्यद्वितीयपरमानंदरूपस्य कर्मांगत्वं युज्यते । अननुमतं चैतद्वार्तिककृतः । कथम् । "सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ॥ परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम्" इति तेनैवोक्तत्वात् । एतदर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटंतीत्युक्तम् । तत्र तावद्द्वैतस्य सत्यत्वे भवेदप्येवं

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—मीमांसका हि कर्मण एव स्वर्गादिरूपपुरुषार्थहेतुत्वं निश्चित्य सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वं यज्ञादिकर्तुर्यजमानस्य कर्माङ्गस्य स्तावकत्वेनोपनिषदामपि क्रियापरत्वं वर्णयन्तीति तन्मताभिप्रायेणाक्षिपति—नन्विति ।"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते" इति पूर्वपक्षसूत्रम् । अस्यार्थः—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्युपक्रमात् "तस्य ज्ञानमुपदेशः" इति मध्ये परामर्शात् "तद्भूतानां क्रियार्थेन समन्वयः" इत्युपसंहाराच्चाम्नायस्य क्रियार्थत्वमवगतम् । ततश्चायमर्थः—आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् यज्ञादिक्रियापरत्वात् अतदर्थानामक्रियार्थानां वेदानामानर्थक्यमनर्थता "सोऽरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदद्देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्" इत्येवमादीनामानर्थक्यं धर्माधर्मरूपार्थप्रतिपादकत्वराहित्यं तस्मादेवञ्जातीयकं वाक्यजातमनित्यमुच्यतेऽनित्यमिव न पुनरनित्यमेव अपौरुषेयत्वेन तन्निरासात् । एवमादिवाक्यानामक्रियार्थत्वं तु रोदनवपोत्खातादिगज्ञानादिरूपसिद्धार्थबोधकत्वेनेति बोद्धव्यम् । अथ सिद्धान्तसूत्रमाह—"तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" इति सूत्रम् । अस्यार्थः—तेषु पदार्थेषु रोदनवपोत्खातदिगज्ञानादिषु भूतानां वर्तमानानां पदानां सोऽरोदीदित्यादीनां क्रियार्थेन पदेन यजेतेत्यादिना समाम्नायः समुच्चारणं सम्बन्ध इत्यर्थः । कुतः, अर्थस्य पदार्थस्य तन्निमित्तत्वात् तस्य वाक्यार्थप्रत्ययस्य निमित्तत्वात् पदानि तावत्स्वार्थानभिदधति पश्चात्ते पदार्था आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्त्वाद्वाक्यार्थमवगमयंति अत आकांक्षादिमहिम्ना रोदनादिवाक्यानां कथञ्चिद्विध्येकवाक्यता कल्पनीयेति तस्माद्यथाशक्ति आवेशेन क्रिया कर्तव्येत्यर्थः । "कल्प्यते—" इत्यादिसूत्रैर्मीमांसायां तत्रतत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियापरस्याभिधानादुपनिषदामपि क्रियापरत्वमेव युक्तं यथोक्तमिति क्रत्वर्थः यज्ञांगभूतो यः कर्ता यजमानस्तस्य प्रतिपादनं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैरीश्वराभेदेन स्तुत्यत्वेन निरूपणम् । एतेनोपनिषदां नैराकांक्ष्यं सार्थकत्वं ब्रह्मप्रतिपादनरूपं प्रत्याख्यातमपास्तम् । उपनिषद्भिर्यजमानः स्तूयते न तु निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति भावः । तदेवं वेदस्य क्रियापरत्वाभिधानमुपनिषदां नैराकांक्ष्यमीश्वरस्य कर्मांगत्वं न भवतीत्याह—नेति । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभिस्तदुक्ताद्विपरीतस्यात्मनः प्रतिपादनात् न ह्यद्वितीयपरमानन्दरूपात्मनः कर्मांगत्वं युज्यतेऽतो न भवति कर्तुः स्तुतिरियमित्यर्थः । कथं तर्हि वार्तिककृता तथा व्याख्यातं, सत्यम्, एतद्व्याख्यानं तस्य वार्तिककृतोऽप्यननुमतमसंमतमस्ति कथमिति चेदाह—सर्वत्रेति । असंसार्यात्मज्ञानं विना हि सर्वत्र विज्ञानं यत्किञ्चिद्विविधज्ञानजातं संस्कारत्वेन गम्यते ज्ञायते परेषां कर्मणामंगं परांगं ज्ञानञ्च प्राक्कृतस्यानुप्रवर्तकः संस्कारः जातमात्रस्य स्तनपानादिज्ञानं संस्कारवशादेव जायते औपनिषदं परमात्मज्ञानन्तु गुरूपदेशं विना न भवतीति तात्पर्यम् । तेनैव वार्तिककृतैव एतदर्थमेवात्मज्ञानार्थमेव पूर्वोक्तश्रुतिसमूहविरोधनिवृत्त्यर्थं मननस्योपयोगोऽस्तीत्युक्तमेतदर्थं मननायेति । तत्र तावत्तत्र मतेऽपि द्वैतस्य स्वर्गादिविश्वस्य सत्यत्वे भवेदेवम्, उपनिषदां यजमानस्तुतिपरत्वं स्यात् । तदेव, उपनि

तदेव तु न संभवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह । सत इदमुत्थितं सदिति चेदिति । इदं विश्वं धर्मि । सदिति साध्यो धर्मः । सत उत्पन्नत्वाद्धेतुः । यद्यत उत्पन्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टम् । यथा कनकादुत्पन्नं कुंडलादि तदात्मकं तद्वदिति । तत्र यदि सदभेदः साध्यते तदाऽपादानत्वनिर्देशेनैव भेदप्रतीतेर्विरुद्धो हेतुरित्याह । ननु तर्कहतमिति । ननु नाभेदं साधयामः किंतु तदुत्पन्नत्वेन कुंडलादिवद्भेदं प्रतिषेधयामः । तत्राभेद एव स्यादित्याशंक्यानैकांतिकत्वेन दूषयति । व्यभिचरति क्व चेति ! पितृपुत्रादिषु मुद्गरघटप्रध्वंसादिषु च तथादर्शनादिति भावः । ननु तदुत्पन्नत्वं नाम तदुपादानत्वं न तु तन्निमित्तत्वमतो नानैकांतिकत्वमित्याशंक्य दूषयति । क्व च मृषेति । गुणोपादानस्यापि फणिनो न गुणत्वं किंतु मिथ्यात्वम् । अन्यथा कुंडलादिवदबाधप्रसंगात् । अतः पुनरप्यनैकांतिकत्वमेवेति भावः । ननु न तत्र केवलं गुणमात्रं फणिन उपादानं किंत्वविद्यायुक्तम् । तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमित्याशंक्य तत्तुल्यमत्रापीति दूषयति । न तथोभययुगिति । अयमर्थः । अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव

षदां यजमानस्तुतिपरत्वमेव न संभवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन विचारेण तत्त्वावधारणस्य परमार्थनिश्चयस्य प्रकारं रीतिमाह—सत इति । धर्मिपक्षः, सतः परमेश्वरात् इदमनुमानं मीमांसकानाम् तत्र विश्वस्मिन् सदभेदः साध्यते चेत्तदा दोषमाह वेदान्ती—तर्कहतमिति । भेदसाधकेन हेतुनाऽभेदसाधनं युक्तिविरुद्धं हेतौ सत इति पञ्चम्या अपादानार्थकाया भेदप्रतीतेर्विरुद्धो हेतुरित्यर्थः । साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः, यथा—शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतकत्वहेतुः साध्याभावेनानित्यत्वेन व्याप्तस्तथात्रापि सत उत्पन्नत्वरूपो हेतुरभेदरूपसाध्यस्याभावेन भेदेन व्याप्तः, वृक्षात्पत्रं पततीत्यादाविव यत्रापादाननिर्देशस्तत्र भेद इति नियमात् न । नन्वत्राभेदं पुनर्भंग्यन्तरेणाक्षिपति—नन्विति । साधयामः किन्तु तदुत्पन्नत्वेन कुण्डलादिवद्भेदं प्रतिषेधामः तद्भेदनिषेधे च जगति सत्यत्वमेव सिद्ध्येत् एवं चापादाननिर्देशेन जातापि भेदप्रतीतिर्न भेदनिषेधस्य विरोधिनी, यथा—कनकात्कुण्डलमुत्पन्नमिति पञ्चम्या जातापि भेदप्रतीतिः कारणकार्ययोः कनककुण्डलयोः सुवर्णत्वेन भेदनिषेधसाधने विरुद्धा न, तथा—सत उत्पन्नत्वादित्यपादानपञ्चम्या जातापि भेदप्रतीतिर्ब्रह्मजगतोः सत्यत्वेन भेदनिषेधसाधने विरुद्धा नेति । तथा चेदमनुमानं विश्वं सद्भिन्नं न सत उत्पन्नत्वात्, यत् यत उत्पन्नं तत्ततो भिन्नं न, यथा—कनकादुत्पन्नं कुण्डलं कनकान्न भिन्नम् अत्र हेतोः साध्याभावव्याप्तत्वाभावान्न विरुद्धो हेतुरित्यभिप्रेत्याहुः स्वामिचरणाः—तत्राभेद एवेत्यादि । तत्र भेदनिषेधे अनैकान्तिकत्वेन व्यभिचारित्वेनेति व्यभिचरति—क्व चेति । हेतुमति साध्याभावो व्यभिचारः । यथा—पर्वतो वह्निमान्द्रव्यत्वादित्यत्र जलादौ द्रव्यत्वरूपहेतोः सत्त्वेऽपि वह्निरूपसाध्यस्यासत्त्वाद्व्यभिचारस्तथात्रापि पितुरुत्पन्ने पुत्रे मुद्गरप्रहारादुत्पन्ने घटध्वंसे च तत उत्पन्नत्वरूपहेतोः सत्त्वेपि तद्भेदाभावरूपसाध्यस्यासत्त्वाद्व्यभिचारः । पुत्रे पितृभेदस्याभावरूपे घटध्वंसे भावरूपमुद्गरप्रहारभेदस्य च प्रसिद्धत्वात् । आदिना चक्रघटादिग्रहः । तथादर्शनाद्भेददर्शनात् । इति भाव इति—भावादभावस्याभावाद्भावस्योत्पत्तिदर्शनान्न नियतं कार्यकारणाभेदमभावादप्यविद्यानाशाद्भावरूपस्य ज्ञानस्योत्पत्तेरिति तात्पर्यम् । पुनराक्षिपति—नन्विति । तदुत्पन्नत्वं तदुपादानकत्वं तथा चेत्थमनुमानं विश्वं सतो भिन्नं न सदुपादानकत्वात्, यद्यदुपादानकं तत्तत्ततो न भिन्नमिति, अतो नात्र व्यभिचारः । पुत्रे पितृभेदाभावरूपस्य घटध्वंसे च मुद्गरभेदाभावरूपस्य साध्यस्यासत्त्वे तदुपादानकत्वरूपहेतोरप्यसत्त्वात् । न हि पुत्रस्य पिता घटध्वंसस्य मुद्गरो वोपादानकारणं किन्तु पिता मुद्गरश्च । तत्र निमित्तकारणमेव पुत्रोपादानं वीर्यं घटध्वंसोपादानं कपालादीत्याशंक्याह—क्व च मृषेति । क्वचिदुपादानकार्यं मिथ्या भवतीत्यर्थः । तथा च रज्जूपादानके सर्पे पुनरपि व्यभिचारः, अत्र सर्पे रज्जूपादानकत्वरूपहेतोः सत्त्वेऽपि रज्जोर्भिन्ने सर्पे रज्जुभेदाभावरूपसाध्यस्यासत्त्वात्, रज्जोर्व्यावहारिकसत्यत्वात्सर्पस्य च प्रातीतिकत्वात् तत्र सर्पे रज्जुतो भेदो निराबाध एव, अन्यथा रज्जुज्ञाने जाते सर्पस्य बाधो न स्यात् । ननु सन्मात्रोपादानकत्वं हेतुः, तथा च विश्वं सतो भिन्नं न सन्मात्रोपादानकत्वात् यत्तन्मात्रोपादानकं तत्ततो न भिन्नमित्यनुमानम् । तथा च न रज्जुसर्पे व्यभिचारः, रज्जुभेदाभावस्तदसाध्याभाववति मिथ्याभूते रज्जुसर्पेऽज्ञानयुक्तरज्जूपादानके रज्जुमात्रोपादानकत्वरूपहेतोरभावादित्याशंक्य तत्तुल्यमत्रापीत्याह—न तथेति । उभाभ्यां सदविद्याभ्यां युनक्तीति उभययुक् उभययुगपीदं जगन्न तथा न सदित्यर्थः । अविद्यासंवलितस्यैव ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं न सन्मात्रस्येति

सत उपादानत्वम् । एवंभूतस्य च न वस्तुसत्त्वम् । अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति न वस्तुसत्त्वं प्रपंचस्येति । ननु माभूदनेन हेतुना प्रपंचस्य सत्त्वं हेत्वंतरेण तु साधयामः। तथाहि सदिदमर्थक्रियाकारित्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति तत्राह । व्यवहृतये विकल्प इषित इति । व्यवहारायार्थक्रियार्थं विकल्पो भ्रम इषित इष्ट एव। कूटकार्षापणादिनाऽपि क्वचिद्व्यवहारदर्शनात् । नन्वेकत्र सतोऽन्यत्रारोपो भ्रमः प्रसिद्धोऽत्यंतासत्त्वे कथं प्रपंचो भ्रमः स्यात् सत्त्वे वा नाद्वैतसिद्धिः। उक्तं च भट्टैः । "अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि ॥ प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येत वा न वा" इति नेत्याह । अंधपरंपरयेति । अंधपरंपरया यो विकल्प इत्यन्वयः । अयं भावः । संस्कारजन्यो भ्रमः । संस्कारसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तुसत्त्वम् । प्रतीतौ सत्यां वस्तुसत्त्वाभावेन ब्रह्मव्यतिरेकादर्शनात् । अतोऽनादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तर आरोपो भविष्यति । अंधपरंपरान्यायेन व्यवहारः सेत्स्यतीत्यप्रयोजको हेतुरिति । ननु "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥ अपाम सोममृता अभूम" इत्यादिभिः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वं न घटते न हि नित्यवस्त्वसद्भवति । तस्माद्वेदप्रतिपादितत्वाद्द्वैतं सदेवेत्याशंक्याह । भ्रमयतीति । हेभगवंस्ते भारती वेदलक्षणा उरुवृत्ति

सन्मात्रोपादानकत्वरूपो हेतुर्विश्वस्मिन्पक्षे नास्तीति स्वरूपासिद्धो हेतुः, पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धः । एवं च रज्जुसर्पादेरिव विश्वस्यापि कल्पनमध्यासमूलकमेव । अध्यस्तस्य च मिथ्यात्वाद्विश्वं मिथ्यैवेति सिद्धम् । अयमेवार्थोऽयमर्थ इत्यारभ्य न वस्तुसत्त्वं प्रपञ्चस्येत्यन्तेनोक्तं स्वामिचरणैः । पुनरत्राशंकते–नन्वित्यादिना । अनेन हेतुना सत उत्पन्नत्वा दित्यनेन हेतुना हेत्वन्तरेणान्यहेतुना । तथाहि–विश्वं सत्, अर्थक्रियाकारित्वात् । न यदेवं न तदेवम् यथा शुक्तिरजतमित्यनुमानेन विश्वसत्यत्वं साधयाम इत्याशंक्यात्रापि व्यभिचारमाह–व्यवहृतय इति । व्यवहृतयेऽर्थक्रियार्थं विकल्पो भ्रम इषित इष्ट एव कूटकार्षापणादिनेति । मिथ्याभूतकृत्रिमरजतसुवर्णादेरप्यर्थक्रियाकारित्वात्, आदिना मिथ्यागजागमने सत्यस्य भयांगकम्पादेः स्वाप्नांगमसंगमसर्पादिनाऽसत्येन सुखभयादेर्भाविशुभाशुभस्य च ग्रहणम्, एवं चात्र सर्वत्र मिथ्याभूते सत्यत्वरूपसाध्यस्यानधिकरणेऽर्थक्रियाकारित्वरूपहेतोः सत्त्वाद्व्यभिचार इत्याशयः । पुनरत्राक्षिपति–नन्विति । एकत्र सत्यत्वेन प्रमाविषयीभूतस्यान्यत्रारोपो भ्रमः । यथा–हट्टपत्तनादौ बिलादौ च सत्यत्वेन प्रमाविषयीभूतस्य रजतसर्पादेरन्यत्र शुक्तिरज्ज्वादावारोपो भ्रमः, स चात्र न संगच्छते ब्रह्मणोऽन्यत्रा धिष्ठाने प्रपञ्चस्य सत्त्वे तव द्वैतापत्तिः असत्त्वे च क्वाप्यदृष्टत्वेनाकाशपुष्पतुल्यस्य विश्वस्य ब्रह्मणि कथमारोपः तस्माद्विश्वं सत्यमेव न तु मिथ्येत्यभिप्रेत्यैवोक्तं भट्टैर्मीमांसकैः खपुष्पत्वमसत् अवस्तु तस्मिन्कथमध्यस्यतेऽध्यासः क्रियते सुगन्धादेः प्रज्ञाता गुणसत्ता यस्य रजतादेस्तत्प्रज्ञातगुणसत्ताकं शुक्त्यादावध्यारोप्येत भ्रमादि स्याच्चेत्तदभावेनाध्यारोपो भवतीत्यर्थः । तथा च विश्वस्मिन्पक्षे सत्यत्वरूपसाध्यवत्येवार्थक्रियाकारित्वरूपहेतुरस्तीति न व्यभिचार इत्याशङ्क्य व्यभिचारतादवस्थ्यमेव वदन् हेतोः साध्यासाधकत्वरूपमप्रयोजकत्वमप्याह–अन्धेति । अन्धपरम्परया विकल्प इत्यन्वयः । अथाशयमाह–अयं भाव इति–संस्कारजन्यो भ्रमः स्वजनकसंस्कारसिद्धये पूर्वकालिकं ज्ञानमात्रमपेक्षते न तु यथार्थज्ञानं विषयसत्यत्वं वा भ्रान्तिज्ञानेनापि संस्कारसिद्धेः, तादृशसंस्कारमात्रेण चोत्तरत्र भ्रमसिद्धिः । यथा–यक्षशून्ये एव वटे ततोऽन्यत्र तत्प्रमायामजातायामपि इह वटे यक्षो दृष्ट इति केनचिदन्धेनान्ध उपदिष्टस्तेनान्यस्तेनान्य इत्यन्धपरम्पराभ्रमसिद्धस्य मिथ्यारोपितस्यापि यक्षस्य मूर्च्छामरणाद्यर्थक्रियाकारित्वं दृष्टमेव तत्र, तथात्रापि । एवं च विश्वस्मिन्पक्षे सत्यत्वरूपसाध्यासाधकतयाऽर्थक्रियाकारित्व रूपो हेतुरप्रयोजकः, पक्षे हेतुरस्तु साध्यं मास्त्वित्युक्तेऽनुकूलतर्काभावात् तथा च प्रागुक्तव्यभिचारोऽपि तदवस्थ एव । पुनराशङ्कते–ननु "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति अपाम सोममृता अभूम" इत्यादि श्रुत्यनुगृहीतस्य विश्वस्मिन्यदि सत्यत्वं न स्यात्तदा सर्वेषामर्थक्रियाकारित्वं न स्यादित्यनुकूलतर्कस्य सत्त्वाद्विश्वं सत्यमेव तथा चात्र कूटकार्षापणमिथ्यायक्षादिनार्थक्रिया च महामूढानामेव न तु विज्ञानामपि विश्वस्मिञ्छरावा दिना जलाहरणजलपानाद्यर्थक्रिया तु महामूढानामिव नारददत्तात्रेयादीनां ज्ञानिना मपि समानैव ज्ञानिनामपि यदर्थक्रियाकारि तत्सत्यमेवेति नियमाद्विश्वं सत्यमेवेति हेतोरप्रयोजकत्वं व्यभिचारो वा नैवेत्याशङ्क्याह–भ्रमयतीति ।

भिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणादिवृत्तिभिरुक्थजडान्कर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन् भ्रमयति मोहयति । अयं भावः । नहि वेदः कर्मफलं नित्यमभिप्रैति किं तु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं विध्येकवाक्यत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात् । "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते ॥ एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति न्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च । अतः कर्मजडानामिदं भ्रममात्रमिति । एतेनैव "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्यादीनामन्यपरत्वं दर्शितं भवति ॥ उद्भूतं भवतः सतोऽपि भुवनं सन्नैव सर्पः स्रजः कुर्वत्कार्यमपीह कूटकनकं वेदोऽपि नैवंपरः ॥ अद्वैतं तव सत्परं तु परमानंदं पदं तन्मुदा वंदे सुंदरमिंदिरानुत हरे मा मुंच मामानतम् ॥ २३ ॥ ३६ ॥

हे हरे तव वेदलक्षणा भारती उरुवृत्तिभिर्मुख्यालक्षणागौण्यादिवृत्तिभिः आदिनाऽऽसां भेदग्रहः।उत्तिष्ठति स्वर्गादिफलं यस्मात्तदुक्थं कर्म तत्र जडान्कर्मश्रद्धाभराक्रान्तमतीन् वेदतात्पर्यानभिज्ञान्भ्रमयति मोहयति।अत्राशयमाह–अयं भाव इत्यादि । तथाहि प्रागुक्तार्थवादवाक्यस्थाक्षय्यामृतपदयोर्यागप्राशस्त्ये जहल्लक्षणा यतश्चातुर्मास्ययागः प्रशस्तस्तस्माच्चातुर्मास्ययागेनेष्टं भावयेदित्येवमक्षय्यमित्याद्युक्तार्थवादयोश्चातुर्मास्येन यजेतेति विधिनैकवाक्यत्वात् । यतो मीमांसकमतेऽर्थवादानां प्राशस्त्ये लक्षणा तेषां स्वार्थपरित्यागेनैव विधिवाक्येऽन्वयश्च अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात् । एकोद्देशेनानेकविधानं वाक्यभेदः । चातुर्मास्ययागजनितस्वर्गादिफलमुद्दिश्य चातुर्मास्यनामा यागो विधी यते, इत्येकं स्वर्गादिफलस्य नित्यत्वं चेति द्वितीयमित्युभयविधाने स्पष्टतरो वाक्यभेदः। स च वाक्यगतत्वान्महादोषः । लक्षणा चामृतादिपदगतत्वादल्पदोषरूपा।तस्मादक्षय्यामृतपदयोः प्राशस्त्यमात्रलक्षणया प्रशस्तयागमात्र मेव कर्म स्वर्गादिफलोद्देशेन विधीयते इत्येकस्यैव विधानान्न वाक्यभेद इत्यर्थः । ननु वेदान्तसिद्धान्ते "इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्" इत्याद्यर्थवादानामपि स्वार्थे प्रामाण्यमंगीकृतं तद्वदक्षय्यादिवाक्येष्वप्यस्त्विति चेन्न स्वर्गादिः क्षयिष्णुः यागादिकर्मसम्पादितत्वात् कृष्यादि कर्मसम्पादितसस्यादिवदित्यनुमानगर्भितेन "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुत्यन्तरेण विरोधात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक योरुक्तार्थवादयोर्महावैषम्याच्च । तथा चोक्तम्–"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥" अयमर्थः–प्रमाणान्तरविरोधे सत्यर्थवादो गुणवादः यत्राक्षय्यमिति "अमृता अभूम" इत्यादि च कर्मजन्यस्वर्गादेः सत्यत्वस्य तद्यथेहेत्यादिश्रुतिभिर्युक्तिभिश्च बाधितत्वात् । ऐहिकापेक्षया चिरकालसत्त्वपरत्वेनैव तद्वाक्यानां निर्वाहात् । प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽनुवादः यथा–अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादि हिमविरो धित्वस्याग्नौ प्रत्यक्षावगतत्वात् । प्रमाणान्तराविरुद्धार्थबोधको भूतार्थवादः। यथा–"इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्" इत्यादि स्वर्गादिकं तथा च कर्मफलं यतः प्राशस्त्यपरत्वश्रुत्यन्तरविरोधवतो हेतोरित्यभिप्रेत्याह–नित्यमिति । कर्मजडानां भ्रममात्रम् एतेन जगतोऽनित्यत्वसाधनेनान्यपरत्वमद्वैतपरत्वमित्यन्तस्य तात्पर्यमाह तथा "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादि श्रुतयोऽपि "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिनिषेधकश्रुत्यपे क्षितनिषेध्यसमर्पिका ब्रह्मोपादानकत्वोक्त्या जगतो ब्रह्मण्येवोत्पत्तिप्रलयावित्यद्वैतसाधिका वा न तु नानाविधद्वैतप्रतिपादनपराः । एवं च कूटकार्षापणादावुक्तदोषेऽप्यादिपदोपात्तमिथ्याभूतस्यापि स्वप्नांगनादेः स्वप्नाध्यायवाक्यै मूंढ इव ज्ञानिन्यपि यावच्छरीरं भाविशुभाशुभफलोत्पादकत्वात् वीर्यपातादिजनकत्वाच्चार्थक्रियाकारित्वं दृश्यत एव । तथा च ज्ञानिनामपि यदर्थक्रिया तत्सत्यमेवेति नियमो भग्न एव तस्मादर्थक्रियाकारित्वरूपहेतावप्रयोजकत्वं व्यभिचारश्च तदवस्थ एवेति नानेनानुमानेन विश्वस्मिन्पक्षे सत्यत्वरूपं साध्यं सिद्ध्यति प्रत्युतानुमानगर्भितप्रागुक्तश्रुतिभिर्मिथ्यात्वमेवेति निश्चितं विश्वस्येति संक्षेपः । किञ्च कार्मिणां गतागतप्रकारस्य श्रुत्या वर्णितत्वेनानित्य त्वमेव कर्मफलस्य । तथा च श्रुतिः–"अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्र लोकं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्रैव देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममाकाशमभिनिष्पद्यंते आकाशाद्वायुर्वायोर्वृष्टिर्वृष्टेः पृथिवीं प्राप्यान्नं भवति एवमेवानुपरिवर्तन्ते" इति । स्फुटोऽप्यर्थः कथ्यते–धूममभिसम्भवन्ति प्रथमं धूमाभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति एवमुत्तरोत्तरं ज्ञेयम् । अपक्षीयमाणपक्षं कृष्णपक्षं यान् दक्षिणादित्य एति तान्षण्मासान् कर्कादिचापान्तानित्यर्थः । अन्नं देवानामन्नं तत्रस्था देवा यथा चन्द्रं चन्द्रादमृतं पिबन्ति तथा तान्भक्षयन्ति तेभ्यः पुण्यफलमन्नं भक्षयन्तीत्यर्थः । तेषां तत्पुण्यं यदा पर्यवैति नाशं गच्छति तदा सोमलोकादिममाकाशमभिनिष्पद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । पृथिवीं प्राप्य मनुष्यादी नामन्नं भवति, इति अन्नाद्वीर्यरूपेण परिणतात्पुनर्जायन्ते इति । प्रवृत्तिमार्गपरेयं श्रुतिः । स्वामिनां तु–उद्भूतमिति । सतोऽपि भवतः सकाशात् उद्भूतं भुवनं न सत् यथा स्रजो मालातः उद्भूतः सर्पो न सत् तद्वत् कार्य

व्यवहारं कुर्वदपि न सत् कूटकनकमिव, वेदोऽप्येवम्परः कर्मफलप्रतिपादनपरो न भवति किन्तु परमानन्दाद्वैतपर एवेत्याह तवाद्वैतं मद्वैतापादकं परमानन्दं सत्पदं तत्ततोऽहं वन्दे हे इन्दिरानुत । स्पष्टमन्यत् । केचिदिदं पद्यं माथुरविप्रस्तुतिं पुरस्कृत्य कृष्णभक्तपरत्वेन योजयन्ति । तथाहि ननु "माथुरा मम पूज्या हि माथुरा मम वल्लभाः । माथुरे परितुष्टे हि तुष्टोऽहं नात्र संशयः ॥ " इति वाराहोक्त्या माथुराणां मद्भक्तत्वात्तत्कुलोत्पन्ना इमेऽपि विप्राः सन्त एवेति कुतो निन्द्यन्त इत्याशङ्क्याहुः—सत् इति । इदं दीक्षितविप्रवृन्दं सत् सतो दीक्षितकुलादुत्थितमुत्पन्नमिति चेन्न । नु इति वितर्के । यत इदं तर्कहतं युक्तिबाधितं तदेवाहुः—व्यभिचरति क चेति । त्वयि मया त्वत्प्रिययमुनाजनकात्सतः सूर्यादुत्पन्नस्यापि कर्णस्य दुष्टत्वदर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः । किञ्च क च मृषेति—यथा श्रीवेदव्यासादुत्पन्नेऽप्यन्तर्निगूढदुष्टभावे धृतराष्ट्रे दृश्यमानापि बहिःसाधुता मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु "ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान्" इत्युक्त्या धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णेच्छावशवर्तित्वान्न दुष्टत्वमित्याशंक्याहुः—न तथेति । तथापि यथा विदुरादयस्त्वयि भक्तास्तथा नायमन्तर्निगूढधूर्तभावत्वात् । ननु कर्णस्य सूर्योत्पन्नत्वेऽपि सहस्रकवचाख्यदैत्यावतारत्वाद्युक्तमेव दुष्टत्वं दीक्षितानां विप्रत्वात्कथं दौष्ट्यमित्याकांक्षायामाहुः—उभययुगिति । दीक्षितवृन्दमुभाभ्यां खलत्वब्राह्मणत्वाभ्यां युक्तं ब्राह्मणत्वेऽपि कंसस्याहिताशंसनात्तदन्नवृत्तिभोगाच्च खलत्वम् । ननु तर्हि तथाविधास्ते कथं मद्भक्तैर्गोपैः प्रणतास्तत्राहुः—व्यवहृतये इति । दुष्टेष्वपि विप्रेष्वन्धपरम्परया विकल्पो विविधो नमस्कारादिकल्पनारूपो व्यवहार इष्ट एव खलेष्वपि तेषु ब्राह्मणत्वेन गोपैस्तथा व्यवहृतमित्यर्थः । ननु सर्ववेदवेद्ये मयि वेदविदोऽपि ते कथमभक्तास्तत्राहुः—भ्रमयतीति । अत्रापि पूर्व एवार्थः । एवं च दीक्षितब्राह्मणनिन्दायां न तात्पर्यं किन्तु यदीदृशा वेदविदो विप्रा अपि श्रीकृष्णानुरागरहिता निन्द्या एव तदा किमु वक्तव्यम् तथाविधा इतर इति श्रेयोऽर्थिभिः सर्वथा श्रीकृष्णानुराग एव कार्य इत्यत्रैव तदित्याशयः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—सत इदमित्यादेर्दीक्षितविप्रपक्षे प्रसिद्धपक्षे च व्याख्यानं पूर्वव्याख्यानेषु लिखितमतस्तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ **विश्वनाथी**—समाम्नायस्येति पूर्वपक्षसूत्रं तद्भूतानामिति सिद्धान्तसूत्रम् तत्र प्रथमसूत्रस्य तस्मादनित्यमुच्यत इति शेषः । "सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत् देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्रजानन् " इत्येवमादीनामतदर्थानां न सांशयत्रयवती भावनाऽर्थो येषां पुरुषास्वाधीनत्वेन विधौ पर्यवसाययितुमशक्यानामानर्थक्यं स्यात् । सोऽरोदीदिति यद्यशीर्यत तद्रजतमभूत् प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददिति इत्यादेरर्थस्तु तेषु रोदनवपोत्खातदिगज्ञानादिषु भूतानां सिद्धार्थप्रतिपादकत्वेन वर्तमानानां विधिप्रत्ययशून्यानां क्रियार्थेन क्रियाप्रतिपादकेन "बर्हिषि रजतं न देयं पशुना यजेत वायव्यं श्वेतमालभेत " इत्यादिना समाम्नायसमुच्चारण सम्बंध इत्यर्थः । कर्मपरवाक्येन संबंधेऽयं प्रकारः—यतो रोदनरूपामंगलजन्यं तद्रजतमतो बर्हिषि यागे न देयमिति । यतो वायुः क्षिप्रकार्यकारी देवोऽतो वायव्यं वायुसंप्रदानकं श्वेतमजमालभेत यतो ब्रह्मणा निजवपया मेदसा पशुनिर्मितो विशिष्टफलत्वात्पशुना यजेत, यतो देवानामपि देवयजनाधिष्ठाने दिगज्ञानमतोऽन्यत्रानासत्तया यतेतेत्येवं विधिनिषेधवाक्योपक्षितप्राशस्त्यनिन्दान्यतरपूरणेनान्वये कृते सर्ववेदस्य क्रियापरत्वसिद्ध्या निरर्थकत्वनिरासेन प्रामाण्यं सिद्धम् । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यध्ययनविध्युपात्ते सर्वस्मिन्वेदे न कस्यापि वाक्यस्यानर्थक्यासम्भवान्निरर्थकाध्ययनविध्यनुपपत्तेरित्यर्थः । कथितसिद्धान्तसूत्रशेषस्यार्थमाह—अर्थस्य रोदनादेस्तन्निमित्तत्वात् क्रिययैवार्थः फलं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्यतः स रोदनादिरूपोऽर्थो निन्दाप्राशस्त्यद्वारा क्रियायामेवान्वितो बभूव तस्मादन्यैरपि यथाशक्त्यावेशेन क्रियैव कर्तव्येति यत्रयत्र वेदस्य क्रियापरत्वं न दृश्यते तत्रतत्रेत्यर्थः । उपनिषदां तत्त्वमस्यादिवाक्यानामपि एतेन विधित्वैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति द्वितीयपादोक्तसूत्रसिद्धान्तेनोपनिषदां नैराकांक्ष्यं वयं कर्मपराः कथं स्याम इत्याकांक्ष्याराहित्यं क्रियापरत्वेन सार्थकत्वमिति यावत् । केन प्रकारेण व्याख्यातमित्यपेक्षायामाह—क्रत्वर्थो यज्ञांगरूपो यः कर्तायजमानस्तस्येश्वराभेदेन स्तुत्या वर्णनम् यथादित्यो यूपः, इह स्तुत्या यूपः पशुनियोजनक्रियायामन्वेति यजमानः प्रस्तरः, प्रस्तरः कुशपुत्तल इति स्तुत्या क्रियानिष्पत्तावन्वेति तत्त्वमस्यादीनां तद्वैपरीत्यान्न क्रियापरत्वं यदुक्तमानर्थक्यमतदर्थानां तन्न विधिना स्वस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं गमयता सहैकवाक्यत्वादर्थवादवाक्यानि स्तुत्यर्थेन स्तुत्यंगत्वेन विधीनां स्युर्विधिशेषाणि भवन्तीति संक्षेपः । वैपरीत्यं स्फुटयति—एकं सजातीयभेदशून्यं यजमानसजातीया बहवो यजमानास्तिष्ठन्ति, अद्वितीयं विजातीयभेदशून्यं तस्य विजातीयाः शूद्राद्या बहवः संति ब्रह्म व्यापकं यजमानो हि परिच्छिन्नः कोष्ठैकदेशस्थत्वात् विज्ञानं चिन्मात्रं यजमानो हि चिज्जडग्रन्थ्यहंकारवत्त्वेन न ज्ञानमात्रं ब्रह्म हि आनन्दमात्रं यजमानो हि दुःखात्मककर्मकरणाद्दुःखी ब्रह्म हि चक्षुःश्रोत्रादिशून्यं तस्य तादृक्त्वेंधबधिरादिदोषवत्त्वाद्यज्ञानधिकाराद्यजमानत्वमेव हीयेत—"अर्थी समर्थी विद्वान्यजेत" इत्यादिश्रुतेः । इत्थं सुखस्वरूपस्यात्मनः क्षुद्रस्वर्गादिसुखार्थं प्रवृत्त्यसम्भवात् न हि सम्राट् तुच्छधनोद्धर्तुरधिकारिणोऽधि

कारं स्वप्नेऽपि नेच्छति यथा तद्वत् । ननु भवतु वेदान्तमत इत्थं परन्त्वस्माभिर्निजाचार्यवार्तिककृत आज्ञा मनःकर्मांगतालक्षणा पाल्यैवेत्याशंक्याह—अननुमतामिति । तदाह एतदात्मनः कर्मांगत्वं सर्वत्रैव हीति सर्वस्मिन्नेव वेदे विविधं द्रव्यदेवतावधातादिविषयं ज्ञानं 'व्रीहिभिर्यजेत' 'वैश्वदेव्यामिक्षा' 'व्रीहीनवहन्यात्' इत्यादिवाक्यजन्यं संस्कारत्वेन संस्कारस्वरूपत्वेन गम्यते ज्ञायते यथा प्रोक्षणादिसंस्कारादेवापूर्वोत्पत्तिस्तथा वेदवाक्यजन्य एव व्रीहिज्ञाने कश्चन फलप्रापको भवति न तु पौरुषवाक्यजन्ये तदेव संस्काररूपं विज्ञानं परस्य यागादिकर्मणोंगं च संस्कारस्य स्वतः फलत्वाभावात्, किन्त्वात्मज्ञानादन्यत्र उपनिषज्जन्यात्मज्ञानं विना आत्मज्ञानं च न संस्काररूपं न कस्यापि कर्मणोंगं तस्य स्वयंप्रकाशत्वात् परमानन्दरूपत्वेन परमांगित्वात् । पराभिमतोपनिषद्वाक्यानां क्रियापरत्वं तन्निवृत्तये यन्मननं विधिनिषेधप्रत्ययरहितानामेवोपनिषद्वाक्यानां युक्तिभिः सिद्धे ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणं तदर्थं तत्र ममिांसकमत एवं भवेदात्मना कर्मांगत्वं भवेद् द्वैतस्य सत्यत्वं चेति प्रश्नोत्तराभ्यां मीमांसकस्य प्रश्नो वेदान्तिनामुत्तरं ताभ्यां यन्मननं श्रुत्यर्थस्य युक्तिभिर्मनस्यवस्थापनं तेनेत्यर्थः ॥ (२३) ॥ ३६ ॥

नीलकण्ठी—एवं गुरुमुपासीनः श्रुतोपनिषत्कः शास्त्रात्प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्तत्वमज्ञानपरिणामत्वमज्ञानस्य च तुच्छत्वमित्यवगच्छति अत्रापि 'यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वा विकृतात्' 'भिदा यदबोधकृता ' 'असदामनुजात्' इति तत्त्रयमुक्तं तत्राशंकते—सत इदमिति । इदं सत् सदुत्थत्वात् यद्यदुत्थं तत्तदात्मकं यथा कनकोत्थं कुण्डलं कनकात्मकम् । यद्वा—इदं सदुत्थम् अनात्मत्वे सति सत्त्वात् यद्यदात्मकं तत्तदुत्थं यथा कनकात्मकं कुण्डलं कनकोत्थमिति । अत्र कारणस्य श्रुतिसिद्धं सत्यत्वमाश्रित्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वं साध्यत इत्येकः पूर्वपक्षः । प्रपञ्चस्य रज्जुभुजंगादिवद्बाधादर्शनात्तत्सत्यत्वमाश्रित्य तत्कारणस्य प्रधानादेः सत्यत्वं साध्यत इत्यन्यः । तदेतद्द्वयं तन्त्रेण निरस्यति—ननु तर्कहतमिति । सर्वथापि निर्युक्तिकमेतदित्यर्थः । तथाहि—सदुत्थत्वं सद्विवर्तत्वं सत्परिणामत्वं वा आद्ये इष्टापत्तिः द्वितीये परिणामिनः सतः क्षीरादिवदनित्यत्वेन कारणत्वासिद्धिरित्याह—व्यभिचरति क चेति । ननु दध्यादावपि प्रधानगतं सुखदुःखमोहात्मत्वमस्त्येव कुण्डलादाविव कनकात्मत्वमतः कनकवदस्य नित्यत्वं स्यादत आह—क च मृषेति । सुखाद्यात्मकस्यापि स्वप्नांगनादेः कार्यस्य मृषात्वात्तत्कारणस्यापि मृषात्वं दुर्वारमित्यर्थः । अस्तु तर्हि कार्यस्यासत्यत्वमत आह—न तथोभययुगिति । स्वप्नांगना हि न स्वघटादिवदबाध्या अनुभवविरोधात् । नाप्यत्यन्तमसती शशशृंगवत् चरमधातुविसर्गान्तार्थक्रियाकारित्वादिसुखहेतुत्वात्, न च तादृशपरस्परविरुद्धधर्मद्वययोगि एकं वस्त्विति वक्तुं शक्यमतो न सत्या किन्त्वनिर्वाच्या । यच्चास्या उपादानं निद्रादिरूपमज्ञानं पराभिमतं प्रधानं वा तदप्यनिर्वाच्यं वाच्यं कार्यकारणयोः साजात्यनियमात् । एवं द्वितीयानुमानेऽप्येतैरेव श्लोकपदैर्हेत्वसिद्धिर्वक्तव्या । तथाहि—कार्यस्य सत्त्वात्कारणमपि सदितिचेत् ननु, तर्कहतं सत्यस्यापिभयकम्पादेर्हेतौ रज्जुसर्पे मृषात्वदर्शनात् । न चायं सन् सत्त्वे ह्यस्य विज्ञानमात्रं देशान्तरस्थत्वं स्मर्यमाणत्वं वा वाच्यम्, नायं सर्प इति स्वाधिष्ठाने बाधितत्वात् । किञ्चिद्विज्ञानं सद्विषयं किञ्चिदसद्विषयम् इन्द्रियाणि कञ्चित्सन्निकृष्टमर्थं गृह्णन्ति कञ्चिदसन्निकृष्टं स्मर्यमाणं किञ्चिदिदन्तया गृह्यते किञ्चिदनिदन्तयेति पक्षत्रयेऽपि व्यभिचार इत्याह—व्यभिचरति क्वचेति । तस्मान्न रज्जुसर्पः सत्यः नापि शशशृंगवदत्यन्तमसन्नित्याह—क च मृषा नेति । असत्त्वपक्षे अलीकमपि नेत्यर्थः । शशशृंगरज्जुसर्पयोर्निःस्वरूपत्वे समानेऽपि, अन्यो दृश्यत्वाद्भयादिकार्यजनकत्वाच्च नात्यन्तमसन् शशशृंगं तद्विपरीतत्वादत्यन्तमसदित्यर्थः । नन्वत्यन्तसत्त्वे अत्यन्तासत्त्वे चासिद्धे अस्तूभयात्मेत्याशंक्याह—तथोभययुगिति । यथा मृषा न तथा सदसदात्मापि न विरोधादित्यर्थः । तस्मात्सत्त्वेनासत्त्वेन सदसदात्मत्वेन वा निर्वक्तुमशक्यत्वेनानिर्वाच्यत्वात् मिथ्याभूतमपि रज्जुसर्पशंकाविषादिकं व्यवहारकालाबाध्यभयमरणाद्यर्थक्रियाकारि दृष्टम्, तथा वियदाद्यपि स्वरूपेणेन्द्रजालवन्मिथ्याभूतमपि स्वर्गनरकबन्धमोक्षगुरुशिष्यादिव्यवहारकालाबाध्यव्यवस्थाहेतुर्भविष्यतीति स्वप्नांगनासंगमवदबाधितार्थक्रियाकारित्वेऽप्यनिर्वाच्यं वियदादि तादृशाज्ञानोपादानकमिति सिद्धं प्रधानादेरनिर्वाच्यत्वम् । नन्विदं सत्यमिदं मिथ्येति सत्यसर्परज्जुसर्पयोः कथं विविधाकारेण कल्पनं सर्वस्य तुल्यवन्मिथ्यात्वे तदनुपपत्तेरित्याशंक्याह—व्यवहृतये विकल्प इति । स्वप्नदृष्टरज्जुरज्जुभुजंगयोर्मिथ्यात्वाविशेषेऽपि रज्जुः सत्या रज्जुभुजंगो मिथ्येति स्वाप्नव्यवहारमात्रालम्बनो विकल्पो न वस्तुतत्त्वावलम्बनः । एवं जाग्रत्यपि भविष्यति नहि गरुडभावनानाशंकाविषादेरसत्याज्जातो विषदेहवियोगस्तत्प्रतियोगी वर्तमानो वा विषदेहसंयोगः परमार्थसत्य इति वक्तुं शक्यं शून्यभावनयापि पारमा

र्थिकं नैरात्म्यं सेत्स्यतीति जितं माध्यमिकेनेति भावः । ननु जाग्रद्दृष्टौ रज्जुरज्जुभुजंगमौ सत्यमिथ्यारूपौ स्वप्नेऽपि सँस्कारवशात्तेन रूपेण भात इति युक्तं तत्र द्वयोरपि मिथ्यात्वम् । तर्हि जाग्रत्यपि प्राग्भवीयभ्रमसँस्कारवशादेतद्युज्यते अनादित्वाच्च भ्रमतत्संस्कारपरम्परायाः न कचिद्द्वयेषु सत्यासत्यविभागोऽस्तीत्याह—इषितोन्धपरम्परयेति । आरोपे हि पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यते । ननु प्रतीतस्य स्वरूपसत्त्वमपि तेन विनापि संस्कारमात्रादुत्तरभ्रमसम्भवात् मूर्खपरम्परयायं सत्यासत्यविकल्प इषितोऽभ्युपगतो न शास्त्रदृग्भिरित्यर्थः । नन्वेतदेवं शास्त्रतत्त्वं सर्वेऽपि कुतो न जानन्तीत्याशंक्याह—भ्रमयतीति । ते तव भारती निःश्वासरूपा वेदवाणी—" अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति " इति । " अपाम सोमममृता अभूम " " प्रजामनु प्रजायसे तदुते मर्त्यामृतं नापुत्रस्य लोकोऽस्ति " इत्यादिका उक्थजडान् उत्तिष्ठति स्वर्गादिफलं यस्मात्तदुक्थं कर्म प्रतीकोपास्तिश्च तत्र विषये श्रद्धाजडान् उरुवृत्तिभिः बह्वीभिर्गौणलक्षणादिशब्दवृत्तिभिः भ्रमयति मोहयति यस्मादतस्ते शास्त्रतत्त्वं न जानन्तीत्यर्थः । अत्र शब्दवृत्तिस्तावत्त्रिधा—मुख्या गौणी लक्षणा च । आद्या—जातिसङ्केतयोगैस्त्रिधा । तत्र जातिशब्दाः—गौः घटः अश्वकर्ण इत्यादयः । सङ्केतशब्दाः—डित्थ डवित्थ इत्याद्याः । योगस्त्रेधा—कृत्तद्धितसमासभेदात् । आद्यौ प्रकृतिप्रत्यययोगौ द्वौ, अन्त्यः पदद्वययोगः, पाठकः औपगवः पङ्कजम् । गौणी तु—लक्ष्यमाणगुणयोगात्परशब्दस्य परत्र प्रवृत्तिः, यथा यजमानः प्रस्तरः सिंहो देवदत्तः । अत्र हि यजमानशब्देन यजमानगतं क्रतुनिर्वर्तकत्वं तत्प्रस्तरेऽप्यस्ति एवं सिंहवत्क्रौर्यं देवदत्ते सेयं लक्षितलक्षणेत्युच्यते । लक्षणापि शब्दस्य स्वशक्यसम्बन्धे वृत्तिः । सा त्रिधा—जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था जहदजहत्स्वार्था च । गङ्गायां घोष इत्याद्या अत्र गंगापदशक्यस्य प्रवाहस्य घोषाधारत्वासम्भवात्तत्सम्बद्धे तीरे गङ्गापदस्य वृत्तिः । द्वितीया तु शोणो धावतीति, अत्रामूर्त्तस्य शोणगुणस्य धावनासम्भवाच्छोणपदं स्वार्थमजहत्तद्वति वर्तते, एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रापि काकपदं स्वार्थमजहदपि स्वस्वेतरदध्युपघातकमात्रे वर्तते । सोऽयं देवदत्त इति तृतीया—अत्र हि तद्देशकालविशिष्टो देवदत्तस्तच्छब्दार्थः, एतद्देशकालविशिष्ट इदम् शब्दार्थः । तत्र विशिष्टयोरभेदासम्भवादुभयत्र विशेषणांशं त्यक्त्वा विशिष्ये देवदत्तस्वरूपमात्रे तदिदंशब्दयोर्वृत्तिः । एवं तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मेत्यादावप्येषैव लक्षणेति वक्ष्यते । कचिद्वाक्येऽपि लक्षणा भवति । यथा विषं भुंक्ष्वेति । अत्र हि विषभोजनरूपस्वार्थपरित्यागेन शत्रुगृहे न भोक्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे वाक्यं वर्तते । एवं सति ये कर्मजडाः ते "अक्षय्यं ह वै अमृता अभूम" इत्यादावक्षय्यादिशब्दानां यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन तदनुगृहीतया "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते " इति श्रुत्या च गम्यमानं कर्मफलस्यानित्यत्वं स्वयमप्रतिपद्यमानाः " आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते " इति स्मृत्या व्याख्यातमपि चिरकालतामात्रपरत्वं न पश्यन्ति तान्कर्मफलस्य नित्यत्वंमन्यमानान्भारती भ्रमयति । एवं ये उपासनाजडाः । " अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानां तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति सर्वं परादाद्योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद " इत्यादिभेददर्शननिन्दायां सत्यामपि एष ह्येव साधुकर्मेत्यादिशास्त्रशास्यभेदश्रुतेरौपाधिकभेदपरत्वं सत्स्वपि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीति जीवब्रह्माभेदपरवाक्येषु अप्रतिपद्यमानाः भेदं सत्यं मन्वते तानपि भ्रमयति भारती । तथा च श्रुतिः—"न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्याचासुतृप उक्थशासश्चरन्ति " इति । स्मृतिरपि—"यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ " इति । ये तु हार्दादिविद्याविदोऽहंग्रहेण ब्रह्मोपासते ते भेददृष्ट्यभावान्मूर्द्धन्यनाड्यार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रैव लब्धात्मबोधा ब्रह्मणा सहैव मुच्यन्ते । तथा च श्रुतिः—" शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः " इति । " ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले " इति । एवं च कर्मप्रजास्तुतिपरो वेदः कर्मणामक्षय्यफलत्वं प्रजायाश्चामृतत्वं ब्रवीति न तात्पर्येणेति भावः (२३) ॥ ३६ ॥

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनुमितमंतरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ॥
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः ॥ २४ ॥ ३७ ॥

तदेवं प्रपंचस्य सत्त्वे साधकं नास्तीत्युक्तम् इदानीमसत्त्वे सृष्टिप्रलयश्रुतयः "यतो वा इमानि भूतानि जायंते " इत्याद्यास्तन्मूलं चानुमानं प्रमाणमित्याह । न यदिदमिति । यद्यस्मादिदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस नासीत् ॥ "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् " इत्यादिश्रुतेः । न च निधनात्प्रलयादनु अनंतरं भविष्यद्भविष्यति । "नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्" इत्यादिश्रुतेः । अतः कारणादंतरा मध्येऽप्येकरसे केवले त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेव विभातीति मितं निश्चितम् । यत एवमतः श्रुत्या द्रविणजातिविकल्पपथैर्द्रविणजातीनां द्रव्यमात्राणां मृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणां विकल्पा भेदा घटकुंडलादयस्तेषां पंथानो मार्गाः प्रकारास्तैरुपमीयते सदृशतया निरूप्यते । यथा तत्र कार्याकाराणां नामधेयमात्रताकारणं मृदाद्येव तु सत्यं तथाऽत्राप्याकाशादीनां नाममात्रता ब्रह्मैव सत्यम् । तथाच श्रुतिः " यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति ॥ वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ यथा एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् ॥ यथा एकेन नखनिकृंतनेन सर्वं कार्ष्णायसम्" इत्यादि । तस्मादस्य सत्त्वे प्रमाणाभावादसत्त्वे प्रमाणस्य विद्यमानत्वाद्वितथमनोविलासमृतं सत्यमिति ये अवयंति जानंति तेऽबुधाः अज्ञा इत्यर्थः । अत्रैवं प्रयोगः । विवादाध्यासितं न सत् । आद्यंतयोरविद्यमानत्वाद्विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्च शुक्तिरजतादिवत् । इत्यन्वये दृष्टांतः । आत्मवच्चेति व्यतिरेके

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—तदेवमुक्तरीत्या सत्त्वे सत्यत्वे सृष्टिप्रलययोः प्रतिपादकाः श्रुतयः सृष्टिप्रलयश्रुतयः । आदिना " नेह नानास्ति किञ्चन " इत्यादिग्रहः । तन्मूलं श्रुतिमूलकं चानुमानमत्रैवंप्रयोग इत्यादिनात्रैव वक्ष्यमाणं प्रमाणं मानम् । सदेवेत्याद्याः श्रुतयस्तु सुगमा एव । नासदिति । इदं जगत् अग्रे सृष्टेः पूर्वमात्मैवासीत् अखण्डैकरसो जगदधिष्ठानत्वेन वास्तवस्वरूपभूतः पदार्थ एवासीत् । न तु तत्कार्यभूतं नामरूपात्मकं जगदासीदित्यर्थः । तदानीं प्रलयानन्तरं सृष्टेः पूर्वमसत्कारणं नासीत् सत्कार्यं नो आसीदित्यर्थः । यत आद्यन्तयोर्नैवास्ति अतो हेतोः । यतो हेतोरेवं मिथ्याऽतो हेतोः । तत्र द्रविणविकल्पपथिषु अत्रापि ब्रह्मण्यपि अत्र प्रमाणं तथा चेति श्रुतीराह " यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं तथैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं कार्ष्णायसम् " इत्येव सत्यमिति । अर्थस्तु—हे सोम्य यथैकेन घटादिकारणभूतेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमन्यत्कुम्भशरावादिकं विज्ञातं स्यात् कारणानन्यत्वात्कार्यस्य । कथं तर्हि लोके इदं कारणमिदं कार्यमिति वदन्ति व्यवहरन्ति चेति तत्राह—वाचारम्भणमिति । वाचारम्भणं यावद्वस्तु तत्सर्वं नामधेयमेव केवलं न तु विकारो नाम वस्त्वन्तरमस्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव सत्यम् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तथा लोहमणिना मणिकारणभूतेन सुवर्णपिण्डेन लोहमयं स्वर्णमयम् नखनिकृन्तनेन नखनिकृन्तनकारणभूतेन कार्ष्णायसपिण्डेन कार्ष्णायसं छुरिकादात्रादिकम् । यथा विकारो न सत् कारणं सत्यं तथा विकारस्य प्रपञ्चस्य परमकारणं ब्रह्ममात्रत्वं सत्यमिति यतो मृन्मयादितुल्यत्वं तस्माद्धेतोः । इत्यर्थ इति—असतः सत्यत्वेन मननमज्ञधर्म एवेति भावः । श्रुतिमूलकमनुमानमाह—अत्रायमिति । अत्र जगदसत्यत्वे विवादाध्यासितं विवादास्पदीभूतं जगत्, अन्वये दृष्टान्तः—यदाद्यन्तयोरविद्यमानं दृश्यं विकारि च तदसत्, यथा शुक्तिर

दृष्टांतः ॥ मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतं कनकं परमार्थतः ॥ महदहंकृतिखप्रमुखं तथा नरहरेर्न परं परमार्थतः ॥ २४ ॥ ३७ ॥

जतमिति । व्यतिरेके दृष्टान्तमाह–यदाद्यन्तयोरविद्यमानं न दृश्यं विकारि च न तदसदपि न यथात्मेति । स्वामिनाम्–मुकुटेति । मुकुटादिरूपेण परिणतं परमार्थतः कनकमेव तथा महदादिप्रमुखं जगन्न किन्तु परमार्थतः परमेव ब्रह्मैवेति ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–तदेवं विश्वस्य सत्यत्वे वाद्युक्तजंगत्सत्यत्वानुमानादिकं किमपि साधकं नास्ति, तथा च–गौतमस्स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः मायागन्धर्वनगर मृगतृष्णावद्वेति । साङ्ख्यवृद्धा अपि–" गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम् ॥ " तथा "आरम्भपरिणामाभ्यां पूर्वं सम्भावितं जगत् । पश्चाद्गौतमसांख्याभ्यां युक्त्या मिथ्येति निश्चितम् ॥ " इति । इदानीं विश्वस्यासत्यत्वे साधकं श्रुत्यनुमानादिकं प्रमाणमस्तीत्याह–नेति । यस्माद्विश्वं सृष्टेः पूर्वं नासीत्प्रलयानन्तरं च न भविष्यति तस्मादादावन्ते च यन्नास्ति वर्तमाने तत्तथेत्युक्तेर्मध्ये केवले त्वय्यधिष्ठाने मृत्सुवर्णादौ घटकुण्डलादिवत्प्रतीयमानमप्याकाशादि नाममात्रं मिथ्यैव मृदादिवद्ब्रह्मैव सत्यमिति निश्चितम् । ये तु " मिथ्याभूतं सद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किञ्च " इति श्रुतेर्मनोविलास मात्रं विश्वं सत्यमिति जानन्ति ते मूढाः । अत्र प्रमाणं श्रुतयः–" यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते " " वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् " इत्याद्याः तन्मूलकमनुमानं च विवादास्पदं विश्वं मिथ्या द्यन्तयोरसत्त्वाद्विकारित्वाद्दृश्यत्वाद्वा शुक्तिरजतादिवद्व्यतिरेके आत्मवद्वा । यद्वा–ननु दीक्षितविप्रादय एव मुह्वार्निन्द्यन्ते कथं कलभाषणमारभ्य मन्निन्दातत्परौ दुरात्मानौ शिशुपालदन्तवक्त्रावपि नेत्याशंक्य तयोर्दौरात्म्यं वास्तवं नेत्याहुः–न यदिदमिति । यद्यस्मादिदं दौरात्म्यमग्रे तयोर्जयविजयभावे नासीत् तथा निधनात् एतत्क्षत्रदेहनाशादनु च न भविष्यति तदा तयोः पुनः पार्षदत्वप्राप्तेः । अतोऽन्तरा मध्ये एव शिशुपालदन्तवक्त्राख्यक्षत्रियजन्मन्येव त्वयि विषये तयोर्यद्दौरात्म्यं विभाति तन्मृषैवेति मितं निश्चितं अत्यन्तापराधिनोरपि तयोः पुनः पार्षदीकरणे हेतुमाहुः–एकरस इति । सर्वदा प्रेमभक्तविषयकपरमानुग्रहैकरस इत्यर्थः । यथा पूर्वं पश्चाच्च तयोस्तवानुग्रहस्तथैवान्तरापीति यावत्, अन्यथा तदनुपपत्तेः । आद्यन्तयोरसत्त्वेऽपि मध्ये प्रतीतौ दृष्टान्तमाहुः–उपमीयत इति । द्रविणजातयो मृत्सुवर्णाद्यास्तेषां विकल्पा भेदा विकारा वा घटकुण्डलादयस्तेषां पन्थानः प्रकारास्तैरुपमीयते तत्सदृशतया निरूप्यते, यथा–घटकुण्डलादयो मृत्सुवर्णादावाद्यन्तयोरसन्तोऽपि मध्ये प्रतीयन्ते तद्वदेवेदं दौरात्म्यं तयोरित्यर्थः । अतो ये शाल्वादय इदं वैरानुबन्धादिकम्, ऋतं सत्यमेवेत्यवयन्ति जानन्ति ते मूर्खा एव । ईदृशानन्यभक्तयोरपिस्वामिनि वैरानुबन्धे हेतुमाहुः–वितथमनोविलासमिति । विशिष्टं तथा तथ्यं यस्मिन्निति वितथः सत्यवादी वैकुण्ठवासी श्रीविष्णुस्तस्य मनोविलासं जानन्ति न तु कंसादिवत्तयोः स्वमनोविलासरूपमिदं दौरात्म्यं किन्तु तव युयुत्सायां सत्यां मत्तुल्यबलावेतावेव नान्यः कश्चनेति विचार्य त्वयान्तर्यामिणा प्रेरिताभ्यामेव ताभ्यां निरुद्धैः सनकादिभिर्दत्तं शापं निमित्तीकृत्य सर्वमिदं त्वयैव सम्पादितम्, अन्यथा वैकुण्ठस्थयोः पुना राक्षसजन्मानुपपत्तेरित्याशयः । तथा च–'शापोमयैव निर्मितस्तदवैत विप्राः' इति तृतीयोक्तिः समञ्जसा "ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मतं तु मे" इति च । यथा मुकुटादिरूपेण तं विकारभावं प्राप्तं सर्वं परमार्थतः स्वर्णमेव । तथामहदादिकं कार्यजातं परमार्थतो वस्तुतो नरहरेः परमकारणात्परं भिन्नं नास्तीति स्वामिश्लोकार्थः ॥ **तोषिणी**–ननु तर्हि कथं नहि विकृतिं त्यजन्तीत्युक्तं तत्रान्याः सिद्धान्तयन्त्यः पूर्वार्थमेव द्रढयन्ति–नेति । यत् यदि इदं विश्वं निधनात्प्रलयं प्राप्याग्रे सृष्ट्यादौ नासीत् तदा न भविष्यत् त्वत्तो नाभविष्यदेव सिकताभ्य इव तैलम् अतः सत्तादात्म्येन इदंशब्दवाच्यस्य विश्वस्य सूक्ष्मरूपेण तदानीं स्थितिः श्रूयते–"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादौ "नासदासीत् " इत्यादिश्रुतिस्तु प्राकट्यमेव निषेधति अतोऽनुमितं किम् अन्तरास्थितिसमयेऽपि त्वय्येव विभातीति "यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च " इति श्रुतेः एकरसे शुद्धे त्वयि विभातीति यत्तन्मृषैवाविवेकादेवेत्यर्थः । "अयमात्माऽपहतपाप्मा " इति श्रुतेः । अयं भावः–विश्वं यज्जायते त्वच्छक्तित्वेन त्वदनन्यस्मात्त्वदुपहितात्प्रधानादेव तदा स्थितिप्रलयावपि तत्रैव अतस्त्वद्व्यतिरेकेण तद्व्यतिरेकादेव हि त्वय्युच्यते, स्वतस्तु त्वमन्तरंगया चिच्छक्त्या बहिरंगतदस्पृष्ट एवेति । तदुक्तं प्रथमे श्रीमदर्जुनेन–"त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः । मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥" इति । अतस्तदविवेकादेवेदं द्रविणजातिविकल्पपथैरुपमीयते न तु तद्विवेकात् । ततश्च तदात्मतयेति तन्मात्रदृष्ट्यैव नहि विकृतिं त्यजन्तीत्युक्तं न तु विकृतिदृष्ट्येति । तस्मादिदं वितथं मनोविलासं मनःसंकल्पमात्रसिद्धं ये वदन्ति ये च ऋतं त्वदत्यन्ताभिन्नमपि वदन्ति ते उभयेऽपि मूर्खा एव मनसोऽपि कार्यान्तःपातात् अनिर्मोक्षप्रसंगाच्च । श्रुतयो दर्शिता एव (२४) ॥ ३७ ॥

नीलकण्ठी–जगतः सत्यत्वे युक्त्यभावमुक्त्वा मिथ्यात्वे युक्तिमाह–न यदिदमग्र इति । इदमन्तरामितं मृषेति सम्बन्धः । तथा चायं प्रयोगः । इदं प्रत्यक्षादिसिद्धं जगन्मृषा अन्तरा मितत्वात् स्वप्नवदिति हेतुं साधयति–न यदिति । यत् यतः इदं दृश्यमग्रे सृष्टेः प्राक् नाभूत् तथा निधनादनु विनाशादूर्ध्वं न भविष्यदभावं गमिष्यत् "तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति" इति सर्वेषां भावानामुत्पत्तिप्रलययोः श्रवणाद्वृद्धवादिसम्मतत्वाच्चेदमन्तरामितमतो मृषेत्यर्थः । यदाहुः सम्प्रदायप्रवर्तकाचार्याः–"आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा" इति । ये तु स्वरूपेणाद्यन्तयोरसन्नपि घटः सन्निति तार्किकाः प्राहुः, सांख्याश्च स्थूलरूपेण सूक्ष्मरूपेण वा घटादिः सन्नेव सर्वदेत्याहुस्तान्प्रत्याह–त्वयि एकरसे विभातीति । स्यादेतत् एवं यदि घटादिर्द्व्यणुकादिक्रमेणारभ्येत सूक्ष्मरूपेण सन्वा कारकव्यापारेणाविःक्रियेत । न त्वेतदस्ति किन्तु स्वप्नदृशीव स्वरूपमात्रेण केवले एकरसे भासमाने त्वयि विविधमनेकरसमिदं भातीति । यद्धि यत्रैकस्मिन्नविकृतेनेकं रूपं भाति तन्मृषा रज्ज्वां सर्पदण्डादिवत् तस्मात्स्वप्नवत्सर्वव्यवहारोपपत्तौ जगतः सत्यत्वं कल्प्यम् "मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः " इति श्रुत्या सत्यत्वकल्पनाबाधात् । नापि प्रत्यक्षसिद्धं तत् रज्जुभुजंगादौ अनैकान्तत्वात्प्रत्यक्षस्य यत एकरसे इदं विभाति अतः द्रविणजातिविकल्पपथैरुपमीयते द्रविणं मृल्लोहादिस्तद्दृष्टान्तमार्गेण तथा जातिः ज्ञापयत्यर्थमिति जातिर्लिंगं युक्तिमार्गेण तथा विकल्पः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यस्तन्मार्गेण चेदं जगद्वेदे उपमीयते । तत्र छान्दोग्ये तावत् "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानमुपक्षिप्य "कथं नु भगवः स आदेशो भवति यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् " इत्याक्षेपपूर्वकं दृष्टान्तमुखेन समर्थितं सोऽयं द्रविणपथो द्वैतप्रतिपत्त्युपायः । यथोक्तं–"मृल्लोहविस्फुलिंगैस्तु सृष्टिर्या चोदिता पुरा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥ " इति । अस्मिन्मार्गे मृद्घटवत्कनककुण्डलवच्च ब्रह्मजगतोरुपादानोपादेयभावः सगुणोपास्त्यर्थं बन्धमोक्षादिव्यवस्थार्थमिष्टः । तथा " जात एव न जायते कोन्वेनं जनयेत्पुनः " इति श्रुतिः लोकदृष्ट्या जातो घटादिरेव नोत्पद्यते किन्तु " अजायमानो बहुधा विजायते " इति जन्माख्यं विकारमनश्नुवान एव परमात्मा बहुधा विजायत इति श्रुतेरध्यस्यत एव रज्जुभुजंगमवत् उपादानाभावात् । न च प्रधानं परमाणवो वास्त्युपादानमिति वाच्यम् । आद्यस्य पूर्वश्लोके निरस्तत्वात् अणोरपि दिग्दशकावच्छेद्यप्रदेशभेदवत्त्वाभ्युपगमेणुत्वव्याघातः, अन्यथा परमाणुव्योम्नोर्निःप्रदेशत्वाविशेषात्तुल्यपरिमाणतापत्तिः । संयुक्तयोरण्वोरणुमात्रत्ववत्तयोरप्यन्यतरमात्रत्वापत्त्यवश्यम्भावात् । तथा च व्योम्नोणुत्वमणोर्विभुत्वं चापद्येत निःप्रदेशस्यापि कल्पितैः प्रदेशैरवच्छेदकल्पने स्वप्नदृष्टेष्टकानिचयेनापि सत्यं गृहमारभ्येत करणवच्चेतनानधिष्ठितेषु तेष्वचेतनेषु प्रथमचरमसंयोगाविभागासम्भवात्, द्व्यणुकोत्पत्तिनाशाद्ययोगेनारम्भवादासम्भवः क्षीरपरमाणोर्दधिपरमाणूत्पत्तौ अवयवसंयोगरूपस्यासमवायिकारणस्याभावेन केवलव्यावृत्तत्वेन केवलसमवायिकारणादेव कार्योत्पत्तेरवश्यवक्तव्यतया परिणामवादस्यैव ततो लघुत्वात् । एतेन निरवयवतया समवाय्यसमवायिकारणासम्भवाद्व्योमादीनामणूनां चानुत्पत्तिः परास्ता दधिपरमाणुवत्केवलायाः स्वप्रकृतेरेव तदुत्पत्त्युपपत्तेः शब्दाद्यनित्यगुणाश्रयत्वेन च तेषां घटादिवत् कार्यत्वोपपत्तेश्च।एतेन सगुणद्वैतात्मवादोऽपि परास्तः । निर्गुणाद्वैतात्मवादिनस्तु नैते दोषाः प्रादुःष्युः। तस्मान्न वियदादि सत्यं नापि तत्कारणं प्रधानं सत्यं पूर्वश्लोके तन्मिथ्यात्वस्योपपादितत्वात् ,व्यावृत्तत्वादेव कार्यत्वात्।"तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इति स्मृतेश्च सोऽयमसत्यस्योपादानस्यासम्भवोऽनूद्यते श्रुत्या–कोन्वेनमिति । सोऽयं जातिपथो ब्रह्मप्रपञ्चयोर्गुणभुजगयोरिवोपादानोपादेयभावं प्रख्यापयति ब्रह्मणः कौटस्थ्यसाधकः । तथा सः "यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" इति।यथा कनककुण्डलयोरज्जुभुजंगमयोर्वा उपादानस्वरूपमन्तरमुपादेयस्वरूपं बाह्यं नैवं ब्रह्मजगतोरन्तर्बहिर्भावोऽस्ति यथा सैन्धवघनो बहिरन्तश्चैकरस एवमयमात्मा व्युत्थानसमाध्योः प्रज्ञानघन एव।तत्र या कार्यकारणभावकल्पना सावन्ध्यायाः सुतः पुरुषस्य चैतन्यमितिवद्विकल्पमात्रम् । अत एव छान्दोग्ये मृदादिदृष्टान्तान्ते–" वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् " इति विकाराणां वागालम्बनत्वापरपर्यायं विकल्पमात्रत्वं श्रुतं सोऽयं विकल्पपथः त एते द्रविणजातिविकल्पपथास्तापनीयेऽप्युक्ताः ' ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पैः ' इति–" ओतत्वं कारणव्याप्तिः कार्ये यद्वन्मृदो घटे । सर्वं ब्रह्मेति तन्निष्ठा जानते परिणामतः (१) । कार्यस्यासमसत्त्वं यत्कारणे समुदीरितम् । तदनु ज्ञातृशब्दार्थो मरौ वारिविवर्तनम् (२) । एतन्निष्ठास्ततो भूत्वा जगन्मिथ्येति जानते । अनुज्ञायां जगत्तुच्छं शशशृङ्गादिवन्मतम् (३) तत्स्थास्त्वन्तर्बहिर्ब्रह्म सत्ता सामान्यमात्रकम् । दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमेकमस्तीति जानते (४) एवं सोपानरीत्यैव भूमित्रितयलङ्घनात् । अविकल्पं परं यत्तदहं ब्रह्मास्मि निर्भयम् (५) विवृतं चैतत्सर्वज्ञात्मगुरुभिरारोपदृष्टिरित्यादिना।यत एकरसे कनकशुक्तिशशस्थानीये त्वयि कुण्डलरजतशृङ्गस्थानीयमिदं परिणामारो

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ॥
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ २५ ॥ ३८ ॥

ननु यदि प्रपंचोनाम नास्त्येव तदाऽसता तेन न चैतन्यस्य संबंधगंधोऽपि तर्हि किमपराद्धं जीवेन यतोऽयं संसरति किंवा बहुपुण्यमीश्वरस्य यतो नित्यमुक्तः किंविषयं च तदा कर्मकांडमित्यपेक्षायां जीवेश्वरविशेषम् "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्याद्या वदंतीत्याह । स यदजयेति । स तु यद्यस्मादजया मायया अजामविद्यामनुशयीतालिंगेत्ततो गुणांश्च देहेंद्रियादीन् जुषन्सेवमान आत्मतयाऽध्यस्यंस्तदनु तदनंतरं सरूपतां तद्धर्मयोगं च जुषन्नपेतभगः पिहितानंदादिगुणः सन् मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति । तद्विषयमेव च कर्मकांडमिति भावः । त्वमुत त्वं तु जहासि तामजां मायाम् । ननु सा मय्येवास्ति कथं त्यागस्तत्राह। अहिरिव त्वचमिति। अयं भावः। यथा भुजंगःस्वगतमपि कंचुकं गुणबुद्ध्या नाभिमन्यते तथा त्वमजां नहि निरंतराह्ला-

पविकल्पैर्विविधं यथा स्यात्तथा विभाति, अतः द्रविणजातिविकल्पपथैर्मन्दमध्यमोत्तमाधिकारिणां क्रमेणाद्वैतप्रतिपत्तये उपमीयते इति निष्कर्षः । ततश्च–" न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ " इति श्रुत्युक्तमर्थं फलितमाह–वितथमनोविलसितमिति । " असतोऽधि मनोऽजायत मनः प्रजापतिमसृजत " इति श्रुतेर्मिथ्याज्ञानोपादानकमनोमात्रं जगदित्यर्थः । यतो द्रविणादिपथै रुपमीयतेऽतो वितथमनोविलासमात्रमिदम् । तथा च गौतमः–" स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णावद्वा " इति । साङ्ख्यवृद्धा अपि–" गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति । यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छम् ॥ " इति । " आरम्भपरिणामाभ्यां पूर्वं सम्भावितं जगत् । पश्चाद्गौतमसांख्याभ्यां युक्त्या मिथ्येति निश्चितम् ॥ " इति । एवंविधबोधशून्याननुक्रोशति–। ऋतमित्यवयन्त्यबुधा इति । असदप्येतन्मूढाः सत्यमिति जानन्ति यथेन्द्रजालिकानिर्मिते नगरे व्यवहरतो वणिग्जनान् निरालम्बनव्यवहारतया पुरतत्त्वविदव्यहरन्नुपहसति तेऽप्येनं लाभद्वारानभिज्ञोऽयं निर्व्यापार इत्युपहसन्ति एवं बुद्धाबुद्धौ परस्परमुपहसतः । तथोक्तं वार्तिके–" बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकस्य जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ " इति । गीतास्वपि–'या निशा सर्वभूतानाम्' इति " परिणामविवर्तविकल्पपथैर्जडमध्यमसत्तमपुंविषयैः । शिवमेकरसं प्रतिपद्य पुमानभयं पदमद्वयमेति सुखम् ॥ " (२४) ॥ ३७ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–पुनराशंकते–नन्विति । असताऽसत्येन तेन प्रपञ्चेन सम्बन्धस्य गन्धो लेशः सम्बन्धगन्धः । अपराद्धमपकृतम्, अयं जीवः किंविषयः कोऽधिकारी जीवेश्वरयोर्विशेषं भेदं "द्वा सुपर्णा" इत्याद्या वदन्ति । तदर्थः–द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ 'प्रथमाद्विवचनस्याकारादेशः छन्दसि' एवमग्रेऽपि । शोभनगमनौ । सयुजौ बिम्बप्रतिबिम्बभावेन सदा संयुक्तौ सखायौ नित्योपकारकोपकार्यत्वेन वर्तमानौ समानमेकमेव वृक्षं देहं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ नियामकनियम्याद्युपाधिमत्त्वेन परिगृह्य वर्तेते तयोर्द्वयोर्मध्येऽन्यः प्रतिबिम्बभूतो जीवः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु विविधविषयास्वादनं यथा भवति तथा उपभुंक्ते, तस्मादन्यो बिम्बभूतः परमात्मेश्वरः पिप्पलमनश्नन्नभिचाकशीति स्वप्रकाशाखण्डवृत्तिमात्ररूपेणास्त इत्यर्थः । अत्र सुपर्णत्वं पक्षित्वं तयोर्नानाधिष्ठानस्वीकारपरित्यागसाम्यात् । "अजामेकां" इति पूर्वव्याख्याता । अजया तव मायया मोहित इति शेषः । ततस्तस्मात् गुणान् गुणपरिणामान् अध्यस्यन्मन्यमानः तद्धर्मयोगं देहेन्द्रियधर्मणां कार्श्यबाधिर्यशोकादिरूपाणां योगं सम्बन्धं तद्विषयमविद्यावाद्विषयम् । इति भाव इति–अविद्यया देहाद्यध्यासेन च तत्तत्फलेच्छया कर्ममार्गप्रसक्तो भवतीति तात्पर्यम् । स्वगतस्य परित्यागोऽसम्भव इत्याक्षिपति–नन्विति । तत्त्यागो मायात्यागः । निर्गलितार्थमाह–अयं भाव इति–निरन्तराह्लादिन्यो याः संवित्काम-

दिसंवित्कामधेनुवृंदपतेरजया कृत्यमिति तामुपेक्षस इति । कुत एतत्तदाह । आत्तभगो नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसि परमैश्वर्येऽष्टगुणितेऽणिमाद्यष्टविभूतिमति महीयसे पूज्यसे विराजसे । कथंभूतः । अपरिमेयभगोऽपरिमितैश्वर्यः । नह्यन्येषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्यमपि तु परिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः ॥ नृत्यंती तव वीक्षणांगणगता कालस्वभावादिभिर्भावान्सत्त्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयंती बहून् ॥ मामाक्रम्य पदा शिरस्यतिभरं संमर्दयंत्यातुरं माया ते शरणं गतोऽस्मि नृहरे त्वामेव तां वारय ॥ २५ ॥ ३८ ॥

धेनवः स्वस्वरूपविद्याकामधेनवस्तासां वृन्दस्य संघस्य पतेः । बहुत्वं वृत्त्यभिप्रायम् । अजया छागीसमया यथाऽपरिमितदुग्धप्रदधेनुवृन्दपतेः छाग्या कृत्यं न, तथा परमानन्दस्वरूपावस्थितस्य मायाया निवृत्तत्वात्तया सह कृत्यं कथं संगच्छेतेति भावः । एतन्मायोपेक्षणं कुतः तदाह–आत्तभग इति । अन्येषामिन्द्रादीनामिव । इत्यर्थ इति–अपरिमितैश्वर्यस्य तव परिमितैश्वर्याज्जीवान्महान्विशेष इति भावः । स्वामिनाम्–नृत्यन्तीति । भो नृहरे त्वामेव शरणं गतोऽस्मि तां मायां वारय । का सा माया, त्वां किं करोतीत्यत आह–ते तव माया तव वीक्षणमेवांगणं तत्र गता नृत्यन्ती तव दृष्टिलब्धसामर्थ्या नानाविधभावं कुर्वन्ती गुणमयान्भावान् शान्तघोरमूढलक्षणान् उन्मीलयन्ती प्रकाशयन्ती सती मां शिरसि पदा पादेनाक्रम्यातिभारं यथा स्यात्तथा संमर्दयन्ती तवैव माया त्वमेव तां वारय नान्यस्य तद्वारणे सामर्थ्यमस्ति–" दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ " इति श्रीमुखोक्तेः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–नन्वविद्यातत्कार्यरूपसंसारस्यासत्त्वे तेनासता सम्बन्धाभावात् किंनिमित्तको जीवस्य संसारः कथं वा नित्यमुक्तत्वमीश्वरस्य कर्मकाण्डं च किंविषयमित्याकांक्षायां संसारे निमित्तं जीवेश्वरविशेषं चाह–स इति । स च जीवो यस्मान्मायया मोहितः स्थूलसूक्ष्मदेहाकारेण परिणतामविद्यामालिंग्य देहेन्द्रियादीनात्मतयाध्यस्य तदनन्तरमेव तत्तद्धर्मानात्मन्यध्यस्य भोग्यविषयान्प्रीत्या सेवमानस्तेनैव हेतुना मनसा भोग्याकारतां सम्प्राप्याविद्यया पिहितानन्दादिगुणः सन्संसरति एतद्विषयकमेव कर्मकाण्डम् । किञ्च–यथा सर्पः स्वगतमपि कञ्चुकं गुणबुद्ध्या नाभिमन्यते किन्तु स्वेच्छया तं दूरतस्त्यजत्येव तथैव नित्यप्राप्तापरिमितैश्वर्यस्त्वं तामविद्यां मायां वा दूरतस्त्यक्त्वाऽणिमाद्यष्टविभूतिमति परमैश्वर्ये सदा विराजसे । नहि कोटिकामधेनुपतेश्छाग्या कृत्यं किमपीति प्रसिद्धतरम् । अयमाशयः–तेजोंशं सुवर्णादिकं तम इव त्वदंशं जीवमविद्यावृणोत्येव तेजःपुञ्जं भास्करमिव चिद्घनं त्वां तमोरूपाविद्या कदापि नावृणोति चिद्रूपत्वाविशेषेऽपि न त्वय्यविद्यासम्बन्धगन्धोऽपि, अत एव न मायासम्बन्धगन्धोऽपीति ध्येयम् । यद्वा–चैद्यादिप्रसंगेन स्मारितस्य कंसस्य व्यवस्थामाहुः–स यदिति । स प्रसिद्धो महावैरी कंसः यद्यस्मात् इतगुणान् इतान् देवक्यामागतान्गुणान् त्वदवतारसूचकप्रभावान् जुषंश्च अनुभवन्नपि सरूपतां तदवस्थामेव दुष्टतां भजति स्म । 'इतः कर्बुर आगते' इति मेदिनी । अतस्तवाजया माययाऽजामविद्यां मोहमनुशयी त्वदवतारावसरे सपरिजनः कंसो निद्रामवाप त्वमुत त्वं तु श्रीगोकुलमागत्य तां मायां जहासि भगिनीत्वेनांगीकृतामपि कंसं प्रत्येव प्रस्थापयसि । तत्रानासक्तौ दृष्टान्तमाहुः–अहिरिवेति । तदनु तदनन्तरं स कंसो मृत्युं भजति स्म यतः स कंसः अपेतभगः हतभाग्यः त्वं तु आत्तभगः नित्यप्राप्तपरिपूर्णैश्वर्योऽसि तत्राप्यष्टभिः श्रीराधादिप्रियाभिर्महालक्ष्म्यवतारनिजकान्ताभिः श्रीरुक्मिण्यादिभिर्वा गुणिते शोभिते महसि वनविहारजलविहाररासविहारान्तःपुरविहारादिमहोत्सवे महीयसे विराजसे वैमानिकादिभिः कुसुमवर्षणादिभिः पूज्यसे वा तत्राप्यपरिमेयभगोऽसि ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–अथ श्रीमदीश्वरस्य प्रधानास्पृष्टत्वमेव जीववैलक्षण्येन दर्शयन्त्यः काश्चित्तदनुगताः स्तुवन्ति किञ्च ननु भवतु जगतो मद्वैलक्षण्यं तादृशजाड्यादितः जीवस्य तु अनाशचिद्रूपत्वात्सालक्षण्यमेव तर्हि कथं ममैव भजनीयत्वं पूर्वाभिर्दर्शितामित्याशंक्य तदर्थमेव जीवेश्वरस्वरूपवैलक्षण्यं प्रतिपादयन्त्यः स्तुवन्ति–स इति । तैर्व्याख्यातम् । पिहितानन्दादिगुणत्वेन स्वतोऽपि जीवस्य सविशेषत्वं प्राप्तं तच्च युक्तमेवेश्वरांशत्वात्, एतद्विवरणं श्रीभागवतसन्दर्भतट्टीकयोर्द्रष्टव्यम् । यद्वा–स जीवो यद्यस्मादजया माययाऽजां स्वरूपाज्ञानमनुलक्ष्यीकृत्य शयीत मुह्यति तत्तस्मादपेतस्वरूपसामर्थ्यः सन्सरूपतां मायाकार्योपाधिसामर्थ्यं भजन्गुणांश्च विषयाञ्जुषन् अनुमृत्युं संसारं भजतीति । तत्रैकेनोपाधिना स्वस्मिन्स्थितेन कस्यचित्स्पर्शः कस्यचिन्नेति सामर्थ्यवैलक्षण्यात्स्वरूपवैलक्षण्यमवगम्यते तच्च ब्रह्मस्तवे दर्शितम् । अत्र श्रुतयो 'द्वा सुपर्णा' इत्याद्याः (२९) ॥ ३८ ॥

---

१ केनापराधेन । २ कन पुण्यौघेन ।

॥ ४७ ॥

यदि न समुद्धरंति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकंठमणिः ॥
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन्ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ २६ ॥ ३९ ॥

एवं तावदुक्तसाधनकदंबेन ये भगवंतं भजंति ते मृत्युं तरंति इतरे संसरंतीत्युक्तम् इदानीं ये बहिःसंगं परित्यज्य भगवन्मार्गे प्रवृत्ता अपि कथंचिदंतर्वांताशिनः कामान्न मुंचंति ते न भगवंतं प्राप्नुवंति न चेह सुखं लभंते केवलं कुयोनीरेव प्राप्नुवंति। तान् शोचन् "कामान्यः कामयते मन्यमानः स कर्मभिर्जायते तत्रतत्र" इत्यादिश्रुत्यर्थमाह।

नीलकंठी–एवं परिणामविवर्तविकल्पमार्गा अद्वैतप्रतिपत्तिसोपानरूपा मन्दमध्यमोत्तमाधिकारिगम्या उक्ताः। तत्र द्वितीये जीवैक्यं स्वप्नवद्व्यवहारः एकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति न बन्धमोक्षव्यवस्थास्ति । नतरां तृतीये सर्वापवादरूपत्वात्। प्रथमे तु तत्सर्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" इति श्रुत्युक्तां बन्धमोक्षव्यवस्थामाह–स यदजयेति। यदिति क्लीबत्वमार्षम्. यः त्वम जयाऽजामनुशयीत स त्वम् उत अपरिमेयभगोऽसीति सम्बन्धः । यस्त्वं पूर्वमजया मूलाविद्ययाऽजां स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाकारेण परिणतां मायामनुशयीत तद्धर्मानात्मन्यध्यस्यासीत च ततोऽध्यासानन्तरं गुणान्भोग्यजातं जुषन्प्रीत्या सेवमानः। हेतौ शतृप्रत्ययः। सेवनाद्धेतोः सरूपतां भोग्याकारतां मनसा भजति तदनु भोग्यसारूप्यमनु मृत्युं संसारं भजतीत्यनुषज्यते। कुत एवं यतोपेतभगः अविद्यया तिरस्कृतैश्वर्यः य एवंविधः संसारी स त्वमुत त्वमेव कथम् आत्तभगः उपात्तवैराग्यादिसाधनसम्पत्तिः सन् तामुक्तविधामविद्यां शास्त्राचार्यप्रसादलब्धसन्मार्गो भूत्वा जहासि त्यजसि। क्षीरसर्पिर्न्यायेनाविद्यातः सकृत्पृथग्भूय न पूर्ववत्तदैक्यमनुकरोषि। अत्र दृष्टान्तः–अहिरिव त्वचमिति। यथा सर्पः पूर्वमात्मतयोपात्तां त्वचं त्यक्त्वा पुनर्वल्मीकबिले शयानायां तस्यां सञ्चरन्नपि न तामात्मत्वेनाभिमन्यते, एवं त्वमपि देहादावभिमानमिति। तथा च श्रुतिः–"तद्यथाहिनिर्ल्वयिनीं वल्मीके मृतो प्रत्यस्तां शयीत एवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरो मृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव चक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति। अयं भावः–रज्ज्वादीनामकेनतूलाज्ञानविषयत्वात्तत्र निवृत्तोऽपि सर्पभ्रमः पुनरुदेति न त्वेकमूलाज्ञानविषये प्रतीचि सकृन्निवृत्तस्य देहात्मभ्रमस्य पुनः सम्भवोऽस्ति कारणाभावात्। तत्त्वपक्षपातित्वाच्च बुद्धेः। यदाहुर्बौद्धा अपि–"निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः। न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः॥" इति। तस्मात्सुष्ठूक्तमहिरिव त्वचमिति। एवमनर्थनिवृत्तिं विद्याफलमुक्त्वानन्दावाप्तिमप्याह–महसि महीयस इति। अजां हित्वा स्वे महिम्नि प्रतिष्ठिते चित्प्रकाशे स्वरूपभूते विद्योतस इत्यर्थः। कीदृशे महसि, अष्टगुणिते। "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इति श्रुत्युक्तैः अणिमामहिमालघिमागरिमाप्राप्तिप्राकाम्येशित्ववशित्वाख्यैर्वाऽष्टभिर्गुणैर्युक्ते। अत एव त्वमपरिमेयभगः अनन्तैश्वर्यः। अत्र "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति श्रुतेरजानुशयी बद्धः तत्त्यागी मुक्त इत्युक्तम्। तत्र–"कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इति श्रुतेरनेकतरंगप्रतिबिम्बचन्द्राभा अनेके जीवाः। जलाशयप्रतिबिम्बाभ एक ईश्वरः। तत्र यस्तरंगो जलाशये लीनस्तत्प्रतिबिम्बो जलाशयप्रतिबिम्बत्वमेति नान्यः। एवं यदन्तःकरणं विद्यया जीवोपाधिभूतं स्वकारणे मायायां लीयते तदुपहिता चितिरीशत्वमेति नान्योपहिता। ततो मायाया अपि बाधे शुद्धचिन्मात्रत्वमिति युज्यते–"लवणं सलिलद्वारा तेजोऽभ्येति न तु स्वतः। एवं जीवाशिवद्वारा याति विष्णोः परं पदम्" (२९) ॥ ३८ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–इतरे भक्तिविमुखाः । बहिःसंगं विषयसंगम् । अन्तर्वान्ताशिनश्चेतसि वान्ताशनवत्त्यक्तविषयध्यानं कुर्वन्तो ये तान्। श्रुतिं पूर्णां पठति "कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्रतत्र। पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः" इति मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानसाधनमिति दर्शयति–कामान्दृष्टादृष्टविषयान् यः कामयते मन्यमानस्तद्गुणांश्चिन्तयानः सः तैः कामभिः कामैः सह जायते यत्रयत्र विषयप्राप्तिनिमित्तकामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्रतत्रेष्टविषयेषु तैरेव कामैर्वेष्टितो जायते, इत्यर्थः। कृतात्मनः परमात्मनि कृत आत्मा येन तस्य प्राप्तात्मतत्त्वस्य तु इहैव

यदि न समुद्धरंतीति। हे भगवन्ये यतयो हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासना यदि न समुद्धरंति नोत्पाटयंति तेषामसतां भवान् हृदि गतोऽपि दुरधिगमो दुष्प्रापः। कथम्। अस्मृतकंठमणिर्विस्मृतो यः कंठमणिस्तत्तुल्यः स यथा कंठे वर्तमानोऽप्यस्मृतश्चेदप्राप्त इव भवति तद्वदिति । न केवलमेतावत्किंत्वसुतृपयोगिनामिंद्रियतर्पणपराणां योगच्छद्मनामुभयतोऽप्यसुखमिहामुत्र च दुःखमेव। तदाह । अनपगतांतकादनिवृत्तान्मृत्योः। लोकाराधनधनार्जनादिक्लेशाद्भोगवैभवप्राकट्यभयाच्चेह तावद्दुःखं भवत ईश्वरादपि दुःखम् । कथंभूतात्। अनधिरूढपदात् अनधिरूढं पदं स्वरूपं यस्य तस्मात् । त्वत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबंधनत्वद्दंडरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः॥ दंभन्यासमिषेण वंचितजनं भोगैकचिंतातुरं संमुह्यंतमहर्निशं विरचितोद्योगक्लमैराकुलम् ॥ आज्ञालंघिनमज्ञमज्ञजनतासंमाननासम्मदं दीनानाथदयानिधान परमानंद प्रभो पाहि माम् ॥ २६ ॥ ३९ ॥

सर्वे कामाः प्रविलीयन्ति विलयं गच्छन्ति। किंभूतस्य–परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पारि समन्ततः प्राप्ताः कामा येन तस्य पर्याप्तकामस्येति । तदुक्तं गीतासु–"आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी॥" इति। नन्वयमात्मज्ञः कृतात्माऽयं कामीति कथं ज्ञायते तज्ज्ञानमाह श्रुतिः–"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत्॥" इति। अर्थश्च–सच्चिदानन्दरूपः परमात्मा देहादिव्यतिरिक्तोऽयमहमस्मीति आत्मानं यः पुरुषश्चेति यदि जानीयात्तर्हि स किमिच्छन् किमात्मातिरिक्तं वस्त्वन्तरमस्ति तदिच्छन् कस्य कामाय आत्मनो व्यतिरिक्तस्य कस्य वस्तुनः कामाय प्राप्तये शरीरमनुसञ्ज्वरेत् शरीरोपाधिकृतसुखदुःखरागद्वेषभयमानापमानादिभिः सन्ततो भवेत्स्वार्थोद्भ्रश्येत् तस्मादात्माज्ञानविमूढानां विषयासक्तचित्तानां कुयोगिनामुभयतोऽप्यसुखमित्युक्तम् । प्रकृतमनुसरामः–अस्मृतकण्ठमणिरिह लुप्तोपमा बोध्या, एतावत् अप्राप्तवदेव त्वं भवसीत्येतावन्मात्रमेव। तदाह उभयतो दुःखमाह। निजधर्मस्यातिक्रम उल्लंघनमेव निबन्धनं कारणं यस्यास्त्वद्दण्डरूपनरकप्राप्तेः। अमुत्रापि परलोकेऽपि । इत्यर्थ इति–"कालिका भिक्षवो दृष्टा उभाभ्यां मार्गतो गताः। दुग्धश्रीफललोभेन हंसोद्दिष्टबको यथा॥" इति न्यायेनेह भोगाप्राप्तेः परत्र सुखाप्राप्तेश्च दुःखमेवेति भावः। न्यायार्थस्तु–मत्स्यान्निघ्नन्तं सुरूपं बकं दृष्ट्वा हंसस्तं सुभोगेन लोभयित्वा निष्पापं कर्तुमिच्छन्नुवाच–अहो किमर्थं हिंसया जीविकां करोषि मया सार्द्धं गच्छ त्वामतिस्वादुतरं भोजनं पेयञ्च दास्यामि । स च भोगलोभेन तेन साकं गच्छंस्तत्तुल्यमुड्डयितुमशक्नुवन्नाह त्वया साकं गन्तुं न शक्तोऽस्मीति। ततो हंसस्तं स्वपृष्ठमारोप्य ययौ। स चोवाच मां क्षुधार्तं भोजनं देहीत्युक्तः सन् नारिकेलफलं चञ्च्वा निर्भिद्य तद्गतं दुग्धं बकाय पाययामास, स च तदेवातिस्वादु मत्वात्रैवाहं प्रतिदिनमिदं क्षीरं पीत्वा स्थास्यामीति विचार्य हंसमाह–नाहमितोऽग्रे यास्ये त्वं याहीति। एवं सत्संगमिषेण स्वगृहं त्यक्त्वा भोगेष्वासक्तो हरिभजनमकुर्वाणोऽप्युभयभ्रष्टो भवतीत्यर्थः। स्वामिनाम्–दम्भेति। अत्रैतज्ज्ञातव्यं स्वयं परमहंसर्षभो निवृत्तसमस्तमायागुणेन्द्रियव्यापारोऽनवरतभगवद्गुणस्मरणकीर्तनादिभिर्निदिध्यासितपरमात्मतत्त्वोऽपि स्वस्य संन्यासित्वात्कुसंन्यासिनां दोषानात्मन्यारोप्य परमानन्दं श्रीकृष्णं प्रार्थयन्नाह–दंभेन यो न्यासस्तस्य मिषेण छलेन। वञ्चिता जना येन तम्।दम्भन्यासत्वात् भोगेषु एका केवला या चिंता तयाऽऽतुरं दुःखितम्। अत एवाहर्निशं मुह्यन्तं मोहं प्राप्नुवंतम्।विरचितो य उद्योगो मठनिर्माणादिव्यापारस्तत्र यः क्लम इतस्ततो धनाद्यर्थपरिश्रमस्तेनाकुलमवशम् अतोऽज्ञमतस्तवाज्ञालंघिनम्। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयाच्छान्तो दांतः" इत्याज्ञां विलंघ्य कृतसंन्यासम्। तत्रापि संन्यासधर्मं परित्यज्य भोगाद्याकुलत्वादाज्ञालंघिनमिति। तत्कुतः यतः अज्ञानां जनतानां समूहानां सम्माननाभिः सत्कारैः सम्यग्मदोऽभिमानोऽहो एते मां सर्वोत्कृष्टं ज्ञात्वाऽर्चयंतीत्येवंलक्षणो यस्य तम् एवंभूतं माम्। हे दीनैरासमंतान्नाथ्यते प्रार्थ्यते इति तथाभूत, दयैव निधानं धनं यस्य हे तथाभूत। एतेनैवंभूतं कुमार्गगामिनं समुद्धर्तुं श्रीकृष्ण एव प्रभुर्नान्य इति दर्शितं स्वामिचरणैः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–ये तु कपटभक्तास्तेषां न तव प्राप्तिर्न वा किमपीहामुत्र सुखमित्याहुः–यदीति । हे भगवन् ये च बहिर्बकाकारा मिथ्यासंन्यासिनो वासनासहस्राक्रान्तान्तःकरणा देहेंद्रियलालनपरा रहसि रात्रौ परस्त्रीबालभोगादिसुखभोक्तारस्तेषां त्वं हृदि स्थितोऽपि

गुरूपदेशान्मनसि प्राप्तोऽपि वा विस्मृतकण्ठमणिरिव यथावदनुभवितुमशक्य एवासि प्रत्युत तेषां लोकाराधनधनार्जनादिक्लेशाद्भोगवैभवप्राकट्यभयाच्चैहिकं दुःखमेव, तथा तवेश्वरस्याज्ञानादज्ञत्वेनावश्यकर्तव्यसन्ध्योपासनादिनिजनित्यधर्मपरित्यागाच्च त्वत्तो दण्डरूपनरकप्राप्त्या पारलौकिकमपि दुःखमेव, यदि योगिनामप्येवं तदा किमु वक्तव्यमसतामित्याशयः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–तदेव तत्सन्ततभक्त्यर्थमेवान्यपरत्वमपि पदपि वयं न सहामह इत्यन्या ज्ञानयोगमिश्रभक्तिप्रतिपादकश्रुतय आहुः–यदीति । यतयो निर्जितबहिरिन्द्रियाः संन्यासिनोऽपि यदि हृदि कामवासनाः समस्ता एव नोन्मूलयन्ति तर्हि तेषामसतामुत्तमावस्थानप्राप्तानां हृदि गतो ज्ञानसिद्ध्यर्थं मनस्याश्रितोऽपि भवान् दुरधिगमो यथाकथञ्चिदेव स्मृतिविषयः स्यात् ताभिरावृतचित्तत्वात् । ननु, परमदुर्लभोऽपि भाग्येन लब्धश्चेत्क इव तादृशः स्यात् । अस्मृतेति । कण्ठे परिहितोऽपि महामणिः कामाद्यासक्तिसमये विस्मृतो दृश्यत इत्यर्थः । ये त्विन्द्रियतर्पणतत्परास्तेषां योगिनां योगसिद्ध्यर्थं त्वदुपासनाप्रवृत्तानामप्युभयतोऽप्यसुखम् तत्रानपगतान्तकान्मृत्युपरम्परामयसंसारादाध्यात्मिकादिदुःखं न अधिगतं नात्मोन्मुखीकृतं पदं चरणारविन्दं यस्य तस्माद्भवतस्तूपेक्ष्यरूपमिति । श्रुतयस्तद्दर्शिता एव (२६) ॥ ३९ ॥

नीलकण्ठी–पूर्वस्मिन् श्लोके सत्त्वमित्यपेतभगस्य जीवस्यापरिमेयभगत्वलक्षणमीश्वरत्वमुक्तं तस्य शशशृङ्गवद्विकल्पमात्रत्वे शुक्तिरजतवत्प्रातिभासिकत्वे मनोरथवनितावत्प्रतिभामात्रत्वे वा मिथ्यात्वापत्त्या "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म" इति वाक्यजातमनर्थकं स्यात् । कीटभ्रमरवदुत्पाद्यत्वे दधिवद्विकारत्वे जन्यतया तस्यानित्यत्वापत्तिः, नदीसिन्धुवदवाप्यत्वमपि न नरागारवद्भेदेन घटाकाशमहाकाशवदभेदेन आद्ये वाक्यानर्थक्यम्, अन्त्ये जीवब्रह्मणोर्वास्तवांशांशिभावापत्तेः "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इति निरवयवत्वश्रुतिव्याकोपः काञ्चनशुद्धिवद्भावकत्वे निरञ्जनत्वश्रुतिव्याकोपः 'असंगो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतेः, इत्यभिसन्धाय कण्ठमणिवन्नित्यप्राप्तमप्यावरणापगममात्रलभ्यं जीवस्येश्वरत्वमित्याह–यदि न समुद्धरन्तीति । हृदि गत इत्युपलब्धिस्थानमुक्तम्, शेषग्रन्थेन वासनाक्षय उपलब्धिहेतुरुक्तः एवं श्रुतियुक्तिभ्यां निश्चितेऽप्यात्मैक्ये भेदवासनाप्राबल्याद्विपरीतवासना न निवर्ततेऽतस्तन्निवृत्त्यर्थं निदिध्यासनमत्र श्लोके विधीयते इति तात्पर्यार्थः । अक्षरार्थस्तु–हे भगवन् यतयः संन्यासिनो यदि हृदि स्थिताः कामजटाः काममूलवासनाः न समुद्धरन्ति समूलं नोन्मूलयन्ति तर्हि त्वं तेषामसतां दुरधिगमो दुष्प्रापः, कामोन्मूलनकृतां तु हृदिगतः स्मृतकण्ठमणिरिव सुखलभ्यः । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" "प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्" इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । ननु–"अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्वं स इच्छति । न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम ॥" इति रागिगीतावचनात्कामोऽपि रागिणां सुखहेतुरेवातः कथं तस्य हेयत्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह–असुतृपेति । इन्द्रियतृप्तिकामानां योगिनां परिव्राडपसदानाम् उभयतोऽप्यसुखं भवति । अयं भावः–वैराग्यपूर्वकं यमनियमाद्यष्टाङ्गोपेतमनुतिष्ठतां पुरस्तादणिमादिसिद्धिषूपस्थितासु योगैश्वर्यासक्तास्तेऽसुतृपयोगिनः तेषां न सिद्धिजं सुखमन्तवत्त्वात् नापि मोक्षसुखमवैराग्यात् किन्तु संसार एव । यदाह भगवान्पतञ्जलिः–"स्थान्युपनिमन्त्रणोसङ्गस्मयाकरणपुनरनिष्टप्रसंगात्" इति । स्थानिनो देवाः । किं तदुभयं यस्मादसुखं तदाह–अनपगतेति । अनपगतोऽनतिक्रान्तोऽन्तको बन्धको मृत्युरूपी कामः विषयाभिलाषः "अशनाया हि मृत्युः" इति श्रुतेः । अवैराग्यादेकं भयं यदाह भगवान्–"बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥" इति । तथा भवतः श्रीविष्णोः अनधिरूढान्निदिध्यासनबलेनानधिगतात्पदात्पदनीयात्स्थानात् "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतिप्रसिद्धात् अज्ञातादात्मनो जन्ममरणप्रवाहपाताख्यं द्वितीयं भयमित्यर्थः । तस्माद्वैराग्यबलेन कामवासनानां समूलमुन्मूलने यतमानस्य योगिश्रेष्ठस्य स्वरूपानन्दलाभः कण्ठमणिवद्भवति नान्यस्येति तात्पर्यम् (२६) ॥ ३९ ॥

१ संस्कार्यत्वे ।

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ॥
अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरंपरया श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ २७ ॥ ४० ॥

ननु यतेर्न किमपि कृत्यमस्ति प्रारब्धमेव सुखोपभोगेनापक्षय्यते अतः किमिति वृथा शप्यते उभयतोऽप्यसुखमिति, श्रूयते च "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" इत्यादि तत्राह । त्वदवगमीति । हे सगुण षड्गुणैश्वर्ययुक्त त्वदवगमी त्वज्ज्ञानवान्भवदुत्थशुभाशुभयोर्भवतः कर्मफलदातुरीश्वराद्धेतोरुत्थयोराविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यापुण्यकर्मणोः फलभूतान् गुणविगुणान्वयान्सुखदुःखसंबंधान्न वेत्ति नानुसंधत्ते तर्हि तदानीं च देहभृतां देहाभिमानिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्गिरो विधिनिषेधलक्षणा न वेत्ति। विगतदेहाभिमानतया कार्याकार्यबोधाभावान्न नियुज्यत इत्यर्थः । युक्तं चैतत् । यतः कारणान्मनुजैरन्वहं श्रवणभृतः अनुदिनं श्रवणेन चेतसि धृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिरपवर्गरूपा गतिर्भवासि । कथम् । श्रवणभृतः । अनुयुगं प्रतियुगं या गीतपरंपरा उपदेशसंततिस्तया सत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ये तावत्तत्त्वज्ञानिनो न तेषां कर्माधिकारशंकाऽपि । ये चानवरतं त्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठास्तेषामप्यासन्नभवत्पदानां विधिनिषेधबाधः इतरेषां तु योगच्छद्मनेंद्रियलालसानामुभयतोऽप्यसुखमिति ॥ अवगमं तव मे दिश माधव स्फुरति यन्न सुखासुखसंगमः ॥ श्रवणवर्णनभावमथापि वा नहि भवामि यथा विधिकिंकरः ॥ २७॥ ४० ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः **वंशीधरी**–अत्राक्षिपति–नन्विति । यतेः संन्यासिनः । कृत्यं कर्तव्यम् । सुखोपभोगेन विषयसुखास्वादनेन । अपक्षय्यतेऽपाक्रियते । यतोऽतो हेतोः स यतिः शप्यते उपालभ्यते उभयतोऽप्यसुखम् इत्येवंरूपेण । श्रुत्यापि तथैव प्रोक्तमित्याह–श्रूयते चेति–"एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" इति । अर्थः–ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः एष महिमा माहात्म्यं नित्यमतः कर्मणा शुभेन न वर्द्धते वृद्धिं न याति, तथाऽशुभेन कर्मणा नो कनीयान् क्षीयते अन्ये तु महिमानः कर्मकृता अनित्याः अतस्तं महिमानं विदित्वा यस्यैष महिमा तस्यैव परमात्मनः पदवित्स्वरूपवित् स्यात् स पापकेन शुभाशुभलक्षणेन कर्मणा ज्ञानाज्ञानकृतेन न लिप्यते इति । ततः किमत आह श्रुतिः–एनं ब्रह्मविदं पाप्मा पापं न तरति नातिक्रामति स तु सर्वं भूतं भवद्भविष्यत्पापं तरति अतिक्रम्य वर्तते एवं योज्यं न तपति न तापयति स तु सर्वं तपति भस्मसात्करोति इति । तदानीं त्वदवगमावसरे । इत्यर्थ इति–देहाभिमानिनामेव विधिनिषेधे प्रवृत्तिरस्ति तद्धीनानां न सास्तीति भावः । एतद्विधिनिषेधराहित्यं युक्तमुचितम् । इत्यर्थ इति–एतेन काल्पनिकासत्सम्प्रदायप्रवृत्तानां तु स्वप्नेऽपि भगवत्प्राप्तिर्न सम्भवतीति भावः । फलितमाह–एतदुक्तं भवतीत्यादिना । इतरेषां त्वदवगमत्वद्भक्तिरहितानाम् । स्वामिनाम्–अवगममिति । अवगमं ज्ञानम् । यद्येन त्वदवगमेन । सुखासुखयोः संगमो न स्फुरति भासते । अथापि यद्वा । यथा येन । विधिकिङ्करः प्रवृत्तिमार्गानुयायी ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–इदमेव स्पष्टीकरोति–त्वदिति । यतस्तव यथार्थसाक्षात्कारवानत एव देहाभिमानशून्यः, अत एव स कर्मफलप्रदपरमेश्वरप्रेरितप्राचीनधर्माधर्मकर्मफलीभूतसुखदुःखसम्बन्धान् देहाध्यासप्रयुक्तकर्मादिकर्तव्यताबोधकवेदवाचश्च नानुसन्धत्ते।ये वा परम्परागतसनातनसत्सम्प्रदायानुरोधेनानुक्षणप्रवर्तमानत्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठया त्वां चित्ते धारयन्ति तेषामपि त्वत्पादपद्मासन्नतया मिथ्यासंन्यासिनामिव न विधिनिषेधाधिकारो दुःखं वा किन्तु तस्य तेषां च मोक्षाख्या तुल्यैव गतिस्त्वमेव भवसि।यद्वा–युगेयुगे प्रतिदिनं मनुजैः कृता या सगुणस्याप्राकृतगुणाढ्यस्य तव या गीतपरम्परा त्वन्नामकीर्तनादिप्रवाहरूपा तया त्वं श्रवणभृतस्तत्कर्णयोः परिपूर्णः सन्नपवर्गगतिर्भवसि।अपकृष्टा वर्गा धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारः पुरुषार्था यतस्तथाभूता गतिर्भवसि प्रेमभक्तिप्रद इति

यावत्–"कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम्" इत्याद्युक्तेः॥*॥ **तोषिणी**–तच्छ्रुत्वा तदेकपरायणाः सोल्लासमभिस्पष्ट्यन्ति–त्वदिति। त्वद्याथार्थ्यानुभवी तु भवदुत्थयोर्भवद्भक्तिप्रभावेण स्थातुमसमर्थयोरपि साधनबाहुल्याय तद्देहं रिरक्षूणां भवतैव तदाभासत्वेन स्थापितयोः शुभाशुभयोः प्रारब्धरूपयोर्गुणविगुणौ सुखदुःखे तयोरन्वया अनुवृत्तयस्तान्न वेत्ति ते सन्ति न वेति न जानात्यपि, यदा तान्न वेत्ति तदा देहभृतां देहाभिमानिनां विधिनिषेधरूपा गिरः सुतरां न वेत्ति। यद्वा–गिर स्तुतिनिन्दारूपाश्च न वेत्तीति। अथवा भवत् उद्भवत् उत्थमुत्थितं च देहभृतां तयोर्जायमानोत्थितयोः देहभृद्भिः क्रियमाणयोः कृतयोरिति यावत्, तयोः शुभाशुभयोः पुण्यपापयोर्गुणविगुणान्वयान् गुणदोषसम्बन्धान्न वेत्ति कः किं करोति कृतवान्वा। ततो वा भद्राभद्रं किं जातं तत्सर्वं न जानातीत्यर्थः। तर्हि तेषां स्तुतिनिन्दारूपाः स्वविषयिका गिरश्च न वेत्ति, त्वदनुभवानन्दाविष्टत्वादेवेत्यर्थः। तर्हि किं करोतीत्यपेक्षायां तत्सम्प्रदायप्रवर्तकमहाजनदृष्टान्तेन दर्शयति–अन्विति। यतोऽनुगमाद्धेतोः स्वभक्तयेकवशत्वं मनुजैः श्रीस्वायम्भुवमनुतुल्यैः प्राणिभिरनुयुगं तत्राप्यन्वहं गुणगीतपरम्परया श्रवणद्वारा चेतसि धृतो भवसि। तदुक्तं तृतीये श्रीमनुमुद्दिश्य–"अयातयामास्तस्यासन्यामाः स्वान्तरयापनाः। शृण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः॥" इति। तत्र हेतुः–अपवर्गस्यापि गतिराश्रयो दशमपदार्थस्त्वं परमपुरुषार्थत्वादेवेति भावः। तदेवं "यावत्त्वच्छ्रवणादेरेवंभूतं महिमानं न जानन्ति तावदेव साधनान्तरे प्रवर्तन्ते" इति च 'तावत्कर्माणि कुर्वीत' "मत्कथाश्रवणादौ च श्रद्धा यावन्न जायते" इत्यादेः॥*॥ **विश्वनाथस्तु**–अपवर्गगतिः पञ्चमस्कन्धगद्यदृष्ट्या प्रेमभक्तिप्रदः। अपकृष्टा वर्गाश्चत्वारोऽपि यतस्तथाभूतो वा गतिर्भवसीत्याह–अत्र श्रुतयः–"तैरहं पूजनीयो वै भद्र कृष्णनिवासिभिः। तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः। कलिना ग्रसिता ये वै तेषां तस्यामवस्थितिः। यथा त्वं सह पुत्रैश्च यथा रुद्रो गणैः सह। यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः॥" गोपालतापन्यः॥ तद्धर्मगतिहीना इति कलिना ग्रसिता इति च दुराचारत्वव्यञ्जकम्। तस्यां मथुरायां तदेवं दुराचारे सति द्वयोरुपासकयोर्मध्ये "यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः। ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति॥ सुरानात्मानमात्मस्थं निन्हुते मां च धर्महा। अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते॥" इति भगवतायतिर्निन्दितः। "अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्। साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥" इति स्वभक्तोऽभिनन्दितो यथा तथैव स्वस्तवान्ते श्रुतिभिरपि त्वदनुवर्तिनीभिः समवादीति ज्ञेयम् (२७)॥ ४०॥

नीलकंठी–एवं श्रवणमननिदिध्यासनाभ्यासेन साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्य स्थितप्रज्ञस्य द्वे अवस्थे समाधिर्व्युत्थानं च क्रमेण पूर्वोत्तरार्धाभ्यामाह–त्वदवगमीति। त्वदवगमी त्वां साक्षाद्विद्वान् भवतो विदुषः सकाशादुत्थे उत्थिते दूरीभूते "तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते" "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय" इत्यादिश्रुतिभ्यः त्वत्तो दूरीभूतयोः शुभाशुभयोः सुखदुःखयोः। कर्मणि षष्ठी। न वेत्ति न जानाति। समूलमुन्मूलितवासनो विद्वान्समाधौ दुःखं न वेत्ति "यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते" इति स्मृतेः। अत्र हेतुः, यस्मात्तर्हि समाधिकाले देहभृतां प्राणिनां गुणविगुणान्वयानुत्तमत्वाधमत्वसम्बन्धान्न वेत्तीत्यनुषज्यते। तथा गिरः शब्दादीन्विषयाँश्च न वेत्ति। "अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता–लोका अलोका वेदा अवेदाः" इत्यादि–श्रुतेः। "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम्॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्। अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ" इत्यादि च। उत्तमाधमजात्यादिव्यवस्था वेदशास्त्रादिप्रामाण्यं च प्रबोधात्प्रागेव न तदूर्ध्वमिति भावः। एवं स्थितप्रज्ञस्य समाध्यवस्थामुक्त्वा व्युत्थानावस्थामाह–अनुयुगमिति। युगं मिथुनं चिज्जडैक्यं प्रमातृत्वमनुसृत्येत्यर्थः। अन्वहम् अहंकारममकारावनुसृत्येति। अनुयुगमन्वहं सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः तं दग्धपटवदनुवर्तमानमनुसृत्य स्थितो योगी सगुणस्य श्रीकृष्णादेर्गीतं यशोवर्णनं तस्य परम्परया सातत्येन पूर्वोक्तं सर्वं न वेत्तीत्यनुवर्तते। समाहितो योगी ज्ञेयाभानात्सुखदुःखादिकं न वेत्तीति। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति श्रुतेः। व्युत्थितश्च भगवद्गुणगानानन्दनिमग्नो न द्वैतातपसन्तापकणिकामनुभवति–"स चक्षुरचक्षुरिव" इत्यादिश्रुतेः। "देहं विनश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम्। दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः॥" इति स्मृतेश्च। अयं भावः–"उभे उ हैवैष एते तरति" इति विदुषः पूर्वपुण्यपापतरणस्य "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इत्यागामिपुण्यपापासम्बन्धस्य च श्रवणान्न तदुत्थसुखादिप्रसक्तिरस्ति, अस्ति तु प्रारब्धकर्मोत्थयोस्तयोः "विमुक्तश्च विमुच्यते" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति द्विर्विमुक्तिश्रवणेन

द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया त्वमपि यदंतरांऽडनिचया ननु सावरणाः॥
ख इव रजांसि वांति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलंत्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः॥ २८॥ ४१॥

त्वदवगमी न वेत्ति सुखदुःखे न च विधिनिषेधावित्युक्तं तत्र ननु कथमवगंतुं शक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वादित्येवमाशंक्य सत्यमेवमनवगाह्यमहिम्नो वाङ्मनसगोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् "यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितं महिमानमाह। द्युपतय एवेति। हे भगवंस्ते अंतं द्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयो न ययुर्न प्रापुः। तत्कुतः। यदंतवद्वस्तु तत्किमपि त्वं न भवति। आस्तां द्युपतयो न ययुरिति यद्यस्मात्त्वमप्यात्मनोऽन्तं न यासि। कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वाऽत आह। अनंततया अंताभावेन। नहि शशविषाणाज्ञानं सार्वज्ञ्यं तदप्राप्तिर्वा शक्तिवैभवं विहंति। अनंतत्वमेवाह। यदंतरेति। यस्य तवांतरा मध्ये ननु अहो सावरणा उत्तरोत्तरं दशगुणसप्तावरणयुक्ता अंडनिचया ब्रह्माण्डसमूहा वांति परिभ्रमंति। वयसा कालचक्रेण खे रजांसीव सह एकदैव न तु पर्यायेण। हि यस्मादेवमतः श्रुतयस्त्वयि फलंति तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यंति न तु साक्षाद्वदंत्ययमेतावानिति। सगुणस्य गुणानंत्यान्निर्गुणस्य चागोचरत्वात्। कथं तर्ह्यपदार्थे तात्पर्यमिति। तत्र विधिमुखवाक्ये भवेदयं नियमः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति निषेधमुखे तु नायं नियम इत्याह। अतन्निरसनेति। "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अस्थूलमनणु" इत्यादिप्रकारेण लक्षणया च तत्त्वमसीत्यादयः पर्यवस्यंति।

प्रारब्धकर्मणामनष्टत्वावगमात्। तथाप्युक्तविधो योगी नान्यवत्सुखदुःखे विन्दतीति। ननु विद्वदविदुषोर्व्यवहारः समानः "पश्वादिभिश्चाविशेषात्" इति न्यायात्। तथा च व्युत्थितो योगी कर्म वा देहपुत्राद्याभिमानं वा कुतो नानुसरतीत्यत आह–श्रवणेति। यतो हेतोरपवर्गगतिस्त्वं मोक्षलक्षणः प्राप्यात्मा त्वं मनुजैरधिकारिभिः श्रवणेन भगवत्कथाश्रवणादिप्रणाड्या भृतो धृतः साधकदशायामतः सिद्धदशायामपि तदेव तेऽव्यवहितपूर्वसंस्कारदार्ढ्यादनुतिष्ठन्ति न कर्मादीत्यर्थः। अन्यदपि जीवन्मुक्तलक्षणम्–"अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी॥" इत्यादि शास्त्रादवगन्तव्यम् (२७)॥ ४०॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–पुनराक्षिपत्यत्र–त्वदवगमीति। पूर्वोक्तपद्ये त्वदवगमीत्यादि यदुक्तं तत्राशंकते–नन्विति। अवगन्तुं ज्ञातुम्। दुरधिगमत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वस्य अनवगाह्यमहिम्नो दुर्ज्ञेयमाहात्म्यस्य। तथाह श्रुतिः–"स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाशे तदोतं प्रोतं च" इति। अर्थः–स ह याज्ञवल्क्य उवाच–हे गार्गि त्वयोक्तं यत् ऊर्ध्वम् उपरि दिवः अण्डकपालात् यच्चार्वागधः पृथिव्या अधोऽण्डकपालात् यच्चान्तर्मध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योरण्डकपालयोरिमे द्यावापृथिवी यद्भूतमतीतं भवच्च वर्तमानं भविष्यच्च भवितव्यं तच्च यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रमाकाशे ओतं प्रोतं च, यद्वै व्याकृतं सूत्रात्मकं जगत् अव्याकृताकाशे ब्रह्मरूपे वस्तुमात्रं त्रिष्वपि लोकेषु वर्तत इत्यर्थः। अनन्तत्वपरे यदप्रापणे हेतुं पृच्छति–तत्कुत इति। अन्ताज्ञाने सर्वज्ञता तव कथं स्यादित्याशयेनाह–कुतस्तर्हीति। विद्यमानवस्तुनो ज्ञानाग्रहणे हि सार्वज्ञं शक्तिवैभवं च विहन्ति न त्वविद्यमानस्यापीति भावः। हि यस्मादेवमनन्तोऽसि अतो हेतोः। पुनराशंकते–कथमिति। अपदार्थे पदाशक्ये। तत्र तात्पर्यनिर्णये। विधिमुखे वाक्ये तत्त्वमसीत्यादिके। अयं क इति चेदाह–पदार्थस्यैवेति। अतन्निरसनेन आरोपितापवादेनेति। तदाह श्रुत्या–"अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यस्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताद्भव्याच्च यत्पश्यासि तद्वद" इति। अर्थः–तद्वस्तु विदितात् ज्ञानात् वस्तुनोऽन्यत् पृथगेव भवति। तर्हि, अवच्छिन्नमज्ञातं

न च वाच्यं निषेधैः शून्यमेव ज्ञाप्यत इति।यतो भवन्निधनाः।भवति त्वयि निधनं समाप्तिर्यासां तास्तथा नहि निरवधिर्निषेधः संभवत्यतोऽवधिभूते त्वयि फलंतीत्यर्थः॥ द्युपतयो विदुरंतमनंत न ते न च भवान्न गिरः श्रुतिमौलयः ॥ त्वयि फलंति यतो नम इत्यतो जयजयेति भजे तव तत्पदम् ॥ २८ ॥ ४१ ॥

प्राप्तमत आह—अथो अविदितादधि अथो अप्यर्थे अविदितात् अज्ञातादपि वस्तुनो अधि उपरि तद्वर्तते उपर्यर्थलक्षणयाऽन्यदित्यर्थः । यद्धि यस्मादुपरि भवति तद्धि तस्मादन्यदिति प्रसिद्धम् । धर्मोच्छास्त्रीयादन्यत्र तथाऽधर्मादन्यत्र तथा कृतं कार्यमकृतं कारणं तस्मादन्यत्र भूतादतिक्रान्तात्कालाद्भाव्याद्भविष्यतश्चकाराद्वर्तमानाच्चान्यत्र यदीदृशं सर्वव्यवहारगोचरातीतं पश्यसि जानासि तदेति यमं प्रति नचिकेतसः प्रश्नः । अत्रैवं श्रुत्यन्तरम्—"यस्मिन्नाकाशे सर्वमोतं प्रोतं स कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च" इति गार्गिप्रश्ने याज्ञवल्क्यो वदतीत्याह—"स होवाचैतद्वै तदक्षरं परमं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमलाञ्छमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नोति कश्चन" इति "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः" इति । सुगमत्वात्किञ्चिद्व्याख्यायते—हे गार्गि यदेतत्कथितं तदक्षरं परमं परं ब्रह्म ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति तदाह—अस्थूलमित्यादि । अलोहितम् अग्नेर्गुणो लोहितः अपां स्नेहस्ताभ्यामन्यत् सर्वथाप्यनिर्देश्यम् । लाञ्छः छाया तद्रहितमच्छायम् । तर्हि तमः, न अतमः । अमुखमद्रूम् । मयिन्ते येन तन्मात्रं रूपं तदस्य नास्तीत्यमात्रम् । छिद्रवदन्तरं नास्तीत्यनन्तरम् । तर्हि बाह्यम्, न अबाह्यम् । इति । अतन्निरसनेन ब्राह्मणास्तदक्षरं वदन्ति—तदक्षरं किञ्चन वस्तु नाश्नाति नोपभुंक्ते कश्चन कोऽपि पुमाँस्तन्नाश्नोति नानुभवतीति पर्यवस्यन्ति प्रतिपादयन्ति । इत्यर्थ इति—निरवधिकनिषेधादर्शनात्तदवधिभूतं त्वामेव प्रतिपादयन्तीति भावः । स्वामिनाम्—द्युपतय इति । हे अनन्त ते तवान्तं द्युपतयो न विदुर्भवाँश्च न वेत्ति । श्रुतीनां वेदानां मौलयो मुकुटीभूता गिरो वेदान्तवाक्यानि न विदुः किन्तु—यतस्ता गिरस्त्वयि नमो जय जयेतीत्युक्त्वा फलन्ति निवृत्तव्यापारा भवन्ति अतोऽहं त्वत्पदं नमो जयजयेति ब्रुवन्भजे ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—निर्विषयत्वेन ब्रह्मणः साक्षात्कारासम्भवमाशङ्क्य वागाद्यगोचरं ब्रह्मेति ज्ञानमेव ब्रह्मसाक्षात्कार इत्याहुः—द्युपतय इति । उत्तरोत्तरदशगुणभूम्यादिसप्तावरणसंयुता ब्रह्माण्डकोटयोऽपि त्वय्याकाशे रजांसीवैकदैव न तु क्रमेण कालचक्रेण परिभ्रमन्तीति । यद्वा—सृष्ट्यादौ लब्धप्राकट्या निष्क्रामन्ति प्रलयादौ लब्धाप्राकट्याः प्रविशन्तीत्यर्थः । तवान्ताभावात् स्वयमपि स्वस्यान्तं त्वं न यदि यासि तदा ब्रह्मादयस्तवान्तं न ययुरिति किमाश्चर्यम्, तत्रापि वयं काः, तस्माच्छ्रुतयः कल्पितप्रपञ्चबाधावधिभूते त्वय्येव तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यन्तीत्यतो जयजयेत्यर्थः । यद्वा—अहो कियदस्माकं वाग्वैभवं येन त्वदीयवैभवं विषयीकृत्य स्तोष्याम इत्युपसंहरन्ति—द्युपतय इति । यदन्तरा यस्य तवैकैकरोमकूपमध्ये कालचक्रेण सहैव सावरणासंख्यब्रह्माण्डानि द्युपतयो ब्रह्मादयो देवताश्च गवाक्षेषु परमाणव इव परिभ्रमन्ति, अत एव ते ब्रह्मादयस्तवान्तं न ययुरेव । तथा तवान्ताभावात्त्वमपि स्वस्यान्तं न यासि यत् यद्यप्येवं तथापि त्वयि विषयेऽस्मदाद्याः श्रुतयः फलन्त्येव त्वां विषयीकृत्य सफला भवन्त्येव, त्वदीयवास्तवस्वरूपनिरूपणासामर्थ्येऽपि श्रुतयः खलु भगवद्विषयिण्य इति प्रथयैवास्माकं साफल्यमिति भावः । अथ कथमेवं विषण्णा भवथेति चेत्तत्राहुः—अतन्निरसनेनेति । अतत् मिथ्याभूतं विश्वं तस्य "नेह नानास्ति किञ्चन" "अस्थूलमनणु" इत्यादिना निरसनेन बाधेनैव भवतीति भवद्वर्तमानं प्राप्तं निधनं मरणं यासां ता वयमित्यर्थः, आसन्नमरणा इति यावत् । अयं भावः—यथा सुवर्णवज्रादिक्षेत्रे मृत्पाषाणजलादिषु महता यत्नेन दूरीकृतेष्वेव सुवर्णवज्रादिकं लभ्यते तथात्रापि मिथ्याभूतप्रपञ्चान्तर्गतानन्तवस्तूनां निरासे कृत एव तत्पदलक्ष्यार्थप्राप्तिर्नान्यथा । एवं च सृष्ट्यारम्भकालमारभ्य प्रलयकालपर्यन्तमप्यतद्वस्तूनां गणनमप्यशक्यं किं वक्तव्यं तन्निरसनमशक्यमिति । तन्निरसनं विना च तव ज्ञानमशक्यं तद्विना तु सुतरां त्वद्वर्णनमशक्यमिति कृत्वाऽत्यन्तासाध्ये कार्ये प्रवृत्तानामस्माकमन्ततो मरणमेव प्राप्तमित्याशयः । यद्वा—नन्वेवं दुर्गमश्चेदहं तदा भवतीभिर्वृत्त्यन्तरसेवांगीकार्यमिति चेत्तत्राहुः—भवन्निधना इति । भवानेव नितरां धनं यासां ता वयमित्यर्थः । त्वां विना क्षणमप्यस्माकं न निर्वाहस्तस्मात्त्व जागरणलक्षणप्रकाश एवास्माकं जीवनमतो जागृहीत्याशयः । तस्माद्यदा तवानुकम्पां वयं लभेमहि अन्यो वा कश्चन लभेत तदैव दुष्प्रापमपि तव तत्त्वं सुगमं भवेदिति—अखिलशक्त्यवबोधकेति । प्रथमश्रुत्युक्तमेवात्राप्यनुसन्धेयमिति संक्षेपः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—तदेवं स्तुतौ संक्षेपदर्शितनिजनिजार्थाः सर्वविधश्रुतीर्मुख्यया लक्षणया च वृत्त्या तत्स्वरूपनिरूपणद्वारा तत्स्वरूपवैभवनिरूपणद्वारा च तत्र चरन्तीरपि पर्याप्तिमनाप्तवतीर्दृष्ट्वा लब्धसमयास्तथैव स्वेषां तत्र चरणं युक्तमित्युपसंहरन्त्यः काश्चिदुपक्रमश्रुतीनां संवादे

नाहुः—द्युपतय इति । अनादिकालपरम्परासम्बन्धिनोऽनन्तब्रह्माण्डसम्बन्धिनश्च नानाब्रह्मरुद्रादयोऽपि त्वं सर्वकालदेशव्यापकोऽपि अनन्ततयेति द्युपतय इत्यस्य च तत्त्वाप्राप्तौ हेतुः । इदमेवं टीकायां यदन्तरेत्यादिना पूर्वत्रापि योजितम् । यस्य तवांशेनाविर्भूतस्य कारणार्णवशायिरूपस्याप्यन्तरा एकैकरोमकूपमध्ये ब्रह्माण्डनिचया असंख्येया वान्ति सृष्ट्यादौ लब्धप्राकट्या निष्क्रामन्ति प्रलयादौ लब्धाप्राकट्याः प्रविशन्ति चेत्यर्थः । गवाक्षे परमाणव इवेति भावः । वयसा तेषां परिच्छेदकेन कालचक्रेण सह इति देशकालानन्त्यं दर्शितम् । तस्य स्वरूपवैभवाभ्यामेव तत्तदीयतत्तत्सर्वाश्रयत्वात् । यद्यस्मादानन्त्याद्धेतोः श्रुतयोऽप्यतन्निरसनेन अनन्तादनन्तवैभवाच्च त्वत्तोऽन्येषां सान्तानां सान्तवैभवानां चानुवादपूर्वकत्यागेन भवत्येवानन्तेऽनन्तवैभवे पाराप्राप्त्या निधनं समाप्तिर्यासां तथाभूताः सत्यः सर्वा अपि श्रुतयः फलन्ति सफला भवन्ति, अनन्तपुरुषार्थप्राप्त्या सार्थका जायन्ते । एतदुक्तं भवति—यस्माच्छ्रुतयः सर्ववाक्यान्वयेन त्वय्येव सार्थका जायन्ते, तस्मात्तासामेकदेशवाक्यरूपस्तत्तदनुवादोऽपि तत्तन्निरसनपूर्वकत्वदुपदेशवाक्यार्थपर्यवसान एव । अतन्निरसनवाक्यमपि त्वदवधिकमेव साक्षात्त्वदुपदेशवाक्यमपि तथैवातन्निरसनपूर्वकमेवेति लक्ष्यो वाच्यो वा भवसि । अस्मदेकप्रामाण्येन सर्वथैवाप्राकृतानन्तस्वरूपवैभवतया निर्णीयमानस्त्वमस्माकं परमपुरुषार्थोऽसि । एतदेवोक्तमुपक्रमवाक्येऽपि—जयजय जह्यजामित्यादीति । तत्रानन्ततया प्रतिपादिकाः श्रुतयोऽपि "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्याद्याः सर्वब्रह्माण्डाद्याश्रयत्वस्य, "यदूर्ध्वं गार्गि दिवः" इत्याद्याः सर्वकालाश्रयत्वस्य, "सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि" इत्याद्याः सर्वश्रुत्यर्थरूपस्य, "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इत्याद्या अतन्निरसनपूर्वकश्रुत्यर्थत्वस्य, "न तस्य कार्यम्" इत्याद्याः । अतन्निरसनं तु तावद्द्विविधम्—साक्षाद्वृत्त्या तात्पर्यवृत्त्या चेति । यथा—"न तस्य कार्यम्" इत्यादिषु, "इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिषु । तत्पुनश्चतुर्विधम्—शान्तस्वरूपनिरसनं स्वाभाविकानन्तगुणत्वेन प्राकृतनियतसान्तवैभवनिरसनं सान्तफलसाधनसाध्यत्वनिरसनं सान्तसंबन्धेनानृजुमार्गमयतत्प्रतिपादननिरसनं चेति । तत्राद्यम्—"अन्यदेव तद्विदितात्" इत्यादौ, द्वितीयम्—"अस्थूलमनणु" इत्यादौ "न तस्य कार्यम्" इत्यादौ च, तृतीयम्—"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादौ, चतुर्थम्—"नैषा तर्केणमतिरापनेया" "नैवाम्यसेद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्" इत्यादाविति (२८) ॥ ४१ ॥

नीलकंठी—एवं ब्रह्मविदः "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुतेः प्राप्तब्रह्मभावस्य "य एवं वेद" "अहं ब्रह्मास्मि" इति "स इदं सर्वं भवति" "सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवति" "तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिश्रुतिसिद्धौ सार्वात्म्यनिर्विशेषभावौ तयोराद्यो विशेषानन्त्यात्परो निर्विशेषत्वाच्च वाङ्मनसातीत इत्यस्य विदुषोऽनन्तत्वमाह—द्युपतय इति । ते तव ज्ञातात्मतत्त्वस्य "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुतेः "आत्मनां तु सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥" इत्यादिस्मृतेश्च । 'प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति' इति न्यायाच्च योगबलेन प्रदीपवदनेकधा भावं गतस्य अन्तमवसानं द्युपतय एव ये सर्वज्ञत्वेन प्रसिद्धाः ब्रह्मेन्द्रादयस्त एव न ययुर्न प्रापुः किमुतान्येऽल्पज्ञाः । किञ्च त्वमपि ते अन्तं न यासीति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम् अतः अनन्ततया यथा एकस्मिन्बीजे कृत्स्नो वटस्तत्रानन्तानि बीजानि तेषु प्रत्येकं वटा इत्येवं सन्तानपरम्परया तवाप्यानन्त्यमस्तीत्यर्थः । कुतोऽनन्तत्वमत आह—यदिति । यद्यस्माद्धेतोः ते इत्यनुकृष्यते ते तवान्तरा मध्ये हार्दाकाशे अण्डनिचयाः प्रत्येकं परितः पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमिताः ब्रह्माण्डसमूहाः सावरणाः स्वापेक्षयोत्तरोत्तरदशगुणैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्धिप्रकृत्यावरणैः सहिताः खे आकाशे रजांसीव धूलिकणा इव वयसा भूतभविष्यद्वर्तमानकालेन सह वान्ति भ्रमन्ति । तथा च श्रुतिः—"यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाशः" इत्युक्त्वा "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितम्" इति हार्दाकाशे सर्वसद्भावं दर्शयति । स्मृतिरपि—"अनागतमतीतं च भविष्यत्स्थूलमण्वपि । तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि ॥ चिदात्मनि स्थितान्येव पश्य मायाविजृम्भितम् ।" इति । ननु, माया तु काचिन्मरुमरीचिमहाह्रदतरङ्गतुल्यानां विशेषाणामन्तं भूतुल्यस्याधिष्ठानभूतस्य सत्यस्य त्वन्तं यास्यत्येवेत्याशंक्याह—यच्छ्रुतय इति । यत् यस्मिन् त्वयि विषये हि यस्मात् श्रुतयः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "तत्त्वमसि" "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्" इत्यादयः अतन्निरसनेन अनृतत्वजडत्वपरिच्छिन्नत्वादीनां पारोक्ष्यसद्वितीयत्वयोर्वा उपाधिभूतयोर्मायाविद्ययोर्वा स्थूलत्वाणुत्वादीनां चानात्मभूतानां क्रमेण व्यावर्तनेन फलन्ति ब्रह्म ज्ञापयन्ति न विधिमुखेन, अतस्तव वाचामगोचरत्वादनन्तत्वमिति भावः । एवं सर्वनिषेधे शून्यतापत्तिं वारयति—भवन्निधना इति । भातीति भवान् चिज्ज्योतिःस्वरूपः तत्र त्वयि निधनं तात्पर्येण पर्यवसानं यासां तास्तथा निरवधिकनिषेधासम्भवात्सर्वनिषेधेन त्वामेव चिन्मात्रं सत्यादिश्रुतयोऽवशेषयन्तीत्यर्थः । अयं भावः—यद्यपि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यानि विधिमुखेन ब्रह्म प्रतिपादयन्तीव भान्ति तथाप्यतन्निरस

भगवानुवाच ॥ इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ॥ सनंदनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥
इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ॥ समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥

॥ ४२ ॥ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रस इति । सर्वश्रुतिपुराणरहस्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नेनैव तान्यपि पर्यवस्यन्ति । तथाहि तत्त्वमसीत्यन्तःकरणोपाधेर्जीवस्य मायोपाधिना ईश्वरेणाभेदः श्रूयते स च विशिष्टयोर्न सम्भवतीति उभयत्राप्युपाध्यंशप्रहाणेन शुद्धं चैतन्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते वाक्येन तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यात् सोऽयं देवदत्त इतिवत् । अत्र पदद्वयेऽपि लक्षणा एकपदलक्षितनिष्कृष्टस्येतरपदोक्तविशिष्टेनाभेदायोगात् । अंशांशिभावेनाभेदोपगमे तु "त्वमहमस्मि भगवो देव ते अहं वै त्वमसि" इति श्रुतिव्यतिहारसंकोचापत्तेः कनककुण्डलतुल्ययोः श्रुतिरजततुल्ययोर्वा जीवेशयोरंशांशिभावायोगात्, अन्यथा कण्ठमणिदृष्टांतबाधः स्यात् । तथा च—तत्त्वमसिवाक्येन एकवाक्यतामापादितं यतो वेत्यादिवाक्यं कारणत्वनिरसनेनैव ब्रह्मणि पर्यवस्यति, राधेयः कौन्तेय इतिवद्वा राधेयत्वबाधेन च कौन्तेयत्व इव जीवत्वबाधेन ब्रह्मणि पर्यवस्यति । एवं सत्यादिवाक्यमपि प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवत् । अत्र हि असतोऽज्ञानस्य शून्यतापत्तेरचितः सतो भानायोगाच्च सत्त्वे सति चित्त्वमज्ञातब्रह्मज्ञापकं प्रकृष्टत्वे सति प्रकाशत्वमिव चन्द्रस्य । न च चंद्रमसीव ब्रह्मणि वैशिष्ट्यं प्रत्यक्षं नापि शाब्दं शब्दस्याज्ञातज्ञापनार्थस्य वैशिष्ट्याप्रतिपादकत्वात् । नापि लक्षणवैशिष्ट्यादनुमेयम् अनंतमिति विशेषणेनानुमानबाधात् । एवं च सत्यं ज्ञानमित्यपर्यायपदाभ्यामप्यखण्डं वस्तु सिद्धं तच्च परमप्रेमास्पदत्वादानंदरूपम् अर्थाच्चानृतजडदुःखादेर्व्यावृत्तिः । एवं च यथा तरंगचंद्रघटाकाशानुगताभ्यां चन्द्रत्वाकाशत्वाभ्यां लक्ष्यमाणौ मुख्यचंद्राकाशौ चंद्रत्वाकाशत्वे न त्यजतः । एवं ब्रह्माध्यस्तघटाद्यनुगतसत्त्वेन चित्तवृत्त्युपाधिभेदभिन्नचिद्व्यक्त्यनुगतचित्त्वेन च लक्ष्यमाणं ब्रह्मापि सत्त्वचित्त्वे न त्यजति नाप्यखण्डत्वं सत्ताजातिवत्, सा हि स्वतो व्यावृत्तैरपि गोत्वादिभिर्न विशेष्टुं शक्या नीलत्वादिनेवोत्पलम् । अथ च तदात्मिका एवं ब्रह्मापीत्यत्र विस्तरः । तथा च—सत्यादिपदानां विशिष्टाप्रतिपादकत्वादनृतादिव्यावर्तनेनैव ब्रह्मप्रमापकत्वं पर्यवस्यति । नेतिनेत्यस्थूलादिवाक्यानां तु स्पष्टमेव मूर्तप्रपञ्चतद्गतस्थौल्यादिनिषेधेनाखण्डे ब्रह्मणि पर्यवसानं ततश्च ब्रह्मणो जन्मादिहेतुत्वं जन्मादिसापेक्षत्वादौपाधिकं सत्तटस्थतया शुद्धं लक्षयति शाखाग्रमिव चंद्रम् ।एवं परापरविद्याधिकारस्थानां सविशेषवाक्यानां तत्त्वप्रपत्त्युपास्तिविधिशेषतया देवताधिकरणन्यायेनावांतरतात्पर्यवत्त्वेऽपि न परमतात्पर्यविषयत्वमुभयत्र तत्कल्पने वाक्यभेदापत्तेः। ये तु कृत्स्नं शास्त्रं सविशेषपरमित्याहुः तेषां सर्वविशेषवति तस्मिन्नस्थूलमित्यादिनिषेधवाक्यानामत्यंतानर्थक्यं तस्मान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं निरस्ताशेषविशेषमेकरसं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्माशेषविशेषनिषेधमुखेन श्रुतयः प्रतिपादयंतीति सिद्धम् (२८) ॥४१॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—इत्यनेन प्रकारेणोक्तमेतदात्मनोर्जीवब्रह्मणोरैक्यरूपस्यानुशासनम् । अथ श्रवणोत्तरमानर्चुः । आत्मनो गतिं स्वरूपम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—श्रीभगवानुवाच—एवं श्रुतिकृतं ब्रह्मोपदेशं श्रुत्वा ब्रह्मस्वरूपं ज्ञात्वा कृतकृत्याः सन्तः सनकादयः सनन्दनमानर्चुः ॥*॥ **विश्वनाथी**—इत्येवमष्टाविंशतिवेदस्तवपद्यैर्बुद्धीन्द्रियमनःप्राणानिति ब्रह्मोपनिषद्विवरणमयमात्मानुशासनं जीवहितोपदेशं सर्वमूलस्वरूपस्वयंभगवत्सम्बन्ध्युपदेशं वा आ सम्यक् श्रुत्वा अथ अत एवात्मनो जीवस्य गतिं गम्यं तादृशभगवतो ज्ञानप्रकारं वा ज्ञात्वा भगवद्वैभववर्णनस्य तादृशस्वभावत्वादपूर्ववदनुभूय सिद्धा अपि किं वा पूर्णमनोरथाः सन्तः ॥ ४२ ॥

नीलकण्ठी—आख्यायिकामनुसरति श्रीभगवानुवाचेत्यादिना—इत्येतदिति ॥ ४२ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—इतीत्थम् । पूर्वजातैः सनकादिभिः । व्योम्नाऽऽकाशेन यानं येषां तैः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—हे ब्रह्मणो मानसपुत्र नारद तव ज्येष्ठभ्रातृभिः व्योमयानैः "खं ब्रह्म" इति श्रुतेर्ब्रह्मानन्दविहारैः ब्रह्मपारगैर्वा समुद्धृतं नृणां सर्वकामवासनाबाधकं यदिदमशेषवेदोपनिषत्पुराणरहस्यतात्पर्यं तच्छ्रद्धया मनसि धारयंस्त्वं यथेच्छं भुवि चरेति ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—इत्येवं समाम्नायादिरसः । पूर्वजातैः सर्वादौ ब्रह्मणः प्रादुर्भूतत्वात्सर्वतः श्रेष्ठैरित्यर्थः । अतो व्योमयानैः सर्वत्रानासक्त्या चरद्भिरत एव महात्मभिरुदारमतिभिस्तैः सम्यगुद्धृतः गुरुकृताभ्यस्ताभ्य एव श्रुतिभ्य इति शेषः, इति योग्यता दर्शिता । अत्र समाम्नायः सामान्यत उक्तः, पुराणं च तदुपलक्षत्वेनेतिहासश्च । तत्त्रयं च वक्ष्यमाणावशिष्टत्वेन कर्मोपासनारूपं द्विविधमेव ग्राह्यम् । उपनिषत्तु—तत्रतत्र च्छान्दोग्यादिरूपो भगवद्गीतादिरूपो वा ज्ञानभागः । पुराणस्य मध्ये पाठस्तदभेदविवक्षया । "यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि" इति स्वाध्यायोपदेशश्रुतेः । एवम् —"वा अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमे

त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयात्मानुशासनम् ॥ धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स ऋषिणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् ॥ पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥ नारद उवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाऽमलकीर्तये ॥ यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मदायादेति । ब्रह्मैव दायमिवायत्नप्राप्यमत्ति सेवत इति तथा । ब्रह्मपुत्रेति वा ॥४४॥ पूर्णः कृतकृत्यः । श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धारयन् । वीरव्रतो नैष्ठिकः ॥४५॥ नम इति । श्रीकृष्णावतारतया नारायणं नमस्यति । उक्तं हि " एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् " इति ॥ ४६ ॥

तदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासपुराणम् " इत्यादितः सोदरत्वश्रुतेः । "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् " इति छान्दोग्योपनिषदि । एतदेवानूद्यते पुराणेषु—"इतिहासपुराणानि पञ्चमो वेद उच्यते " इत्यादिना । तथाप्यत्र सूताधिकारो भगवन्नामादिवद्विधिबलादेव लभ्यते—"वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत " इत्यादिवत् तेषां रसः 'पिबत भागवतं रसम् ' इत्यादिदृष्ट्या भगवद्भक्तिरसमयं तात्पर्यम् । तच्च त्रिविधम्—प्रत्येकवाक्यगतमवान्तरवाक्यगतं महाप्रकरणगतं च । तत्राद्ययोः पूर्वपूर्वदर्शितम्, अन्यस्य तु—"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये ॥ " इत्यनुसारेण षड्भिः । तच्च सर्ववेदाद्यन्तस्थितस्य सृष्ट्याद्यनुवादेन दर्शितप्रणवार्थस्य प्रकाशकेनाप्रसिद्धानां प्रसिद्धानामपि श्रुतीनामैक्यार्थेन मूलपद्यैरेवोदाह्रियते । यथा—जयजयेति । 'द्युपतयः ' इत्युपसंहारोपक्रमयोरैक्येन 'स यदजया त्वजाम् ' इत्यादिभिरभ्यासेन । 'अनुचरेन्निगमः ' 'श्रुतयस्त्वयि हि फलन्ति ' इत्याद्या अपूर्वतया । 'न परिलषन्ति केचित् ' इत्यादिभिः फलेन । ' त्वमकरणः स्वराट् ' इत्यादिभिरर्थवादेन । 'दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतः ' इत्यादिभिरुपपत्त्या यथोक्तलक्षणः श्रीभगवानेव विवक्षित इति । अस्य श्रीकृष्णत्वं तु पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

नीलकंठी—॥ ० ॥ ४३ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—एतत् आत्मानुशासनम् । कामानां कर्मवासनानाम् । भर्जनं दाहकम् । यथा सनकादयो ब्रह्मदायादा ब्रह्मपुत्रास्तथा त्वमपीत्याह—ब्रह्मपुत्रेति । यथा त एतद्गृहीत्वा चरन्ति तथा त्वमप्येतद्गृहीत्वैव चरेति भावः ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—॥ ० ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—ब्रह्मदायादेति योग्यतोक्ता । धारयन् हृदि मुखे च । ' वर्जनम् ' ' भर्जनम् ' इति पाठद्वयस्यैक एवार्थः । एतच्छ्रवणेन श्रीभगवद्भक्त्युत्पत्त्या नृणां कामा विनश्यन्त्वेतदर्थमपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नीलकण्ठी—ब्रह्मदायादः ब्रह्मणो मानसः पुत्रः ॥ ४४ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—स मुनिर्नारदः । ऋषिणा नारायणेन । एवमादिष्टम् इत्थं प्रोक्तं तत्त्वम् । श्रद्धया गृहीत्वाऽऽह ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—श्रीशुक एवं नारायणोपदिष्टं श्रद्धया श्रुत्वा मनसि धारयन्नविस्मरन् कृतकृत्यो भूत्वा नैष्ठिको नारद उवाच ॥*॥ **विश्वनाथी**—यतो वीरव्रतो नैष्ठिकत्वादाविक्षिप्तचित्तोऽतः श्रुतधरः सकृच्छ्रवणमात्रेण शब्दतस्तद्धरः । यतश्च मुनिर्मननशील आत्मवान्भगवन्निष्ठश्चातस्तत्क्षणादर्थतोऽपि श्रद्धया निश्चयात्मिकया बुद्ध्या गुरुणा नारायणेनादिष्टं गृहीत्वा पूर्णः प्राप्तस्वमनोरथपूर्तिः सन्नाह—राजन्निति । एतदुत्तरश्रवणेन स्वाराज्याप्त्या त्वं सर्वतो दीप्तिमान् जातोऽसीति भावः ॥ ४५ ॥

नीलकण्ठी—श्रुतधरः श्रुतमात्रं धारयति न बहुकृत्व उपदेशमपेक्षते । श्वेतकेतुवद्वीरव्रतो नैष्ठिकः ॥ ४५ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी—सर्वाः श्रुतयस्तावच्छ्रीकृष्णमेव स्तुवन्तीति ज्ञात्वा सप्रेमश्रीकृष्णस्यावतारतया नारायणं प्रणमति—नम इति । कोऽसौ कृष्णः यः अभवाय संसारनिवृत्तये उशतीः कमनीयाः कला अवतारान् । तत्रोक्तं प्रथमे—' एते चांशकलाः ' इत्यादिना " रक्षाभूमिकृपामूर्तिषोडशांशो कला मता " इति वारतान्तविः । " वंशैश्वर्ये धने लेशे सम्भृतौ खत्रिभागके । मेषादीनां तथा वीर्ये सतालव्योंऽश ईरितः ॥" इति च ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**—भक्तानां संसारनिवृत्त्यर्थं गृहीतनानाकमनीयावताराय विमलकीर्तये श्रीकृष्णरूपाय नारायणाय तुभ्यं नमः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**—सर्वश्रुतितात्पर्यं श्रीकृष्ण एवावधार्य तस्यै

इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ॥ ततोगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥ ४७॥ सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ॥ तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥ इत्येतद्वर्णितं राजन्यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ॥ यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि श्रुतिश्चरेत् ॥ ४९ ॥

साक्षात्पितुरिति योनिव्यवधानं विना जनकस्य । अग्निमथनावसरे कथंचिदरणौ रेतः पतितं ममंथ व्यासस्तदेव तत उत्पन्नः शुक इति हि वदंति ॥ ४७ ॥ ४८॥ ४९॥

वोत्कर्षं व्यञ्जयति–नमस्तस्मा इति । अत्र मार्गेषु ज्ञानयोगभक्तिषु मध्ये भक्तिरेव श्रेष्ठा । उपासकेषु ज्ञानिप्रभृतिषु भक्त एव श्रेष्ठः। उपास्येषु ब्रह्मस्वरूपादिषु भगवानेव श्रेष्ठ इति सकलश्रुतिवाक्यैरेव निर्धारितम् । भगवत्यपि 'सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषम्' इति' स्त्रिय उरगेन्द्रभोग' इति वाक्याभ्यां कृष्ण एव श्रेष्ठो निश्चित इत्यभिज्ञायैव साक्षादपरोक्षस्य श्रीनारायणस्याग्रेऽपि नमस्तुभ्यं नारायणायेत्यप्रयुज्य नमस्तस्मै कृष्णायेत्युच्चैरुच्चारयामास । अमला असुरेभ्योऽपि मोक्षप्रदत्वादविद्यामालिन्यनिवर्तिका कीर्तिरेव यस्य तस्मै। ननु, किं पुरः सन्तं मां स्वगुरुं हित्वा तमेव प्रणमसि तत्राह–य इति।अभवाय भवनिवृत्तये उशतीः कमनीयाः कला भवद्विधानवतारान्वत्ते इति तन्नमस्कारेणैव त्वन्नमस्कारोऽप्यभूदिति भावः। वर्तमाननिर्देशेन तस्य नित्यत्वमपि स्पष्टीकृतम् । तथा च श्रुतिः–"तस्मात्कृष्ण एव परो देवस्तं धारयेत्तं रसयेत्तं भजेत्तं यजेत् ॐ तत्सत्" इति गोपालतापनी ॥ ४६ ॥

नीलकण्ठी–अभवाय मोक्षाय । उशतीः कमनीयाः । कलाः अवतारान् ॥ ४६ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–इत्यनेन श्लोकेनर्षिं नारायणं तच्छिष्यांश्चानम्य ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–एवं श्रीकृष्णं सशिष्यं नारायणं च । नारदस्तदाश्रमात्साक्षाद्योनिव्यवधानमन्तरेण पितुर्व्यासस्याश्रममगात् ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–ब्रह्मवैवर्ते तु श्रीशुकजन्मकथा प्रकारान्तरेणोक्ता । सा च नवमस्कन्धे वर्णिता । परं त्वत्र साक्षात्पितुरित्युक्तेररणिसम्भूतशुकेनैव श्रीपरीक्षिते श्रीमद्भागवतं श्रावितमित्यवसीयते ॥ ४७ ॥

नीलकंठी–आद्यमृषिं नारायणम् । साक्षात् पितुः योनिव्यवधानं विना जनकस्य । अग्निमथनावसरे कथञ्चिदरणौ रेतः पतितं ममन्थ व्यासस्तदेव तत उत्पन्नः शुक इति हि वदन्तीति श्रीधराचार्याः ॥ ४७ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–सभाजितोऽर्चितः । तस्मै मत्पित्रे ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–स च व्यासेनातिथ्यरीत्यादृतो व्यासाय नारायणाच्छ्रुतं सर्वं वर्णयामास । अनेन श्रीनारायणान्नारदस्ततो व्यासस्तस्मादहं मत्तश्च त्वं प्राप्तवानसीति गुरूपदेशपरम्परा सूचिता ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–भगवतेति । भगवच्छब्दनिर्देशात्सनकादिवत्तस्यापि तद्विज्ञानादिसामर्थ्येऽपि तच्छ्रवणम् । "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इति श्रुतिसामञ्जस्याय लोकसंग्रहणाय चेति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

नीलकण्ठी–सभाजितः पूजितः ॥ ४८ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–यथा मनःश्रुतिः तथाहि–" प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः " इत्यादिश्रुतेर्वाक्प्रबंधरूपायाः श्रुतेर्मनोरूपत्वान्मन इत्युक्तम् । "मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्" इति श्रुतेर्वा । ब्रह्मणि यथा चरेत्प्रविशति तथा वर्णितम् ॥ * ॥ **श्रीधरानुयायिनी**–हे राजंस्त्वया कृतस्य प्रश्नस्य सर्वमिदमुत्तरं मया दत्तम् । तत्किमित्यपेक्षायामाह–यथा सगुणालम्बनेन प्रकारेण चरन्तीनां श्रुतीनां द्वारा निर्गुणे ब्रह्मणि मनोऽपि प्रचरेत् किमुत श्रुतयः ॥ * ॥ **विश्वनाथी**–उपसंहरति–इतीति । नोऽस्मान्प्रति यः प्रश्नः कृत इत्यत्रैतद्वर्णितम् । 'तदेतत्' इति पाठे तु तत्तत्र किम्, इत्यपेक्षायामाह–यथेति । यथा भगवत्त्वाद्यवलम्बनेन भगवत्प्रसादोत्थभक्तिप्रकारेण वा चरन्तीनां श्रुतीनां द्वारा मनोऽपि चरेत्प्रविशेत् किमुत श्रुतय इत्यर्थः । एता हि "तत्तु समन्वयात्" इति न्यायेन तदेकपर्यवसानतया पूर्वं दर्शिताः । "शब्दब्रह्म परब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू" इति न्यायेन तदेकरूपत्वात्तादृशशक्तयश्च । यथोक्तं स्वयं भगवति श्रीकृष्णे श्रुतीर्विनापि शक्तिप्रागल्भ्यं 'निभृतमरुन्मनोक्ष' इत्यादौ 'तदरयोऽपि ययुः स्मरणात्' इत्यत्र ॥ ४९ ॥

नीलकण्ठी–तदेवमनिर्देश्ये ब्रह्मणि श्रुतयः कथं चरन्तीत्याक्षेपस्य 'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्' इति श्लोकेन बुद्ध्यादीनां वस्तुतत्त्वावधारणाद्यर्थत्वोक्त्या तासां शब्दादिप्रमाणजन्यत्वेनास्ति ब्रह्मण्यपि शब्दप्रवृत्तिरिति संक्षेपेणोत्तरं दत्तम् । तदेव पुनः श्रीभगवन्नारदसंवादरूपाख्यायिकामुखेन विस्तरतः प्रतिपाद्याख्यायिकां च समाप्योपसंहरति–इत्येतदिति । मन इति बुद्ध्यादिचतुष्टयोपलक्षणम् । "मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" इति दर्शनादिकरणानामिन्द्रियाणां धीशब्दिताया बुद्धेश्च मनोऽनतिरिक्तत्वश्रवणात् । प्राणस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य."

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः॥यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम्॥५०॥इति श्रीमद्भा० म० दशमस्कधोत्त० नारायणनारदसंवादे वेदस्तुतिर्नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥८७॥

समस्तवेदस्तुत्यर्थं संगृह्यानुस्मारयति।योऽस्योत्प्रेक्षक इति।योऽस्य विश्वस्योत्प्रेक्षकः।एवमनुशायिनां समस्तपुरुषार्थसिद्ध्ये सृष्टिस्थितिप्रलयादिप्रापणीयमित्यालोचक इत्यर्थः।अनेन निमित्तत्वमुक्तम्।एवमालोच्यास्यादिमध्यनिधने आदिर्जन्म मध्यः पालनं निधनमंत एतेषु कर्मसु यो वर्तते।अनेनोपादानत्वमुक्तम्।ननु प्रकृतिपुरुषयोरुपादाननिमित्तत्वे प्रसिद्धे। सत्यम्।तयोरपि तत एवोद्भूतत्वान्मूलकारणं स एवेत्याह।योऽव्यक्तजीवेश्वर इति।प्रवेशनियमने दर्शयति।य इति।पूर्वोक्तप्रकारेणेदं सृष्ट्वा।यदर्थमेतत्सृष्टं तेन ऋषिणा सृष्टे कार्येऽहमिति दर्शनात् ऋषिर्जीवस्तेन सहानुप्रविष्टः पुरः शरीराणि तस्य भोगायतनानि चक्रे ताः पुरः शास्ति तस्य भोगं ददत्परिपालयति।उपासकस्य च कैवल्यरूपो भवतीत्याह।यं संपद्येति।यं संपद्य प्राप्यानुशयी अन्वनु दंडवत्प्रणामैश्चरणमूले शेते इति तथा स जीवोऽजां कार्यकारणरूपामविद्यां त्यजति।ननु ब्रह्मसंपन्नस्यापि जीवस्य तत्संबन्धो दृश्यतेऽत आह। सुप्तः कुलायं यथेति।अयं भावः।यथा सुप्तं शरीरवंतमन्ये पश्यंति स तु नात्मानं तथा पश्यति एवं जीवन्मुक्तमप्यन्ये देहवंतं पश्यंति स तु न किंचित्पश्यतीति तं हरिमजस्रमनवरतं ध्यायेत्।किमित्यत आह।अभयं न भयं यस्माद्भयनिवर्तकमित्यर्थः।कुत एतत्।कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येनाप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्ता तिरस्कृता योनिर्मूलकारणं माया येन तम्।सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीराजितपदांबुजम्॥ भोगयोगप्रदं वंदे माधवं कर्मिनम्रयोः॥५०॥इति श्रीमद्भागवते दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायां सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥८७॥

इति पूर्वप्रकृतस्य बुद्ध्यादिसंघातप्रविष्टस्य "स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनः तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव" इति प्राणाद्यात्मत्वश्रुतेः । तत्रापि बुद्धेरेव प्राणाद्यात्मत्वं युक्तं न चित इति युक्तोऽत्र मनसैवेतरसंग्रहः । एवं च निर्मृष्टनिखिलानर्थव्रातनिरतिशयानन्दप्रत्यगात्मज्योतिःस्वरूपे ब्रह्मणि प्रमातृत्वाद्यनर्थमूलस्तम्भभूताज्ञानध्वान्तविध्वंसिनी तत्त्वमस्यादिवाक्यकरणिका मनोवृत्तिः सम्भवतीति युज्यत एवानिर्देश्येऽपि ब्रह्मणि वाचः सञ्चार इति सिद्धम् ॥ ४९ ॥

भावार्थदीपिकाप्रकाशः वंशीधरी–इदं विश्वम् । इत्यर्थ इति–भगवदिच्छापूर्वकत्वात्सृष्ट्यादेः"स ऐक्षत" इत्यादिश्रुतेरिति भावः।अनेनालोचकत्वकथनेन।अनेनादिमध्यान्तेषु वर्तनेन तथा चाभिन्ननिमित्तोपादानत्वमुक्तं भगवतः सृष्ट्यादेः । पुनराशंकते–नन्विति । सत्यमित्यर्द्धांगीकारे । तयोः प्रकृतिपुरुषयोः।ततो भगवत एव।स भगवानेव।अव्यक्तं प्रकृतिः जीवः पुरुषस्तयोरीश्वरः शक्त्यंशरूपेणाश्रयः। यदर्थं यस्य भोगाद्यर्थम् । एतद्विश्वम् । अहमितिदर्शनात् सोऽहमिति ज्ञानात् । यमीशम् । तत्सम्बन्धोऽविद्यासंबंधः।अतोऽत्र।अत्राशयमाह–अयं भाव इति । किं तद्ध्यानेनेति चेदाह–अभयमिति।इत्यर्थ इति–"पुंसां नो मम सेवाया ऋते दुःखं निवर्तते"इत्याद्युक्तेरिति भावः। अत्र हेतुमाशंकते–कुत एतदिति।योऽस्योत्प्रेक्षक इत्याद्यर्थे श्रुतिमाह–"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तद्देवानां परमं तु दैवतं।तमात्मस्थं ये तु पश्यन्ति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषाम्"इति । सर्वेश्वरपरेयम् सुगमत्वान्न व्याख्याता।यः सृष्ट्वेत्यत्र सृष्टे कार्ये सोऽहमिति दर्शनादृषिर्जीवः। तथा च श्रुतिः–"आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनु वीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूत" इति ।अर्थः–अग्रे सृष्टेः कार्ये प्रथमं पुरुषविधःपुरुषाकारो जीवात्मा एवासीत् । स अनु अनंतरं सर्वतो वीक्ष्यात्मनः स्वस्मादन्यन्नापश्यत्सोऽहमस्मीति व्याहरत् प्रथममुक्तवान् ततः कारणादहंनामाभवत् तस्मात्कारणादेतर्हीदानीमपि केनाप्यामंत्रितः सन्नग्रे प्रथमं अहमयमित्येवमुक्त्वाऽथानन्तरमन्यन्नाम ब्रूते कस्त्वमित्युक्तः अहममुकोऽस्मीति । सुप्तः कुलायमित्यत्र श्रुतिः तद्यथा–"प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्"इति । सम्भोगकाले मरणकाले वा प्रियया लिङ्गितः प्राज्ञेन सुषुप्तिसाक्षिणा विशुद्धात्मना सम्परिष्वक्त एकीभूत इति श्रुतिपदार्थः।स्वामिनाम्–सर्वेति।सर्वश्रुतीनां शिरोरत्नैरुपनिषद्भिर्दीपस्थानीयैर्नीराजितं निर्मंछनीकृतं पदाम्बुजं यस्य तम् । "सुदीपैर्विविधैर्वैष्णोश्चालनेन यतस्ततः । प्रोक्तं निर्मंछनं तद्धि नीराजनमिति स्मृतम्॥"इति संहितोक्तेः।पुनश्च कर्मिणां भोगप्रदं नम्राणां भक्तानां भक्तियोगप्रदम्।यद्वा–योगः सायुज्यं तत्प्रदमित्यर्थः।इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकाप्रकाशे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे वेदस्तुतिर्नामसप्ताशी

तितमोऽध्यायः॥८७॥*॥**श्रीधरानुयायिनी**—समस्तवेदश्रुत्यर्थं स्मारयन्भोगमोक्षप्रदत्वेन हरिरेव भजनीय इत्याह—योऽस्येति।जीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्धय एवमिदं सृष्ट्यादिकं करिष्यामीत्यालोच्य तथैव तत्र प्रवृत्तः सन् यो हरिः प्रकृतिपुरुषयोः प्रवर्तकोऽपि वियदादि विराडन्तं विश्वं तदन्तर्गतानि जीवभोगायतनानि देवमनुष्यतिर्यगादिशरीराणि च सृष्ट्वा तेषु शरीराभिमानिना सह साक्षिरूपेण प्रविश्य तानीन्द्रियादिरूपशरीराणि तत्तदिन्द्रियगोलकाधिष्ठातृदेवतारूपेण शास्ति स्वस्वविषयग्रहणे प्रवर्तयति जीवं च नानाभोगसुखदानेन पालयति।तथा येन हारिणा पालितोऽविद्याश्लिष्टो जीवो यं सम्प्राप्यानुक्षणं यच्चरणमूले दण्डवत्पतितश्चेत्तदानाद्यविद्यां तथा परैर्दृश्यमानेऽप्याविद्यके शरीरे सुप्त इवाभिमानं च यदनुकम्पया त्यजति तं भक्तभयहरं नित्यानन्दस्वरूपमहिम्ना दूरतोऽपास्तमायं च हरिं ध्यानोत्तरभाविनोपाधित्वाविशेषेण स्वस्वेतरोपाधिविरोधिना चरमसाक्षात्कारेण सत्कार्यमज्ञानं हरतीत्येकः परमात्मैव हरिस्तं प्रतिक्षणं ध्यायेत्।अनात्मप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकात्मैकाकारप्रत्ययप्रवाहात्मकं तद्ध्यानं कुर्यादिति वेदस्तुतिसारम्॥"पुत्रस्यानन्वितालापैः पितराविव तुष्यतः।मम श्रीराधिकाकृष्णौ वेदगोलार्थभाषया॥"इति श्रीमद्भागवते श्रीधराऽनुयायिन्यां टीकायां वेदस्तुतौ सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥८७॥*॥**विश्वनाथी**—उक्तं सर्वं संगृह्यानुस्मारयति—य एवास्य विश्वस्योत्प्रेक्षकः मयाऽनुशायिनां जीवानां कर्मिणां कर्म प्रोद्बोध्य कर्मफलस्य साधनार्थं भोगार्थं च तथा ज्ञानिनां ज्ञानफलस्य सायुज्यस्य साधनार्थं तथा भक्तानां भक्तिफलस्य प्रेमवत्पारिषदत्वस्य साधनार्थं बुद्धीन्द्रियादिकं सृष्ट्वा एवमेवं तत्रतत्र प्रेरयिष्यामीत्यालोचक इत्यर्थः । त्रैकालिकीं सत्तामाह—अस्य विश्वस्यादिमध्यानिधनेषु य एव वर्तत इति । विश्वसृष्टेः पूर्वं विश्वमध्ये विश्वनाशेऽपि । यदुक्तं भगवतैव—"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥" इति । सर्वकारणत्वं सर्वनियन्तृत्वं चाह—योऽव्यक्तेति । सर्वं जगदिदं यन्मयं तयोः मायाजीवयोरपि य एवेश्वरः कारणं नियन्ता च तयोस्तच्छक्तित्वाच्छक्तीनां च शक्तिमतोऽनन्यत्वादव्यक्तजीवावपि स एवेत्यतस्तस्यैवोपादानत्वं निमित्तत्वं नियन्तृत्वं च सिद्धम् । प्रवेशविसर्गावपि करोतीत्याह—य एवेदं सृष्ट्वानुप्रविश्य ऋषिणा ब्रह्मणा पुरः देवमनुष्यातिर्यगादिशरीराणि चक्रे । तथा ऋषिणेति । ऋषिवन्निर्लेपत्वादृषिरन्तर्यामी तेन स्वस्वरूपभूतांशेन ताः पुरः शास्ति । यद्भक्त्यैव जीवः संसारं तरतीत्याह—यं सम्पद्यानुशयी अविद्याश्लिष्टो जीवः अन्वनु दण्डवत्प्रणामैश्चरणमूले शेत इति तैर्व्याख्यातम् । अजां कार्यकारणरूपां मायां त्यजति । ननु, भगवत्प्रपन्नस्यापि मायिकं शरीरं दृश्यत एव तत्राह—सुप्ते जनः कुलायं स्वशरीरं जहाति यथा वर्तमानमपि तन्नानुसन्धत्ते तद्वत् भगवत्प्रपन्नानां शरीराभिमानत्याग एवाविद्यात्याग उच्यत इत्यर्थः । क्वचित्तदत्यागस्तु सम्यक्प्रपत्त्यभावमूलक एव ज्ञेयः । किञ्च—साधननिरपेक्षमपि तस्य क्वचित्संसारनिस्तारकत्वमाह—केवलस्य भावः कैवल्यमेकाकित्वं तेन जीवानुष्ठितमोक्षसाधनविनाभूतेनापि निरस्ता दूरीकृता योनिर्जीवाविद्या येन तम्। 'यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपम्' इति भीष्मोक्तेरघबककेश्यादीनामन्येषां बहूनां मोक्षसाधनं विनापि मोक्षदर्शनादिति भावः । विशेषणेनानेन स्वयं भगवाञ्छ्रीकृष्ण एव द्योतितः । हरिं स्वमाधुर्येण प्रेमवतां मनोहारकस्तम् । अभयं यथा स्यात्तथा स्वीयकर्मकालकूटविविधवादिभ्यो भयं परित्यज्यैव निरंतरं ध्यायेदिति विधिरुक्तः । यद्वा—शस्त्रास्त्रादिपरित्यागेन परिगृहीतवेणुत्वात्सर्वतो निर्भयं सर्वेश्वरत्वादिति भावः ॥९०॥ इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धोत्तरार्धे विश्वनाथीटीकायां वेदस्तुतिर्नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥८७॥

नीलकंठी—तमिमं सर्वोपनिषदर्थं संगृह्य स्मारयति—योऽस्योत्प्रेक्षक इति । यो हरिः समूलसंसारदुःखसंहर्ता अस्य चेतनाचेतनस्य जगतः आदिमध्यनिधने सर्गस्थित्यन्तविषये उत्प्रेक्षकः कल्पकः रज्जुरिव भुजङ्गस्य तेन जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वमुक्तम् । अत्र हेतुः—योऽव्यक्तजीवेश्वरः अव्यक्तं माया जीवश्चिदाभासस्तयोरीश्वरः प्रवर्तकः "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" इति श्रुतेः । अज्ञानविषयीकृता शुक्तिर्यथा रजताभासस्य रजतज्ञानाभासस्य च प्रवर्तिका एवं ब्रह्माप्यनादौ जीवेश्वरविभागे जीवाश्रिताज्ञानविषयीकृतं सत्सदाभासस्य कार्यकारणस्य चिदाभासस्य प्रवर्तकमितो युक्तमस्योपादानत्वमित्यर्थः । अज्ञानाश्रयविषयभेदाच्चेतनभेदः प्राप्तः स्रष्टृप्रवेष्ट्रोरैक्यादौपाधिक इत्याशयवानाह—यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्येति । इदं वियदादिविराडन्तं सृष्ट्वाऽनुप्रविश्य च ऋषिणा । इत्थंभावे तृतीया । ब्रह्मरूपेण पुरः जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानि चतुर्विधानि शरीराणि चक्रे निर्ममे । ताः पुरः तत्तदिन्द्रियगोलकाधिष्ठातृदेवतारूपेण शास्ति प्रवर्तयति । स्वस्वविषयग्रहणे यं हरिं सम्पद्याभेदेन प्राप्य समाधौ अनुशयी कर्मबद्धो जीवः अजां कर्ममूलभूतामविद्यां जहाति त्यजति । तत्र दृष्टान्तः—सुप्तः कुलायं यथेति । यथा—सुषुप्तः स्थूलसूक्ष्मदेहौ त्यजति एवं समाहितः कारणदेहमपीत्यर्थः । "द्वैतस्याग्रहणे तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुल्ययोः । बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा तु तुर्ये न विद्यते ॥" इति श्रुतिसिद्धोऽयं दृष्टान्तः । अत एव तं हरिं कैवल्येन निरुपाधिकत्वेन निरस्तं योनिर्मूलाज्ञानं येन स तथा । एतेन ब्रह्मैव संसरति ब्रह्मैव मुच्यत इत्यपि दर्शितम् । अत एवाभयं संसारभयशून्यं द्वितीयाभावात्—"द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति श्रुतेः । अजस्रं सन्ततं ध्यायेत् अनात्मप्रत्ययतिरस्कारेणात्मैकाकारं प्रत्ययप्रवाहं कुर्यात् आत्मनो । वृत्तिव्याप्यत्वाद्ध्यायेदित्युक्तं न तु पश्येदिति प्रत्ययब्रह्मप्रकाशस्य स्वरूपत्वादिति भावः ॥ ९० ॥ व्याचक्रतुः श्रीधररामचंद्रौ वेदस्तुतिं गामिव सूर्यचन्द्रौ । व्याचक्र चान्यः कवितारकाभः सुलोचनानां पदवीप्रसिद्ध्यै ॥ १ ॥ पारावाराश्रितकचकविर्ज्येष्ठगंगाप्रतीची सेव्या चातुर्धरकुलभृतां कूर्परग्रामवासात् । काश्यां तेषां हरिहरपरः कोऽपि गोविंदसूनुः फुल्लांबाजः श्रुतिनुतिमसौ व्याकरोन्नीलकण्ठः ॥ २ ॥ इति श्रीमन्नीलकण्ठीये वेदान्तकतके वेदस्तुतितात्पर्यपरिशुद्धिर्नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ समाप्तेयं वेदस्तुतिः ॥

॥ इति टीकापञ्चकोपेता वेदस्तुतिः समाप्ता ॥

(श्रीधरी–वंशीधरी, श्रीधरानुयायिनी, विश्वनाथी, तोषिणी, नीलकण्ठी ।)

[OrderDescription]
,CREATED=28.08.19 16:48
,TRANSFERRED=2019/08/28 at 17:15:22
,PAGES=58
,TYPE=STD
,NAME=S0001593
,Book Name=M-684-TIKAPANCHKOPIN DEVSTUTI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF

,FILE35=0
,FILE36=0
,FILE37=0
,FILE38=0

,FILE39=0
,FILE40=0

FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,